

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,
NOS. 154 & 159.

योगदर्शनम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थ-निर्मिताभ्यां
योगसिद्धान्तचन्द्रिका-सूत्रार्थबोधिनी-
समाख्यव्याख्याभ्यां संवलितम् ॥
श्रीमदाचार्य श्रीबल्लभाधीश्वरसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

YOGADĀRŚANA ,

WITH A COMMENTARY CALLED -
YOGASIDHĀNTA CHANDRIKĀ

by

SWĀMI NĀRAYANATĪRTHA.

AND SUTRĀRTHA BODHINI BY THE SAME AUTHOR.

EDITED BY

Pandita Ratnā Gopāla Bhatta

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPOT

BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHĀRĀMA MUKUNDAJI BOMBAY;

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Hari Krishna Dāsa Gupta

PROPRIETOR, AT THE VIDYĀ VILĀSĀ PRESS

BENARES

1911

Registered According to Act XXV, of 1867.

श्रीगणेशाय नमः ।

योगदर्शनम् ।

श्रीनारायणतीर्थविरचित-
सूत्रार्थबोधिनीसमाख्य-
वृत्तिसमेतम् ॥

श्रीकृष्णं सच्चिदानन्दं नत्वाऽप्य क्रियते मया ॥

योगसूत्रेषु व्याख्यानं सङ्क्षेपेण न विस्तरात् ॥ १ ॥

इह खलु श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यखिलवाङ्मयप्रसिद्धधर्मार्थ-
काममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयेषु तावन्मोक्षः परमपुरुषार्थः । स च
श्रवणमनननिदिध्यासनसाध्यस्तत्राप्यखिलाधिकृतस्यासाधारण-
करणीभूतस्याष्टाङ्गयोगेन प्रायेण कवलीकृतस्यैतन्मताभिमतस्य
च यथायथं मोक्षाणिमादिसिद्धये च भगवान् पतञ्जलिः समाधि-
तत्साधनाविभूतिकैवल्याख्यपादचतुष्टयात्मकैकाध्यायपरिमितानि
सूत्राणि चकार । तेषु च सूत्रेषु भगवान् वादरायणो भाष्यं
चकार । तदुपरि च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा वाचस्पतिमिश्राष्टीकां
चक्रुः । तत्र भाष्ये तट्टीकायां चातिगम्भीरत्वान्न सहसा सूत्रार्थ
ईपद्व्युत्पन्नैर्मुमुक्षुभिरन्यैर्वा सूत्रार्थजिज्ञासुभिर्लब्धुं शक्यते ।
तथाच तदनुग्रहाय तानेवाश्रित्य सूत्रार्थबोधिनी वृत्तिरारभ्यते ।
तत्रेदमाद्यं सूत्रम्—

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ-शब्द आरम्भार्थः । श्रुतिमात्रेण मङ्गलमयोजकश्च ।
शास्यतेऽनेनेति शासनं शास्त्रं, योगानामनुशासनं योगानुशासन-
म् । तथाच योगशास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रार्थयोधिनीसहितम् ।

तत्र सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन वक्ष्यमाणेन द्विविधयोगस्य साधारणं लक्षणमाह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तस्य रजस्तमोवृत्तीनां वक्ष्यमाणानां निरोधः प्रतिलोम-परिणामेनोपशमो योग इत्यर्थः । अतो वक्ष्यमाणसम्प्रज्ञातसमाधेः सात्त्विकवृत्तिसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । तत्र चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रनिरुद्धरूपपञ्चभूमयोऽवस्थाविशेषा भवन्ति । तत्र न तिसृणामुपयोगोऽपि तु द्वयोरेवान्त्ययोः । तत्र क्षिप्तं रजस उद्रेकादस्थिरं वहिर्मुखतया सुखदुःखादिविषयेषु विकल्पितेषु व्यवहितेषु सन्निहितेषु च रजःभेरितं भवति । तच्च सदैव दैत्यदानवादीनाम् । मूढं तमस उद्रेकात् कृत्याकृत्य-विभागमगणय्य क्रोधादिभिर्विरुद्धकृत्येष्वेव निरतं भवति । तच्च सदैव रक्षःपिशाचादीनाम् । विक्षिप्तं तु सत्त्वोद्रेकाद् रजो-विक्षिप्तं परिहृत्य दुःखसाधनं सुखसाधनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृत्तं भवति । तच्च सदैव देवानां, रजसोऽप्यभावेन शुद्धसत्त्वोद्रेकाद् भगवद्भक्तानां देवासुरमनुष्यादीनां सात्त्विकवृत्तिविशिष्टमेकाग्रं भवति । तस्या अपि निरोधे निरुद्धं योगिनामेव भवति । व्यक्त-मेतदाकरे ॥ २ ॥

ननु बुद्धिवृत्तिस्वभावस्य पुरुषस्य वृत्तिनिरोधे कथं स्थितिरित्यत आह—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

यदा चित्तस्य शान्तघोरमूढानां सर्वासां वृत्तीनां निरोधस्तदा द्रष्टुर्बुद्धिदात्मनः स्वाभाविके स्वरूपे स्थितिः, कुसुमापाये यथा स्फटिकस्य तथेत्यर्थः । पुरुषस्य चैतन्यमात्रं स्वभावो, न वृत्तय इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि व्युत्थाने स्वभावाच्च्युतिः स्यादित्याशङ्क्याह—
वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

• इतरत्र निरोधाद् व्युत्थाने सति याश्चित्तवृत्तयः शान्ताद्या-
स्तत्सारूप्यं वृत्तिमद्बुद्ध्यविवेकेन पुरुषस्य शान्तो दुःस्वीति
वृत्तितादात्म्यभ्रम इत्यर्थः । अतो न स्वभावात् मच्च्युतिः ।
न हि लौहित्यभ्रमकाले स्फटिकस्य स्वभावाच्च्युतिरस्तीति
भावः । निरोधे मुक्तिर्व्युत्थाने बन्ध इति सूत्रद्वयतात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं निरोद्धव्यानां वृत्तीनामियत्तामाह—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

तयप्यत्ययोऽवयववाची । वृत्तयोऽग्रिमसूत्रोक्ताः । प्रमाणा-
दयः पञ्च वृत्तिविशेषा वृत्तिसमूहस्यावयविनोऽवयवा इत्यर्थः ।
पञ्चावयवा यासां ताः पञ्चतय्यः । तासां हानोपादानसिद्धये
भेदमाह ॥ क्लिष्टा अक्लिष्टा इति ॥ रागादिक्लेशानां हेतवः ।
क्लिष्टा बन्धफलाः । सर्वो हि जन्तुः प्रमाणादिवृत्तिभिर्ज्ञातार्थेषु
रागादिना कर्म कृत्वा सुखादिना बद्ध्यते । अक्लिष्टा मोक्षफलाः
क्लेशनाशिन्य आत्मगोचरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ता एव पञ्चवृत्तीरुद्दिशति—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

इतोऽन्या वृत्तिर्नास्तीति उद्देशसूत्रस्य फलम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजते—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

श्रीण्येव प्रमाणानीति भावः । तत्र मानसामान्यलक्षण-
मविसंवादि ज्ञानम् । तत्रापीन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तुप-
रागात् तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारण-

प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम् । गृहीतसंबन्धाच्छिद्वाच्छिद्भिनि
सामान्यात्मनाऽध्यवसायोऽनुमानम् । आप्तवचनमागमः ॥ ७ ॥

विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

अतद्रूपप्रतिष्ठं तद्रूपे स्वाविषये स्वजन्यप्रतिष्ठाशून्यं चाधाविरो-
धीति यावत् । विकल्पेऽतिव्याप्तिवारणाय मिथ्याज्ञानपदम् ॥८॥

विकल्पं लक्षयति—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

नशृङ्गादिश्रवणानन्तरं भवन्ती निर्विषया वृत्तिर्या सा
विकल्प इत्यर्थः । वस्तुशून्यत्वान्नायं प्रमाणं, व्यवहारेहेतुत्वाच्च
न विपर्ययः ॥ ९ ॥

निद्रां लक्षयति—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

कार्यं प्रत्याययति जनयतीति प्रत्ययो हेतुः । जाग्रत्स्वप्न-
वृत्तीनामभावे हेतुस्तम आलम्बनं विषयो यस्याः सा वृत्ति-
निद्रा । अस्याः सुखमहमस्वाप्तं, न किञ्चिदवेदिपमिति सुषुप्त्य-
नन्तरं जागरे स्मृतिदर्शनात् । स्मृतेश्चानुभवव्यतिरेकेणानुपपत्ते-
वृत्तित्वम् । वृत्तिशब्दोच्चारणं तु ज्ञानसामान्याभावो निद्रेति
तार्किकस्वीकृतनिरासार्थं, भाष्यकृद्भिस्तु व्याख्यातम् । सा तु
प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेष एव । कथमित्तिचेदुच्यते ।
सुखमस्वाप्तं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःखमह-
मस्वाप्तं ग्लानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितं, गाढं मूढोऽहमस्वाप्तं
गुरुणि मेऽज्ञानि क्लान्तं मे चित्तम् अलं मुपितमिव भवती-
ति । स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्याद् असति प्रत्यया-

ऽनुभवे, तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात् प्रत्यय-
विशेषो निद्रा । सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति । नच
भाष्यकारविरोधाद् वृत्तिकारव्याख्यानं विरुद्धमिति शङ्क्यम् ।
वृत्तिकारस्य प्रसिद्धावस्यात्रयाभिप्रायात् । भाष्यकारस्य तु
अवस्थात्रयस्याऽप्येकैकावस्थात्रैविध्याद्गीकाराभिप्रायत्वान्न वि-
रोधः ॥ १० ॥

स्मृतिं लक्षयति—

अनुभूताविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

असंप्रमोषोऽधिकाग्रहः । अनुभूतग्रह इति यावत् । सा
स्मृतिरित्यर्थः । ननु स्वकरे गजवैशिष्ट्यमननुभूतमपि स्वप्ने
स्मर्यते इति चेन्न । तस्य विपर्ययत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

आसां वृत्तीनां निरोधोपायमाह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

तत्र संसारसागराभिमुख्या विषयभूमिगायाश्चित्तवृत्तेः प्र-
वाहो वैराग्येण भज्यते । तत्प्रवाहभङ्गे निद्रा स्यात् । तद्ब्रह्माय
अभ्यासो विहितः । तेन लयविक्षेपप्रवाहो भज्यते । अतो द्वावे-
योक्तौ ॥ १२ ॥

अभ्यासस्वरूपमाह—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये रजस्तमोवृत्तिशून्यस्य चित्तस्य एकाग्रता
स्थितिः । तस्यां कार्याणि यमनियमादीनि । तद्विषयकः प्रयत्नो-
ऽनुष्ठानमभ्यास इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वनादिप्रवलराजसतामसवृत्तिसंस्कारैर्विरोधिभिः कुण्ठितो-
ऽभ्यासो न स्थितौ कल्पते इत्यत आह—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसंस्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । सः अभ्यासो दीर्घकालनैरन्तर्येण
ब्रह्मचर्यश्रद्धारूपसंस्कारेण च सेवितो दृढभूमिः दृढसंस्कारः । स
व्युत्थानसंस्कारैर्नाभिभूयते, किन्तु स्थितिसमयो भवतीत्यर्थः ॥ १४

वैराग्यस्वरूपमाह—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम् ॥ १५

दृष्टेषु स्वप्नपानादिषु एवमनुश्रवो वेदस्तदुक्तेषु आनुश्र-
विकेषु स्वर्गाणिमादिषु पूर्वोक्ताभ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्ण-
स्योपेक्षावृद्धिर्वशीकारसंज्ञा वैराग्यमित्यर्थः । तच्च भूमिकाजय-
क्रमेण लब्धुं शक्यते ॥

तदुक्तम्—

वैराग्यमाद्यं यतमानसंज्ञं

क्वचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञकः ।

एकेन्द्रियाख्यं हृदि रागसौक्ष्म्यं

तस्याप्यभावस्तु वशीकृताख्यम्, इति ॥

तत्र स्वीकृतविषयान् सन्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपि समानेच्छा-
त्यागेनाद्यम् । ततोऽपि विषयाणां मध्ये प्रियवस्तुलावप्यादि-
व्यतिरेकेणाऽपि वृत्तिर्द्वितीयम् । तथा वृत्तावपि मनसि राग-
शैथिल्येन बाह्येन्द्रियैरेव सेवनं तृतीयम् । तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थ-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परं वैराग्यमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणत्रैतृष्णम् ॥ १६ ॥

तत्र वशीकारसंज्ञके वैराग्ये जाते सति संप्रज्ञातप्रभावेन
पुरुषस्य या ख्यातिः प्रधानाद्विविक्तस्य यः साक्षात्कार उच्यते

तदभ्यासादशेषगुणत्रयव्यवहारेषु वैतृष्ण्यम् । तृष्णाविरोधिनी
चित्तवृत्तिर्या भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यम् । तत्परिपाका-
च्चित्तोपशमपरिपाकस्ततोऽविलम्बेन कैवल्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं चतुर्विधं संप्रज्ञातं दर्शयति—

वितर्कविचाराऽऽनन्दाऽस्मितानुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

स्थूलसाक्षात्कारो वितर्कः । सूक्ष्मसाक्षात्कारो ध्यानेन
स्थूलकारणपञ्चतन्मात्राविषयको विचारः । इन्द्रियाणामस्थूल-
रूपत्वेऽपि प्रकाशकत्वेन सात्त्विकरूपत्वात्तेषां ध्यानेन साक्षात्कार
आनन्दः । तेषां कारणं बुद्धिः । सा ग्रहीत्रैकीभूताऽस्मितेत्युच्य-
ते । तद्विषयकसाक्षात्कारोऽस्मिता । अत्र स्थूलं सूक्ष्मं च ग्राह्यं,
ग्राहकाणीन्द्रियाणि, गृहीताऽस्मिता । तेषु ध्यानपरिपाकः संप्र-
ज्ञातो योगः । स चैतैः स्वरूपैरनुगमाच्चतुर्विधः सावितर्क
इत्यादिः ॥ १७ ॥

अधुना सोपायमसंप्रज्ञातमाह—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

दृत्तीनामभावो विरामः । तस्य प्रत्ययः कारणं वैराग्यं,
तदभ्यासः पूर्व उपायो यस्य स तथा । अनेन पदेन युक्तोऽन्यः
असंप्रज्ञातः । परं वैराग्यं संप्रज्ञातशेषानभिभूय स्वसंस्कारं शेष-
यति स निर्वीजः समाधिः कर्मबीजाभावात् ॥ १८ ॥

अयमसंप्रज्ञातो द्विविधः, भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च । तत्र
सुषुप्तुभिर्हेयं भवप्रत्ययमाह—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भूतेन्द्रियाणामन्यतरस्मिन् भावयया देहपावानन्तरं भूतेन्द्रि-
येषु लीना मांसशोणितलोममेदोऽस्थिमज्जारूपपादकौशिकदेह-

शून्या विदेहाः । अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिरूप-
कारणेषु लीनाः प्रकृतिलया जीवाः।तेषां चित्तं संस्कारमात्रशेष-
मित्यसंप्रज्ञातः । स तु भवप्रत्ययः । भवन्ति जायन्तेऽस्यामिति
अनात्मन्यात्मबुद्धिः । स प्रत्ययो हेतुर्यस्य स तथाऽविद्यामूलो-
ऽयं योगोऽतो हेयः । अत एवोक्तं वायुपुराणे—

दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं माप्य कालसंख्या न विद्यते, इति ॥ १९ ॥

अधुना मुमुक्षूणामुपादेयं द्वितीयमाह—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

पुरुषगोचरा सात्त्विकी श्रद्धा । तथा वीर्यं प्रयत्नो जायते
तेन यमनियमपरम्परया स्मृतिर्ध्यानम् । तेन समाधिः । तेन प्रज्ञा
पुरुषगोचरख्यात्यभ्यासः संप्रज्ञातः । ततः परवैराग्यादसंप्रज्ञातः ।
इतरेषां पूर्वविलक्षणानां मुमुक्षूणां भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र प्रज्ञाता उपाया मृदुमध्याधिमात्रास्त्रिविधाः । तथाच
योगिनोऽपि त्रयः । मृदूपायो, मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति ।
तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधः । मृदुवेगो, मध्यवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति
तत्र तीव्रसंवेगस्य क्षिप्रं समाधिमाह—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिलाभः । संवेगो वैराग्यम् । अथवा वैराग्यानुकूल-
क्रियाहेतुर्ददतरः संस्कार उत्कटवैराग्यमिति यावत् । येषामुपाया-
श्चाधिमात्रास्तेषां योगिनामासन्नः समाधिरसंप्रज्ञातः । ततो मोक्ष
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

तीव्रसंवेगस्यापि मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततो मृदुतीव्रसंवेगस्य
योगिन आसन्नात् समाधेर्मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरस्ततोऽप्याधि-
मात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभ इति विशेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इदानीमेतदुपायाद्विलक्षणमुपायान्तरमाह—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

ईश्वरे कायिकाद्वाचनिकान्मानसात् प्रणिधानाद् भक्तिवि-
शेषादासन्नतमः समाधिलाभः। वाशब्दो भक्तिविकल्पार्थः ॥ २३ ॥

ईश्वरस्य स्वरूपमाह—

क्लेशकर्माविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

क्लिश्यन्तीति क्लेशा अविद्यादयः पञ्च । कर्म धर्माधर्मौ ।
तयोः फलं विपाकः । फलानुकूलाः संस्कारा आशयाः । मनस्या-
शेरत इति व्युत्पत्तेः । तैः क्लेशादिभिः कालत्रयेऽप्यसंबन्धः पुरुष
ईश्वरः । विशेषपदेन वस्तुतः कालत्रयासंबन्धजीवेभ्यो व्यावृत्तिः
कृता ॥

अत्र भाष्यम् । वक्ष्यमाणा अविद्यादयः क्लेशाः, कुशला-
कुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणा वासना आशयाः ।
ते च मनसि वर्तमाना अपि पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । स हि त-
त्फलस्य भोक्तेति । यथा जयः पराजयो वा योऽप्यु वर्तमानः
स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष
ईश्वर इति । कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते
हि त्रीणि बन्धनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत्सं-
बन्धो न भूतो न भावी । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते,
नैवमीश्वरस्य । यथा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भा-

व्यते । स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वो-
पादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्तः, आहो-
स्विन्निर्निमित्त इति ॥ तस्य शास्त्रं निमित्तम् ॥ शास्त्रं पुनः
किन्निमित्तम् । प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् ॥ एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वर-
सत्त्वे वर्तमानयोरनादिसम्बन्धः । तस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः
सदैव मुक्त इति । तच्चैतस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् । न
तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशयते । यदेवातिशयितं तस्मादेव तद्
स्यात् । तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्स-
मानमैश्वर्यमास्ति । कस्मात् सः । तुल्ययोरेकास्मिन् युगपत्कामिते
ऽर्थे नवामिदमस्तु पुराणामिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्रा-
काम्यविधातादूनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थ-
प्राप्तिर्नास्ति । अर्थस्य विरुद्धत्वात् । तस्माद्यस्य साम्याति-
शयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः । स च पुरुषविशेष इति ॥२४॥

तस्य सर्वज्ञत्वेऽनुमानमाह—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

तत्र ईश्वरे निरतिशयं सर्वज्ञत्वबीजं ज्ञापकमित्यर्थः । तथा-
चायं प्रयोगः । अस्मदादीना ज्ञानं निरतिशयज्ञानेनाऽविनाभूर्तं,
सातिशयत्वाद्, यत् सातिशयं तत् समानजातीयेन निरतिशयेन
युक्तम् । यथा कुम्भपरिमाणं विभुपरिमाणेन । तथाच निरति-
शयं ज्ञानं सर्वज्ञत्वमन्तरा नोपपद्यते इति सिद्धं सर्वज्ञत्वम् । तस्य
जीवे बाधादितरस्मिन् कल्पना स्यात् । तदपेक्षया श्रुतिसिद्धानां
शिवनारायणादीनामुपाधिभेदेन भिन्नत्वेनावगम्यमानाना कल्पनं
साधीय इति दिक् ॥ २५ ॥

तस्य भगवतो ब्रह्मादिभ्यो भेदमाह—

स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

स ईश्वरः पूर्वेषां सर्गादायुत्पन्नानां हिरण्यगर्भादीनां काल-
परिच्छिन्नानां गुरुर्धर्मार्थिकाममौक्षोपदेष्टा । कालेनानवच्छेदात् ।
अनाद्यनन्तत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इदानीं परमेश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं बक्तुं रहस्यमाह—
तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्येश्वरस्य । प्रणव उद्धारः ॥ २७ ॥

एवं वाचकमुक्त्वा प्रणिधानमाह—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

तस्य प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्येश्वरस्य भावनम् । एवं
प्रणवं जपतस्तदर्थं च भाषयतश्चित्तमेकाग्रं भवति ॥ २८ ॥

समाधिलामरूपफलमुक्त्वा फलान्तरमपि तदनुगुणमाह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

प्रतीपं विपरीतमश्नति जानातीति प्रत्यक् भ्रान्त इत्यर्थः ।
अनेनेश्वराद्भेद उक्तः । प्रत्यक् चासौ चेतनश्च तस्याधिगमः
साक्षात्कारस्ततः प्रणिधानाद्भवति । अपिचान्तरायाणामभावो
भवति ॥ २९ ॥

अन्तरायानाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-
ऽलब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपा-

स्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं योगाद्विक्षिपन्ति ते विक्षेपा योगस्यान्तराया विघ्न-
वश्च । तत्र वातादीनामिन्द्रियाणां च वैषम्यं व्याधिः । स्थानं

चित्तलघुत्वेऽपि कर्मानर्हता । संशयः सिद्धति न वेति । प्रमादो
 योगाङ्गानामननुष्ठानलक्षणः । आलस्यं चित्तस्य गुरुत्वादप्रवृ-
 त्तिः । अविरतिर्विषयतृष्णा । भ्रान्तिदर्शनम् एककोटिविपर्ययः ।
 अलब्धभूमिकर्त्वं समाधिभूम्यलायः । मधुमत्यादयः समाधि-
 भूमयो बक्ष्यन्ते । अनवस्थितत्वं नाम लब्धायां भूमौ चित्तस्या-
 ऽस्थिरत्वम् । पूर्वभूमौ स्थिरं हि चित्तम् उत्तरभूमिं जयेत् । त-
 स्मादस्थिरत्वं दोषः ॥ ३० ॥

न केवलमेते योगनाशकाः, किन्तु दुःखादीनपि कुर्वन्तीत्याह—
 दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा

विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखं शरीरं कामजं मानसं व्याघ्रादिजमाधिभौतिकम् ।
 ग्रहपीडादिजमाधिदैविकम् । दौर्मनस्यमिच्छाविघातात् । क्षोभो
 मनसि । अङ्गमेजयतो भावोऽङ्गमेजयत्वम् । अङ्गानां कम्प इत्य-
 र्थः । अनिष्कृतः प्राणो यद् वाह्यं वायुमन्तःप्रवेशयति स श्वासः ।
 समाध्यङ्गरेचकविरोधीत्यर्थः । एवमनिच्छतः कोष्ठस्थस्य
 वायोर्वाहिर्गमनं प्रश्वासः पूरकविरोधात् । एतैर्विक्षेपैः सह भव-
 न्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ईश्वरप्रणिधानादेतेषामभाव इत्युक्तमुपसहरति—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास ॥ ३२ ॥

विक्षेपाणां नाशार्थमेकतत्त्वाभ्यासोऽभिमतध्यानं कार्यमि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्य चित्तस्यासूयादिमलवतो योगासम्भवात्तन्मलनिरा-
 सोपायमाह—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां

भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

मैत्री मुखिषु मित्रता । दुःखिषु करुणा दया । पुण्यवृत्तिषु
दुर्षो मुदितम् । अपुण्यशब्दितपापादिके उपेक्षां भावयेत् । तथा
वृत्त्या चित्तस्य प्रसादनं भवति । सुखादिषु यथाक्रममुक्तभावन-
या सास्विको धर्मो जायते । तेन च शुक्लेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं
भवति । प्रसन्ने च स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

एवं मैत्र्यादिभावनया प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्युपायानाह—
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

नासिकापुटाभ्यां प्राणस्य प्रच्छर्दनं रेचनम् । रेचित्तस्य
प्राणस्य बहिरेव विधारणं कुम्भकम् । यथाशक्ति ताभ्यामेकत्र
लक्ष्ये चित्तं स्थितिं लभते । प्राणजये चित्तजयस्तयोरविभागात्
प्राणायामस्य सर्वपापनाशकत्वात् पापनिवृत्तौ चित्तं स्थिरं
भवति । वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायविकल्पार्थः ॥ ३४ ॥

उपायान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः

स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासाग्रे चित्तस्य संयमाद्व्यगन्धसाक्षात्कारो भवति ।
एवं रसनादावपि ज्ञेयम् । ताः संविदो विषयवत्यः प्रवृत्तयः
शीघ्रमुत्पन्नाः सत्यो विश्वासमुत्पाद्येश्वराद्यतिसूक्ष्मे लक्ष्ये मनसः
स्थितिं निबन्धन्तीत्यर्थः । तथाच शास्त्रीयानुभवविशेषे जाते
श्रद्धया योगी यः कोऽपि प्रवर्त्तत इति भावः ॥ ३५ ॥

त्रिशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

अष्टदलध्यानादिक्रमेण मनसः संयमाज्ज्योतिःस्वरूपात्म-

विषया ज्योतिष्मती विशोका दुःखराहिता संविदुत्पद्यते सा
मनसः स्थितिहेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागं यच्चित्तं परित्यक्तविषयाभिलाषमित्यर्थः । तद्विषयं
तत्र धार्यमाणं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

अत्र ज्ञानशब्दो ज्ञेयपरः ॥ स्वप्ने भगवतो यद्रूपं भगवतो-
ऽत्यन्ताप्रियमाराधयन्नेव प्रचुद्धस्तत्रैव चित्तं धारयेत् । निद्रायां
तु सुप्तौ यत् सुखं तत्र धारयेत् । एवं स्वप्ननिद्रान्ते सालम्बनं
चित्तं स्थितिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना, कृष्णादिरूपं यदेवेष्टं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्ध-
स्थितिकमन्यत्रापि लभते ॥ ३९ ॥

चित्तस्थितिजयस्य ज्ञापकमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्य सूक्ष्मे निविशमानस्य वशीकारोऽप्रतिघातः । स एव
ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

सम्प्रज्ञातयोगस्य विषयं स्वरूपं च निर्दिशति—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

अत्र पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् । तथाचाभ्यासवैराग्याभ्यां
क्षीणरजस्तमोवृत्तिकस्य ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु तत्स्थस्य तदुपरक्तस्य
तदञ्जनता स्वरूपत्यागेन तच्चद्रूपता तस्याः सम्यगापत्तिःसम्प्रज्ञात
इत्यर्थः । स च वितर्कादिविषयभेदाच्चतुर्विधः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥

अभिजातस्य स्वच्छस्य मणेर्जपाकुमुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभि-
भवेन रक्ताद्याकारता यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सोऽपि संप्रज्ञातः सवितर्कनिर्वितर्कसविचारनिर्विचारभेदै-
श्वतुर्धा । तत्र सवितर्कायाः स्वरूपमाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का ॥ ४२ ॥

तत्र तासु मध्ये सवितर्का समापत्तिरेषा ज्ञेया । तथाहि ।
गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि त्रीण्यभिन्नानि । तत्र गौरित्येको
विकल्पः । अयं हि गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविषयकः ।
तथा समाधिप्रज्ञा शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा तैस्तुल्या भवति ।
विकल्पत्वाविशेषात् ॥ ४२ ॥

निर्वितर्कामाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

गवादिशब्दानां सङ्केतो विकल्पितेष्वेव लोके गृह्यते । त-
स्य स्मृत्या शाब्दज्ञानं परार्थानुमितिश्च विकल्प एव जायते ।
तत्र स्मृतिपरिशुद्धौ सत्याम् अर्थमात्रतात्पर्यवता चित्तेनार्थमात्रा-
ज्वभासात् । सङ्केतस्मृतेस्त्यागे सति सविकल्पत्यागादर्थमात्र-
मविकल्पितार्थरूपं यद्ग्राह्यं तत्स्वरूपेणैव निर्भासमाना निर्वितर्का
समापत्तिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

विशिष्टेषु स्ववाचकशब्दज्ञानाभ्यासभेदेन विकल्पितेषु या
समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तेष्वेव विशेषणशून्येषु शब्द-
मात्रेषु या समापत्तिः सा निर्विचारेति भावः ॥ ४४ ॥

ननु किमस्या ग्राह्यसमापत्तेः परमाणुष्वेवायसानम् ? नेत्याह—
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

अस्याः समापत्तेः सूक्ष्मविषयत्वम् अलिङ्गे प्रधाने पर्यवस्य-
ति । प्रधानं विलयं न गच्छतीत्यलिङ्गमुच्यते । पुरुषस्य सत्त्वे-
ऽपि अनुपादानत्वात् प्रधानपर्यन्तमेव समापत्तिरिति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

एवं स्थूले सूक्ष्मे च ग्राह्ये चतस्रः समापत्तय उक्ताः । स-
म्प्रति तासां सम्प्रज्ञातत्वमुपसंहरति—

ता एव सर्वाजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ग्रहणग्रहीतोरपि सविकल्पत्वनिर्विकल्पत्वभेदेन सानन्दा
आनन्दमात्रा सास्मिता आस्मितामात्रा चेति चतस्रः समापत्तयो
भवन्ति उक्तन्यायसाम्यात् । एवमष्टसमापत्तयो यास्ता एव स-
र्वाजः समाधिः सम्प्रज्ञातः । विवेकरख्यात्यभावेन बन्धवीज-
सत्त्वात् सर्वाजत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

तत्र निर्विचारसमापत्तेः फलतोऽतिशयमाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

रजस्तमोमलापेतस्य संप्रज्ञातस्य अन्तःकरणस्य यो निर्वि-
चारः सूक्ष्मवस्तुविषयकनिर्विकल्पकसमाधिस्तस्य वैशारद्ये प्रवाह-
रूपपादवे सति अध्यात्मप्रसादोऽत्यन्तसत्त्वोद्रेको भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तत्फलमाह—

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तत्र ऋतं सत्यमेव गृह्णाति प्रज्ञायते । तथाच निरोधसमाधि-
रूपस्य योगस्य पृष्यविशेषद्वारा यथार्थप्रत्यक्षहेतुत्वमिति भावः ॥ ४८ ॥

अत एव तस्य क्लृप्तमाभ्यो विषयतो विशेषमाह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्वविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

शब्दानुमानयोः पदार्थतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकपुरस्कारेणैव ज्ञानजनकत्वात्तद्ब्रह्मणायोग्यविशेषविषयकत्वादिति यावत् ॥

वेदान्तिनस्तु शब्दस्य पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव ज्ञानजनकत्वे मानाभावः । तथाच शब्दस्य विषयस्तच्छब्दो तल्लक्ष्यश्च ग्राह्यः । तेन च ब्राह्मणशब्दलक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिः । तथाच महावाक्यार्थशोधप्रयोजकीभूताऽवान्तरवाक्यस्थपदजन्यस्मृति-कारणीभूतानुभवजनकत्वम् असम्प्रज्ञातयोगस्य स्वजन्यधर्म-द्वारेति न कोऽपि विरोधो, न वा महावाक्यार्थबोधानुपपत्ति-रपीति भाव इति प्राहुः । यथा च पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव ज्ञानजनकत्वनियमाभावस्तथाव्यक्तमाकर इति दिक् ॥ ४९ ॥

नन्वनादिना शब्दादिविषयभोगसंस्कारेणातिबलीयसा-
ऽभिहता समाधिप्रज्ञा न स्थितिं लभेत इत्यत आह—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

निर्विचारसमाधिप्रज्ञाजन्यः संस्कारो ध्युत्पानसंस्कारस्य प्रतिबन्धी बाधक इत्यर्थः । कथमेतदिति चेत् । प्रज्ञासंस्कारस्य तत्त्वसंस्पर्शित्वादिति ध्येयम् ॥ ५० ॥

ननु सम्प्रज्ञातसंस्कारप्रबलं चित्तं तत्प्रज्ञापरम्परामेव जनयेत् । तथाच कथं निर्बीजसमाधिं कुर्यात् तत्राह—

तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजःसमाधिः ॥ ५१ ॥

इति समाधिपादः समाप्तः ॥ १ ॥

पुरुषरूपात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञा-
तसमाधिप्रज्ञासंस्कारस्य, अपिशब्दात् प्रज्ञायाश्च निरोधे सति

सर्वस्य प्रज्ञातज्जसंस्कारप्रवाहस्य निरोधाद्भवसिताधिकारत्वेन
चित्तस्य कृत्याभावान्निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन
निर्वोजः समाधिर्भवति ॥ ५१ ॥

इति समाधिपादटीकायां पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे
समाधिपादः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

इतः परं वृत्तिनिरोधसाधनीभूताभ्यासवैराग्यसाधनीभूते-
चित्तशुद्धिरिति तत्र हेतुमादौ क्रियायोगमाह—

तपस्त्राध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

तपो ब्रह्मचर्यगुरुसेवादि । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां
जपः, मोक्षशास्त्राध्ययनं वा फलाभिसन्धिमन्तरा क्रियमाणानां
परमेश्वरे समर्पणमीश्वरप्रणिधानम् । तानि क्रियारूपो योगः,
योगसाधनत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

क्रियायोगस्य फलमाह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

समाधेरुत्पादनं भावनं तदर्थः फलं यस्य स तथोक्तः ।
एवं क्लेशेषु सत्सु समाधिर्न सिद्ध्यति । तस्मात् क्रियायोगक्लेशै-
स्तनूकृत्य समाधिं भावयति । तनूकरणं क्लेशानां सदोद्भवतायाः
कादाचित्कत्वसम्पादनम् । तथाच लब्धावसरः समाधिर्विवेक-
ज्ञानमुत्पाद्य सवासनमिथ्याज्ञानं नाशयति ॥ २ ॥

अथ के ते क्लेशाः कियन्तो वेत्यत आह—

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

अविद्येत्यादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

चतुर्णामविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वमाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः । तेषामवान्तर-
भेदमाह ॥ प्रसुप्तेति ॥ प्रसुप्तास्तनवो विच्छिन्ना उदाराश्च ।
तत्र विदेहप्रकृतिलयानां योगिनां क्लेशाः प्रसुप्ताः । तत्त्वज्ञाना-
भावेन शक्तिरूपेणावस्थानात् । ते च पुनरुद्भवन्ति ॥ क्रिया-

योगिनां तन्वः । विषयसङ्गिनामुच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा
कस्यचिद् यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नो, राग उदारश्चेति
द्रष्टव्यम् । उक्तं च—

प्रसुप्तास्तच्चलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।
विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम्, इति ॥ ४ ॥
तत्राविद्यारूपमाह—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
ख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिस्तद्बुद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकतेत्रास्मिता ॥ ६ ॥

दृग्दर्शने दृक्पुरुषः । दृश्यत इति दर्शनं प्रधानम् ।
शक्तिशब्दो योग्यतार्थकः । भोक्तृयोग्यत्वयोरत्यन्तविभक्तयो-
र्दृग्दृश्ययोरविद्याकृतैकता तादात्म्यम् । इवशब्दस्त्वहमस्मीति-
प्रतीतिकृतत्वं तादात्म्यस्य ज्ञापयति । साऽस्मितेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मितायाः कार्यं रागं दर्शयति—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखानुभवे सति स्मृत्या सुखान्तरे तत्साधने वा या तृष्णा
सा रागः । सुखमनुशेते विषयीकरोतीति सुखानुशयीत्यर्थः ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

एवं दुःखतत्साधनयोर्यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही त्रिदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

त्रिदुषो मूर्खस्य वा यो भरणत्रासः सोऽभिनिवेशः । सदा
भूयासमिति मूर्खस्येव पण्डितस्यापि दृश्यते यतोऽतः स्वरसवाही ।

स कृपेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरण-
त्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयती-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र पञ्चप्रकाराः क्लेशा द्विधा भवन्ति । सूक्ष्माः स्थूलाश्च ।
विवेकज्ञानदग्धाः संस्काररूपाः सूक्ष्माः । क्रियायोगेन तनूकृताः
स्थूलाः । तत्र सूक्ष्माणां हानोपायमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

चित्तस्य कृतकृत्यस्यास्मितायां स्वप्रकृतौ लयः प्रतिप्रसवः ।
तेन हेयाः सूक्ष्मास्ते क्लेशाः । धर्मिनाशादेव तद्धर्माणां संस्कारा-
णां नाश इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्थूलानां हानोपायमाह—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

याः क्रियायोगेन विरलाः क्लेशादिवृत्तयः स्थूलास्ताः पुरुष-
ध्यानेनैव हातव्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु तेषां कथं क्लेशत्वमित्याशङ्क्य कर्मतत्फलमूलत्वेन बन्ध-
कत्वात् तेषां क्लेशत्वमित्याह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

आशेत इत्याशयः । कर्मणां धर्माधर्मरूपसंस्कारः । क्लेशाः
कामादयो मूलमस्येति क्लेशमूलः । स च द्विविधः । दृष्टजन्म-
वेदनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयश्चेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

अयं कर्माशयः क्षीणक्लेशानां नास्तीति विशेषमाह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

क्लेशरूपमूले सत्येव कर्मणो विपाकः फलं भवति । स च
विपाकस्त्रिविधः । जातिर्जन्म, देवत्वादिर्वा आयुश्चिरकालं देह-

माणयोर्योगः । इन्द्रियविषयानुभवो भोगो मुख्यो, जात्यायुषी
तच्छेष इति भावः ॥ १३ ॥

अधुना जात्यादीनां हेयत्वार्थं फलमाह—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः । अपुण्यं पापं,
तद्धेतुका दुःखफलाः । अत्र भोगो विषयानुभवः ॥ १४ ॥

ननु ते दुःखफला हेया भवन्तु । सुखफलास्तु कथं हेया
इत्यत आह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामो भावी तापो वर्तमानः, संस्कारो भूतः । एता-
न्येव दुःखानि तैरिति विग्रहः । तथाहि । विषयसुखात् कामा-
ज्जलो वर्द्धते । वृद्धौ सत्यां काम्यालाभे दुःखमवश्यं भावीति
सुखमपि निश्चितं दुःखमेव । परिणामतापसंस्कारैर्योगाद् गुणवृत्ति-
विरोधाच्च । गुणाश्चित्तात्मना परिणामतामापन्नानि सत्त्वरज-
स्तमासि । तेषां वृत्तयः सुखदुःखमोहाः । तासां विरोधः पर-
स्परमभिभाव्याभिभावकत्वम् । तस्मादित्यर्थः । तथाच भोग-
स्मृतिसंस्कारपरम्परया दुःखधारा विवेकिनोऽक्षिकल्पस्यैव, न तु
कामिनामिति विवेकिभिः सुखफला हेया इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इदानीं शास्त्रे हेयं हेतुमोक्षस्तद्धेतुरिति चतुष्टयं व्युत्पादयितुं
विशिष्य हेयं दर्शयति—

हेय दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अतीतस्य गतत्वाद् वर्तमानस्य भोगेनैव क्षयादनागतमेव
हेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह—

दृग्दृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

दृक् पुरुषः, दृश्यं बुद्धितत्त्वम् । तयोः संयोगोऽभेदभ्रान्ति-
रूपोऽविद्याकल्पितो हेयस्य दुःखस्य हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृश्यं प्रपञ्चयति—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः । स्थितिः प्रकाशक्रिय-
योः प्रतिबन्धस्तच्छीलं तमः । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्ये मियः-
सहायमविवेकिभोग्यं त्याज्यं परस्पराश्रयं परस्पराभिभावकं
स्वतः परस्पराऽविभागदुर्ज्ञानभेदं प्रधानशब्दवाच्यं भूतेन्द्रिया-
ऽऽत्मकम् । भूतानि स्थूलसूक्ष्माणि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि
एवं मनोबुद्ध्यहङ्काराणि त्रिण्यन्तःकरणान्यात्माभिन्नः परिणामो
यस्य तद्भोगोऽपवर्गार्थं भोगमोक्षप्रयोजनकं दृश्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥
एतेषां गुणानां परिणामं विभज्य दर्शयति—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपत्राणि ॥ १९ ॥

विशेष्यन्त इति विशेषा व्यावृत्ताः षोडशविकाराः । पञ्च
भूतानि दशेन्द्रियाणि एकादशं मनश्चेत्येते षोडश विकारा एव,
न तत्त्वान्तरप्रकृतयः । एतेषां विकाराणां प्रकृतयो बुद्धेर्विकृतयः
षडविशेषाः पञ्चतन्मात्राहङ्काराः । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम् । अलिङ्गं
गुणानां साम्यावस्थास्वरूपम् । एतानि चत्वारि गुणानां पर्वाणि
परिणामाः । गुणत्वं चेतनं प्रति मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवं दृश्यं निरूप्य द्रष्टारं निरूपयति—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रश्चिन्मात्रो, न ज्ञानादिधर्मकः । अतः शुद्धोऽपरिणाम्यपि प्रत्ययं बुद्धिवृत्तिमनुसृत्य पश्यतीति प्रत्यया-
ऽनुपश्यः । स्वस्य बुद्ध्यविवेकाद् वृत्तिभिरेकीभूतः शब्दादीन् पश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तयोः शेषशेषित्वमाह—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृश्यस्य भोग्यस्य स्वरूपं द्रष्टृर्थमेव, न स्वार्थम् अचेतनत्वा-
दित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु द्रष्टुः प्रयोजने सिद्धे सति कृत्याभावाद् दृश्यं प्रधानं
निर्व्यापारं स्यात् । तथाचैदानीं संसारो नोपलभ्येतेत्यत आह—
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

प्रधानमेकं पुरुषास्त्वनन्ता इति स्थितिः । अजामेकामिति
श्रुतेः । तत्र प्रधानं यं पुरुषं प्रति भोगापवर्गौ कृतवत् स कृता-
ऽर्थः । स्वामित्वात् । यथा भृत्येन कृतजयेन स्वामी कृतजय इत्यु-
च्यते तद्वत् । कृतार्थं कमपि पुरुषं प्रति नष्टमदर्शनं गतमपि तद्
दृश्यमनष्टम् । पुरुषान्तरसाधारणत्वात् । एतदुक्तं भवति ।
प्रधानस्य कृतार्थं प्रति न प्रवृत्तिरनागतावस्थस्यैव पुरुषार्थस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वात् । अकृतार्थं प्रति महदाद्याकारेण प्रवृत्तिस्तु घटत
एव । तथाचैकमुक्तौ न सर्वमुक्तिमसद्गः ॥ २२ ॥

दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय हेयहेतुं संयोगं निरूपयति—

स्वस्वामिदाक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वं दृश्यं, तस्य शक्तिर्जडत्वेन दृश्यत्वयोग्यता । स्वामी
पुरुषस्तस्य शक्तिश्चेतनत्वेन साक्षित्वयोग्यता स्वरूपात्मिकैव ।

तयोः स्वस्वामिस्वरूपयोर्विविधशब्दाद्याकारदृश्यबुद्धिस्वरूपोप-
लब्धिर्भोगः । स्वामिस्वरूपस्योपलब्धिरपवर्गः । तद्धेतुः संयोगो
भोक्तृभोग्यभावः स्वस्वामिभावाख्यापरपर्यायः । स च संयोगः
कार्येणैव ज्ञेयः । कार्ये च तत्स्वरूपोपलब्धिरेव ॥ २३ ॥

स्वरूपस्य स्वरूपं कार्यं चोक्तत्वाकारणमाह-

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

भ्रान्तिवासनासंयोगस्य कारणमित्यर्थः । अहमिति दृग्दृश्य-
योरभेदभ्रान्तिः । तद्वासनावासितं चित्तं प्रलये लीनं प्रधान-
भावमुपगतं सर्गकाले पुरुषं प्रति सत्त्वेनैव जायते । तेनैव सं-
योगेनाऽविवेकिनो बन्धो विवेकिनो मोक्षश्च भवति ॥ २४ ॥

एवं हेयं तद्धेतुं चोपपाद्य हेयस्य हानं मोक्षं व्युत्पादयति-
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्याया अभावाद्विद्यया नाशात्तत्कार्यस्य संयोग-
स्य दुःखस्य हेयस्य हेतोरभावो विनाशो हानं यत्तदेव दृशेर्नित्य-
मुक्तस्य कैवल्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

मोक्षमुक्त्वा तद्धेतुमाह-

विवेकख्यातिरविष्टुवा हानोपायः ॥ २६ ॥

दृग्दृश्ययोर्भेदो विवेकः । तस्य ज्ञानं ख्यातिः । विष्टुवो
मिथ्याज्ञानम् । प्रथमतो स्वल्वागमात् सामान्यतो विवेकख्यातिरु-
देति सा नाविद्यां नाशयति परोक्षत्वात् । यदा तु ध्यानप्रकर्षजा
चित्यतिविम्बवती साक्षात्काररूपा सवासनामिथ्याज्ञानं नाशयती-
त्यविष्टुवा सती हानस्य दुःखस्य आत्यन्तिकस्योपायभूते-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

स्थिरविवेकख्यातेर्जीवन्मुक्तस्य ज्ञानवैभवमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

प्रकृष्टोऽन्तोऽवसानं फलत्वेन यासां ताः प्रान्ताश्चरमा इति यावत् । प्रान्ता भूमयो यस्याः सा प्रान्तभूमिः । तस्य विदुषः सप्तप्रकारा प्रज्ञाऽवस्था चरमा भवति । ज्ञातव्यमखिलं ज्ञातम् इति या सैका सर्वजिज्ञासानिर्वर्त्तकत्वात् प्रान्ता । न हीयमज्ञस्य संभवति । तत्तदालम्बनसमाधीनां प्रधानान्त-प्रज्ञायां स्थिरायामप्यात्मजिज्ञासायाः सत्त्वेन तत्प्रज्ञाया अचरम-त्वात् । एवमाग्निमावस्थानां प्रान्तत्वं मन्तव्यम् । हातव्याः सर्वे बन्धहेतवो हताः, न किञ्चिन्मम हेयमस्तीति द्वितीया । कैवल्य-प्राप्त्या प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तमिति तृतीया । विवेकज्ञानसंपादनेन अखिलं कृतं, न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति चतुर्थी । एताश्चतस्रः कार्यविश्रुक्तिसंज्ञाः । चित्तविश्रुक्तिसंज्ञास्तु तिस्रः । यथा कृतार्थं बुद्धिसध्वमित्येका । बुद्ध्यादिरूपा गुणा अपि गिरिशिखरच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिप्लवाः सम्प्रा-न्तेनात्यन्तिकमस्तं गच्छन्ति । तेषां नास्ति पुनः प्ररोहः प्रयोजना-भावादिति द्वितीया । तथाऽहङ्कुणातीतः स्वरूपमात्रावस्थित-धिदेकरस इति तृतीया प्रज्ञावस्था इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवंजिज्ञासाजिज्ञासाप्रेप्साचिकीर्षाशोकभयाविकल्पान्तफलाः सप्त प्रज्ञाभूमयः प्रान्ताः प्रतिपाद्य सम्मति प्रज्ञासाधनान्याह—

योगाङ्गानामनुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा-

विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानां योगस्य चानुष्ठानादशुद्धेः क्लेशादिरूपायाः क्षये जायमाने ज्ञानस्य दीप्तिविशुद्धिः आविष्टय आविवेकख्यातर्भव-

तौत्यर्थः । साङ्गयोगानुष्ठानस्य शुद्धिद्वारा प्रज्ञासाधनत्वमिति भावः ॥ २८ ॥

कानि योगाद्वानीत्यत आह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अहिंसासत्यास्तोयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

अन्यानपेक्षत्वेन सफलत्वाद्यमा आदावुच्यन्ते । पश्चाद् यमसापेक्षा नियमाः । एतदुभयाधीनशुद्ध्यपेक्षा आसनादय उचरोत्तरहेतवः पश्चादुच्यन्ते । अपरिग्रहो देहयात्रातिरिक्तभोग-साधनास्वीकारः ॥ ३० ॥

एतेषां योगिभिरुपादेयविशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा

महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । देशस्तीर्थादिः । कालो नियतश्चतु-
र्दश्यादिः । अनियतो ब्राह्मणभोजनाद्यवसरः समयः । तत्र
सदा ब्राह्मणादिकं न हनिष्यामीत्याहिंसा जात्या परिच्छिन्ना,
प्रयोगे चतुर्दश्यादौ वा न हनिष्यामीतिदेशकालाभ्यामवच्छिन्ना ।
देवब्राह्मणाद्यर्थातिरेकेण न हनिष्यामीति समयवच्छिन्ना । एतै-
श्चतुर्भिरनवच्छिन्ना अहिंसा सार्वभौमा महाव्रतम् इत्युच्यत
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥
स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

वितर्कबोधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिविकल्पैर्हनिष्याम्यनृतं
वक्ष्यामि परस्वमादास्य इत्यादिभिर्बाधने प्राप्ते सति यमादि-
परो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः । तद्भावनं च पूर्वोक्त-
धर्मास्त्यक्त्वाऽहं वान्ताशी कुक्कुरतुल्य इत्याकारो वितर्कः ।
उक्तं च—

शय्याऽऽसनस्थोऽपि पथि ब्रजन् वा

स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।

संसारबीजक्षयमीक्षमाणः

स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभोगी, इति ॥ ॥ ३३ ॥

प्रतिपक्षभावनात्मकान् वितर्कान् दर्शयति—

वितर्का हिंसादयःकृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोह-
पूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला

इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

अत्र प्रतिपक्षभावनं लक्ष्यनिर्देशः । वितर्का इति लक्षणनि-
र्देशः । वितर्करूपमाह ॥ हिंसादय इति ॥ तत्र हिंसा तावत् कृत-
कारितानुमोदितभेदेन त्रिधा । तत्राप्येकैका पुनस्त्रिविधेत्याह,
क्रोधलोभमोहपूर्वकेत्यनेन ॥ तत्र लोभो मांसचर्मादिः । क्रोधो-
ऽनेनापकृतमित्यादिः । मोहो नाधर्मो भविष्यतीत्यादिरूपेणेत्य-
र्थः । तेऽपि पुनः प्रत्येकं त्रिविधाः, मृदुमध्याधिमात्रा इति ।
तेषु प्रतिपक्षभावनमाह ॥ दुःखाज्ञानानन्तफला इति ॥ तत्र शरीरा-
ऽर्थे या हिंसा सा लोभपूर्विका । एवं क्रोधमोहावपि शरीराभि-
मानमुद्दिश्यैवेत्यवगन्तव्यम् । साऽपि, कृता कारिता अनु-
मोदिता चैव प्रत्येकं त्रिधा संपद्यते । ते पुनः प्रत्येकं मृदु-

मध्याधिमात्रा इति सप्तविंशतिभेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि पुनस्त्रेषा भवन्ति ॥ मृदुमृदुः । मध्यमृदुः । तीव्रमृदुः । तथा मृदुमध्यो, मध्यमध्यस्तीव्रमध्यः । तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति ॥ सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया । प्राणभृद्भेदस्यापि अपरिसंख्येयत्वात् । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् । ते खल्वमी वितर्का दुःखाऽज्ञानानन्तफलाः । तथाहि हिंसकस्तावत् प्रथमं वध्यस्य जीवविशेषस्य वीर्यमपाकरोति । ततश्च शस्त्रादिनिपातेनात्यन्तं दुःखयति । ततो जीवितादपि मोचयति । ततः परस्य वीर्यादिनाशादस्य हिंसकस्यापि कालान्तरे चेतनाचेतनं सर्वं क्षीणवीर्यं भवति । ततो दुःखोत्पातः । ततो मरणानन्तरं महानरकं तिर्यक्प्रेतादियोनियु दुःखमनुभवतीति प्रतिपक्षभावनमिति सङ्क्षेपः ॥ ३४ ॥

एवमहिंसापरस्य योगिनस्तत्कृतैश्वर्यमूचिकाः सिद्धीः क्रमेण आह—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

उक्तवितर्केण अहिंसास्थैर्ये तत्संनिधौ वैरत्यागः परस्परं प्राणिनां भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सत्यभाषणरूपधर्मप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं, कण्ठः ताल्वादिरूपक्रियायाः फलस्यामोघवचसः । धार्मिको भूया इत्युक्ते भवति धार्मिकः । यागादिधर्ममननुष्ठायापि स्वर्गं प्राप्नुहीत्युक्ते स्वर्गं प्राप्नोतीत्यादिवाक् सत्या भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिग्गतानि सर्वोत्कृष्टानि रत्नादीन्यस्योपस्थितानि
भवन्ति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

सिद्धौ सत्यां निरतिशयं सामर्थ्यं भवति । वीर्यनिरोधो
हि ब्रह्मचर्यम् ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये सति जन्मकथन्ता सम्बोधः । अतीतभावि-
जन्मनां कथन्ता कथमहमासं पूर्वं, किंस्विदिदं जन्म, कथंस्वि-
दिदं, के वा भविष्यामः, कथं वा भविष्यामइत्येवम्प्रकारेणात्म-
स्वरूपसंसारस्वरूपवैराग्यपूर्वकदृढतरजिज्ञासा भवति ॥ ३९ ॥

उक्ता यमसिद्धयः । अधुना नियमसिद्धय उच्यन्ते—

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचस्वभावस्य पुरुषस्य तदभावे कायाशुद्धिं पश्यतो
जुगुप्सा । अशुचिस्वभावे काये नाहङ्कारः कर्त्तव्य इति शौचपर-
स्य मम कायशुद्ध्यभावात्, किमु प्रमत्तकायशुद्धिविचारेणेति
परकीयशरीरासंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानीमन्तःशुद्धिमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्न्येन्द्रियजयात्मदर्शन-

योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

शौचादित्यनुवर्त्तते । भवन्तीति शेषः । शुचेः सत्त्वशुद्धिः,
ततः सौमनस्यं, तत ऐकाग्न्यं, तत इन्द्रियजयः, ततश्चात्मदर्शन-
योग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीत्येतच्छौचस्थैर्याद् अधिगम्यत इत्य-
र्थः ॥ ४१ ॥

सन्तोपादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

तृष्णाक्षयसिद्धौ अस्य निष्कामस्य निरातिशयसुखानुभवो
भवतीत्यर्थः ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः पौडसीं कलाम्, इति भारतो-
क्तोः ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

तपसः स्वधर्मकृच्छ्राद्यनुष्ठानेन क्लेशरूपपापक्षयात् काय-
स्याणिमादिसिद्धिरिन्द्रियाणां सूक्ष्मार्थग्राह्यत्वं चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

इष्टमन्त्रादिजपात् स्वेष्टदेवतायाः संप्रयोगः संभाषणानुग्रहा-
दिः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरार्पितसर्वभावस्य भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं नियमसिद्धीः प्रदर्श्य आसनसिद्धिप्रदर्शनार्थमासन-
स्वरूपमाह—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

निश्चितं सुखावहं च यत्तदासनमित्यर्थः । आस्यतेऽनेनेति
आसनं द्विविधं बाह्यशारीरभेदेन । बाह्यं चैलाजिनकुशोत्तरम् ।
शारीरं पद्मस्वस्तिकाद्यनेकविधम् ॥ ४६ ॥

स्थैर्यासनोपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविघातकः । तस्योपरमेण
आसनं सिद्ध्यति । अनन्ते नागनायके चित्तस्य समापत्तिः ।

अभिमानाभावेनासनदुःखास्फूर्त्या आसनं सिद्ध्यति ॥ ४७ ॥

तत्सिद्धिलिङ्गमाह—

ततो ह्यन्धानभिघातः ॥ ४८ ॥

आसनजयाच्छीतोष्णादिभिरताडनं भवति ॥ ४८ ॥

सम्प्रत्यासनसाध्यं प्राणायाममाह—

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः

प्राणायामः ॥ ४९ ॥

आसनस्थैर्ये सति बाह्यकोष्ठवाय्वोरन्तर्बहिर्गतिविच्छेदः
प्राणायाम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सामान्यलक्षणमुक्त्वा लक्ष्यं प्राणायामं विभजते—

स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भंवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

प्राणायामश्चतुर्विधः । बाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिस्तम्भवृत्ति-
स्तुरीयश्चेति । तत्र कोष्ठव्यस्य वायो रेचनेन बहिर्गतस्य बहिरेव
विधारणं बाह्यवृत्तिः । स च रेचको बाह्यवायोः पूरकेणान्तर्गत-
स्यान्तरधारणम् आभ्यन्तरवृत्तिः । स च पूरकः । रेचकपूरक-
प्रयत्नं विना प्राणस्य केवलविधारकप्रयत्नेन गतिविच्छेदः
स्तम्भवृत्तिः । स च कुम्भकः । त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशकाल-
संख्यादिभिर्दीर्घसूक्ष्मश्चेति परिदृष्टः ॥ ५० ॥

तुरीयं प्राणायामं दर्शयति—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

उक्तो वायो देशो विषयः, आभ्यन्तरविषयो हृदयादिः ।
तयोराक्षेपः सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोचनं यस्य पूर्वकालेऽस्ति स

चतुर्थस्तम्भवृत्तिः । तस्यापि दीर्घसूक्ष्मत्वं पूर्ववत् । न चाऽस्य कुम्भकान्तर्भावः शङ्कनीयः ॥ ५१ ॥

सम्प्रति प्राणायामस्य योगान्तत्वे द्वारभूतफलमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासाद्बुद्धिसत्त्वस्य पिधानं क्लेशपापरूपं क्षीयते तदुक्तं मनुना— प्राणायामाद्देहोपानिति ॥ ५२ ॥

किञ्च, धारणासु चेति ॥ प्राणायामादावरणक्षये सति मनसः सूक्ष्मलक्ष्यधारणासु च योग्यता भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयमादिभिः संस्कृतचित्तस्य प्रत्याहारो भवतीति मत्वा लक्षयति—

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार

इव्हेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

शुद्धचित्तस्य स्वरूपानुकारे विषयैरसम्प्रयोगे सति सः । वैराग्याद् विषयेभ्यो वियुज्य तत्त्वाभिमुख्ये सतीति यावत् । इन्द्रियाणां यश्चित्तस्य स्वरूपानुकारो विषयत्यागेन तत्त्वाभिमुख्य-रूपः । इवशब्दश्चित्तवत्त्वाभिमुख्यमिन्द्रियाणां तदानीं नास्तीति ज्ञापनार्थः ॥ ५४ ॥

प्रत्याहारस्य योगद्वारभूतफलमाह—

ततः परमा वशतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ततः परेति स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे साधननिर्देशो

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

उक्तानि पञ्चवहिरङ्गानि । अथेदानीमन्तरङ्गसाधनभूतां
धारणां लक्षयति—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रहृदयनासाग्रादौ देशे बाले वा विषयविशेषे सम्प्र
ज्ञातयोगसिद्धये चित्तस्य बन्धः स्थिरीकरणं धारणेत्यर्थः ॥१॥

धारणासुध्यं ध्यानं लक्षयति—

तत्र प्रत्ययैकतानिता ध्यानम् ॥ २ ॥

यत्र धारणाविजातीयवृत्तिपरिहारे यत्रापेक्षा भवति तत्रैव
या प्रत्ययानां वृत्तीनामेकतानिता यत्रमनपेक्ष्यैकविषयता तद्
ध्यानमित्यर्थः ॥ २ ॥

समाधिं लक्षयति—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तदेव स्वस्थचित्तवृत्तिप्रवाहरूपं ध्यानमेवार्थमात्रस्वरूपेण
निर्भासमानं समाधिः । मात्रचोऽर्थमाह ॥ स्वरूपशून्यमिवेति ॥
ध्यानस्वरूपज्ञानस्वरूपशून्यम् । इवशब्देन ध्यानस्य सत्तां
द्योतयति । यथा स्वच्छमणिः कुसुमरूपेणैव, न स्वरूपेण तद्वादि-
त्यर्थः ॥ विजातीयप्रत्ययरहिता धारणा, अविच्छिन्नं तु ध्यानं
ध्यानध्यातृध्येयमूर्त्तिमध्ये ध्येयमात्रस्फूर्तिमान् समाधिः । स एव
ध्येयस्फूर्तिशून्योऽसम्प्रज्ञात इति भेदः ॥ ३ ॥

एतत्त्रितयस्य व्यवहारलाभवफलां संयमसंज्ञामाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

संयमस्य फलमाह—

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात् स्थैर्यात् प्रज्ञायाः समाधिजायाः
आलोको नैर्मल्यं भवति । भ्रान्तिसंशयादिमलशून्या ध्येयतत्त्व-
स्फूर्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क पुनः संयमस्येदं फलमित्याशङ्काह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य भूमिषु सवितर्कादिभेदेन सम्प्रज्ञातयोगा-
वस्थाभूमिषु विनियोगः पूर्वं पूर्वं जित्वा उत्तरोत्तरप्राप्तये योग
एवावश्यकः । तदुक्तं—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात् प्रवर्त्तते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥ ॥ ६ ॥

ननु योगाङ्गानां मध्येऽङ्गपञ्चकं पूर्वपादे निरूपितं, त्रय-
पञ्च कथमित्याशङ्काह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैर्भ्यः ॥ ७ ॥

पञ्चभ्यो यमादिभ्यः समाधौ चित्तादिमलरूपप्रतिबन्धक-
निवर्तकेभ्योऽत एव बहिरङ्गभूतेभ्यो धारणादित्रयमन्तरङ्गम् ।
अङ्गिसमानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारत्वात् । अत एव तत्तद्-
भूमिषु विनियोगार्थमत्र निरूपितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

त्रयमप्यव्यवहितोक्तं निर्वीजस्य बहिरङ्गम् । अङ्गिनो निर्वि-
षयत्वात् । त्रयस्य सविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । अतो
व्युत्थानरूपस्य त्रयस्य सम्प्रज्ञातपरिपाकप्रसादरूपपरवैराग्यद्वारा
सम्प्रज्ञातस्यापि निरोधान्निर्वीजो भवतीति पारम्पर्येणोपयोगा-
द् बहिरङ्गमिति भावः ॥ ८ ॥

संप्रति संयमभूतिं चकतुकामस्तस्य लक्षणान् १ ।
दर्शयति—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानं संप्रज्ञातः । स निरुद्धवते येन तत् परं वै
निरोधः । तत्र यदा व्युत्थानाऽभिभवो निरोधप्रादुर्भावश्च भवति
तस्तदा निरोधसंस्कारस्यासंप्रज्ञातस्य क्षणेनावसरेण युक्तं च
भवति योगे च चञ्चलशीलस्याभिभूतप्रादुर्भूतयोः संस्कार-
योगधर्मित्वेनान्वयः । स निरोधाख्यपरिणाम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वात्मना व्युत्थानसंस्काराभिभवे सति १०
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य व्युत्थानसंस्कारमलस्य चित्तस्य १०
परम्परामात्रवाहिता भवति निरोधसंस्कारप्रचयात् ॥ १० ॥

एवं निर्वाजावस्थामुक्त्वा संप्रज्ञातपरिणाममाह—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-
परिणामः ॥ ११ ॥

चित्तस्य सर्वार्थता नानार्थाकारत्वं विक्षिप्तत्वरूपो धर्मः ।
एकाग्रता वक्ष्यमाणो धर्मः । तयोर्धर्थाक्रमं क्षयोदयौ तिरोभाव
प्रादुर्भावौ समाधिपरिणाम इत्यर्थः । तथाचाभ्यासेन विक्षेपे गते
एकाग्रतास्थैर्यं समाधिरिति भावः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तैकाग्रता-
परिणामः ॥ १२ ॥

शान्तोऽतीतः, उदितो वर्तमानः । तावदेकविषयत्वेन तुल्यौ

तौ प्रत्ययौ च तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्य नैरन्तर्येण वृत्तिद्वयमेक-
पयमेकाग्रतास्य परिणाम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मनःपरिणामेषु निरोधसमाध्येकाग्रतासु उक्तन्यायमन्यत्रा-
तिदिशति—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन मनःपरिणामव्याख्यानेन व्याख्याता भवन्त्यन्ये मनः-
परिणामाः।ते केइत्याशङ्क्यामाह।भूतेन्द्रियपुधर्मपरिणामो लक्षण-
परिणामोऽवस्थापरिणामश्चेति । धर्मपरिणामो यथा मृदः पिण्डरूप-
र्माऽभिभवेन घटरूपः परिणामः प्रादुर्भवति । लक्षयति कार्यरूपं
र्म व्यावर्तयतीति लक्षणम् । यथा घटस्य वर्तमानत्वादिलक्षणं
र्त्तमानत्वमतीतानागतेभ्यो व्यावर्त्तयतीति लक्षणम् । एवं लक्षण-
परिणामस्य तदवच्छिन्नस्य धर्मस्य वा अवस्थापरिणामो द्रष्ट-
यः । यथा वर्तमानस्य नवत्वपुराणत्वादयोऽवस्थापरिणामा
त्यादि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

यस्यायं त्रिविधः परिणामस्तं धर्मिणं दर्शयति—

शान्तादिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

शान्ता कृतव्यापारा अतीताः, उदिता जलाऽऽहरणादि-
व्यापाराविष्टा वर्तमानाः, अव्यपदेश्याः शक्तिरूपेण मृदादिषु
धर्मिषु स्थिता अनागतास्तान् धर्मान् योऽनुपतति सोऽनुपाती धर्मी
पथा मृत्सुवर्णादिः ॥ १४ ॥

नन्वेकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वे को हेतुरित्यत आह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

मृदि चूर्णपिण्डयोः पिण्डघटयोः पौर्वापर्यरूपक्रमस्यान्यत्वं
दृश्यमानमेकस्या एव मृदः परिणामानां चूर्णादीनां धर्माणामन्य-
त्वे हेतुज्ञापक इति धर्मादयो निरूपिताः ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यापादपरिसमाप्तेः संयमस्य तत्तद्विषये वशीकारज्ञानाय
विभूतय उच्यन्ते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तधर्मादिपरिणामत्रयसंयमाद्योगिनोऽतीतानागतज्ञानं
भवति । प्रकाशप्रतिबन्धीभूतयो रजस्तमसोः संच्यमेन निवृत्ते-
रिति भावः ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभाग-
संयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

अस्य गोशब्दस्य गोशब्दप्रत्ययाभ्यासाऽभेदेन विकल्पिते
सङ्कीर्णोऽर्थे सङ्केतग्रहो बालस्येति व्यक्तमाकरे । तथा, गौरिति
शब्दो, गौरित्यर्थो, गौरिति प्रत्यय आबालपण्डितं शब्दार्थप्रत्यया-
नामितरेतराध्यासात् सङ्करः प्रसिद्धः । तेषां शास्त्रयुक्तिभ्यां
यो विभागः सिद्धः—वर्णव्यङ्ग्यं पदं पदव्यङ्ग्यं वाक्यमिति शब्द-
तत्त्वम्, अर्थो द्रव्यादिर्वाच्यो लक्ष्यश्चेत्यर्थतत्त्वं, शब्दजन्योऽर्थविषयो
बुद्धिस्थप्रत्यय इति ज्ञानतत्त्वं, तस्मिन् विभागे संयमात् सर्वशब्दादि
वशीकारसूचकं सर्वभूतानां पञ्चादीनां रुतज्ञानं भवति । इममर्थ-
मेते वदन्तीति संयमी जानातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षारकरणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

अनुभवकेशजाः स्मृतिकेशहेतवः, कर्मजाः सुखदुःखहेतव
इति द्वयोरपि संस्काराः सन्ति चित्तधर्माः पूर्वजन्मपरम्परासञ्चि-
ताः । तेषु श्रुतेषु अनुमितेषु च संयमेन साक्षात्कृतेषु तद्धेतु-

त्वेन स्वीयपरकीयपूर्वजन्मपरम्परायाः साक्षात्कारो भवति ॥

अत्र भगवान् जैगीपव्य उदाहरणम् । तत्र भगवान् आवृष्ट्यो जैगीपव्यं प्रति संस्कारसाक्षात्करणेन दशसु महासर्गेषु भव्यत्वा-
दनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भसम्भवं दुःखं सं-
पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन च सुखदुःखयोः किम-
ऽधिकमनुभूतम् । अत्र जैगीपव्यो दशस्वपि महासर्गेषु सुखदुःख-
योर्मध्ये दुःखमेवाधिकमनुभूतम् । तत् किं प्रधानवशित्वमनुचर्म
सन्तोपसुखमपि दुःखपक्ष एव निक्षिप्तम् ? । कः सन्देहः ।
विषयसुखापेक्षयैवानुत्तमं, न तु कैवल्यापेक्षयेति । त्रिगुणात्मकस्य
प्रत्ययहेयत्वात् ॥

ननु यत्र संयमस्तस्य साक्षात्कार इति नियमात् कथं
संस्कारसाक्षात्कारसंयमात् पूर्वजन्मज्ञानमुत्पन्नमिति चेत् सत्यम् ।
सानुबन्धसंस्कारसंयमादनुबन्धत्वेन पूर्वजन्मनो ज्ञानमिति मन्त-
व्यम् ॥ १८ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

परचित्तसंयमात् साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-

ऽसम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २० ॥

कायस्य यद्रूपं चाक्षुपत्वप्रयोजकमस्ति तस्मिन् संयमात्तस्य
रूपस्य परचक्षुर्ग्राहत्वानुकूलायाः शक्तेः स्तम्भे प्रतिबन्धे जाते
सति परचाक्षुपज्ञानाऽविषयत्वेऽन्तर्धानं योगिदेहस्याचाक्षुपत्वं
यथाकामं सिद्ध्यतीत्यर्थः । एतेन स्वीयशब्दादित्ययमाच्छ्रोत्रा-

ऽग्राह्यत्वादिसिद्धिरुक्ता भवति ॥ २० ॥

विभूत्यन्तरमाह—

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संख्यमादपरान्त-
ज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २१ ॥

पूर्वजन्मकृतमिदानी स्थितं कर्म द्विविधं, सोपक्रमं निरूपक्रमं च । फलदानव्यापारयुक्तं सोपक्रमम् । कालान्तरे फलप्रदं निरूपक्रमम् । तत्र संयमेन साक्षात्कारात्तद्विषयस्यायुषोऽवसान-
मपरान्तशब्दितं ज्ञायते । परस्य प्रजापतेरपरान्तो महाप्रलयः । नराणान्तु मरणमपरान्तः । तस्य ज्ञानम् अस्मिन् देशकालादौ मम देहवियोगसाक्षात्कारः । प्रसङ्गाद् अयोगिसाधारणमाह ॥ अरिष्टेभ्यो वेति ॥ त्रिविधमरिष्टम् आभ्यात्मिकमाधिभौतिकमाधि-
दैविकं चेति । तत्राय स्वदेहेऽपिहितकर्णे न शृणोति । ज्योति-
नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति । द्वितीयं यमपुरुषान् पश्यति । पितॄन्
अतीतानकस्मात् पश्यति । तृतीयं स्वर्गमकस्मात् सिद्धान् वा
पश्यतीति, विपरीतं वा सर्वमित्यनेनापि भवेदपरान्तज्ञानमित्य-
र्थः ॥ २१ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

पूर्वं मैत्रीकरुणासुदितासु संयमो विहितः । तेन तासां
बलानि वीर्याणि भवन्ति, यैर्योगी प्राणिमात्रस्य सुखकरः सुदृढ
भवति ॥ २२ ॥

बलेषु हस्तिबलार्दीनि ॥ २३ ॥

हस्तिहनुमद्रुढादिवलेषु तद्भावेन संयमात्तानि बलानि
योगिनः प्रादुर्भवन्ति, चित्तस्य स्वतः सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रवृत्त्या लोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहित-

विप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः प्रागुक्ता । तस्या य आलोक्यो ज्यो-
तिःसाक्षात्काररूपप्रवृत्तेरास्पदं सर्वतो विप्रसृतं निर्मलयुद्धिसत्त्वं,
तस्य सूक्ष्मे परमाप्त्वादौ भूव्यवहिते निध्यादौ, विप्रकृष्टे मेर्वन्तर-
वर्त्तिरसायनादौ प्रक्षेपात्तेषां ज्ञानं साक्षात्कारो भवति । सौरा-
लोकसंयोगाद्दृष्टादिज्ञानवदित्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं संयमेन साक्षात्कृतयुद्ध्या लोकद्वारा भुवनज्ञानमुक्त्वा
भौतिकालोकद्वारा तदाह—

• भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥ •

दिवि देदीप्यमानमार्त्तण्डे सुपुन्नाऽऽदिसहस्ररश्मिमालिनि
संयमाद् दृश्याभिन्नं चिचं चतुर्दशभुवनानि साक्षात्करोती-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

चन्द्रे संयमान्नक्षत्राणां सन्निवेशविशेषं साक्षात्करोति ।
सूर्यस्य नक्षत्राभिभावकत्वात्तत्संयमाच्चद्रूपज्ञानं न भवति इति
भावः ॥ २६ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ध्रुवे संयमात् तासां ताराणां गतिं जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥
वाह्यसिद्धीरुक्त्वा आध्यात्मिकसिद्धीराह—

नामिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

कायस्य मध्यभागे यन्नामिचक्रमाधारलिङ्गचक्राभ्यामुपरि
स्थितं दशपत्रं, तस्मिन् संयमाद्देहस्य सन्निवेशं जानाति । स्वदेहं
त्यक्त्वा तस्मिन् देहे अभिमन्यमानस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

जिह्वादतोरधस्तात् कण्ठकूपस्य कूपाकारः प्रदेशोऽस्ति,
यत्र, प्रमाणादेः संयर्पात् क्षुत्पिपासे भवतः । तत्र संयमात्
क्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

कूपादध उरसि कूर्माकारा नाड्यास्ति । तत्र संयमात् तत्प्र-
विष्टस्य चित्तस्य स्थैर्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिरःकपालयोश्छिद्रं ब्रह्मरन्ध्राख्यं सुषुम्नायोगाद्भास्वरं
मूर्द्धज्योतिः । तत्र संयमात् सिद्धानां ध्यावापृथिव्योरन्तराचारिणां
दर्शनं भवति ॥ ३१ ॥

प्रातिभाद्या सर्वम् ॥ ३२ ॥

विवेकख्यातिर्हि प्रसंख्यानं संसारतारकम् । तदर्थं संयमे
क्रियमाणे प्रसंख्यानोदयसूचकं प्रतिभया ऊहमात्रेण ज्ञातं
प्रातिभं ज्ञानं भवति । तेन वा योगी सर्वं जानातीत्यर्थः । यथा
सूर्योदयसूचकारुणप्रभया लोकः पश्यति ॥ ३२ ॥

हृदये चित्तसंघित ॥ ३३ ॥

अधोमुखे हृत्पद्मे चित्तस्य स्थानं तस्य संयमात् सवासनस्य
चित्तस्य संविद्धवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृत्वेनात्यन्ताभिन्नयोर्भोग्यः प्रत्ययाविशेषः
सारूप्यं प्रतिबिम्बद्वारा सुखाद्यारोपो भोगो बुद्धिस्थो दृश्यत्वात्

परार्थः पुरुषस्य भोक्तुः शेषभूतः । तस्माद्भोगात् परार्थाच्चित्प्रति-
विम्बोपसर्जनप्रत्ययरूपाज्जडादन्यश्चित्स्वभावः प्रतिविम्बः स्वार्थो-
ऽनन्यशेषस्तत्र संयमात् पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति । तच्च पुरुष-
ज्ञानमनात्माकारश्चून्यम् ॥ ३४ ॥

सम्पत्त्यस्य संयमस्य पुरुषसाक्षात्कारात् प्राग्भवाः सिद्धी-
दर्शयति—

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥३५॥

ततः स्वार्थसंयमात् प्रातिभं पूर्वोक्तं सर्वगोचरं ज्ञानं मनो-
मात्रेण योगजशुक्लधर्मानुगृहीतेन जायते । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धानां ग्राहकानि श्रोत्रादीनि क्रमेण श्रावणवेदनादर्शा-
स्वादवार्तासंज्ञानि जायन्ते । दिव्यशब्दग्राहकं श्रोत्रं यदाऽस्य
योगिनो भवति तदा तस्य श्रोत्रस्य श्रावणमिति तान्त्रिकी संज्ञा
भवति । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

ननु तर्ह्ययं योगी कृतकृत्य इत्यत आह—

ते समाधानुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रातिभादयः समाधौ निःश्रेयसफले रसस्योपसर्गा भव-
न्ति विघ्ना भवन्ति । अतो मुक्त्यर्थी तानुपक्षेते । न त्वात्मसम्बोधनं
विना सिद्धिकोऽध्यादिभिः कृतकृत्यता भवति । उक्तं च भगवता
एतद् घुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति ॥

अत एव वासिष्ठेनाप्युक्तम्—

सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः ।

स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते ॥

न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।

नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इवेति ॥

व्युत्थाने तस्य तु सिद्धयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
तदेवं संयमस्य ज्ञानस्वरूपां विभूतिमात्मदर्शनान्तामुक्त्वा
क्रियारूपामाह—

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य
परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

सर्वत्र प्राप्तिशीलस्य स्वशरीरमात्रे सङ्कोचेन स्थितिर्वन्धस्त-
स्य कारणं धर्माधर्मौ । तयोः संयमेन शैथिल्यं भवति । प्रचर-
त्यनेन चित्तमिति प्रचारो नाडीसङ्घः । तस्यापि संयमेन संवे-
दनम् अधुनाऽनया नाड्या चित्तं सञ्चरतीति ज्ञानं भवति ।
तथा प्राणेन्द्रियमार्गनाडीनाम् । तथाच बन्धकरञ्जुनाशे मार्गज्ञ-
वत् स्वस्य परवेशमवचित्तस्य परकाये मृते जीविते वा प्रवेशो
भवति, चित्तमन्विन्द्रियाणि विशन्ति मधुकरराजमिव मक्षिका
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उदानजयाज्वलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

द्वयी खल्विन्द्रियाणां प्रवृत्तिः, बाह्याभ्यन्तरी च । आद्या
रूपाद्यालोचनरूपा । अन्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपा सर्वकरण-
साधारणी । तस्याः कार्याः पञ्चप्राणादयः । तत्र नासिकाप्राह्
आहृदयं स्थितः प्राणः । आहृदयादानाभिस्थितः समानः शुक्रं
समं नयतीति । आनाभेरापादतलं स्थितोऽपानो मलमपनयती-
ति । आनासादाशिरोवृत्तिरुदान उत्क्रान्तिहेतुः सर्वदेहव्यापी
व्यानः । तेषु प्राणः श्रेष्ठः । तत्रोदानसंयमेन जयादब्धिपङ्क-
कण्टकादिष्वसक्तो योगी लघुत्वाद्दुपरि गच्छति स्वेच्छया च मरणं
लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समानजयात् प्रज्वलनम् ॥ ३९ ॥

नाभिनिःकटस्याग्निव्यापिनः समानस्य वशीकारादग्नेर्ज्वलनं भवति । येनोज्ज्वलो ज्वलनवद् दृश्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादि-जयात् स्वेच्छया तत्तत्क्रिया बोध्या इति भावः ॥ ३९ ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्विव्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोरिति ॥ उपलक्षणमेतच्चक्षुस्तेजसोरपि ज्ञेयम् । तथाच तयोः सम्बन्धेषु संयमाद् दिव्यानीन्द्रियाणि श्रावण-वेदनाद्युक्तसंज्ञानि भवन्ति । यैर्दिव्यशब्दादीन् युगपज्जानातीत्य-र्थः ॥ ४० ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते-
श्चाकाशगमनम् ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोरिति ॥ तयोः सम्बन्धं जित्वा लघूनि तूलं वा तद्भावेन समाधिना लघुकायो भूत्वा आकाशे जले च विहर-ति । तत ऊर्णनाभतन्तुषु विहरति । पश्चात् सूर्यरश्मिषु । ततो यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहिरकल्पिता चित्तवृत्तिर्महाविदेहा ततः

प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४२ ॥

देहे अहम्भावे सत्येव मे मनो बहिरस्त्विति कल्पनया मनसो देहाद्बहिर्दृष्टिलाभो भवति । सा कल्पिताख्या धारणा तथा देहेऽहम्भावत्यागे सति स्वत एव बहिर्दृष्टिलाभो भवति । सेयमकल्पिता महाविदेहाख्या धारणा । ततः प्रकाशस्वभावस्य चित्तस्य क्लेशकर्माद्यावरणक्षयो भवति । ततः सर्वज्ञत्वलाभ इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः ॥ ४३ ॥

पञ्चानां भूतानां स्थूलं दृश्यमानमवयवसंस्थानं पृथिवी-
ज्जातिशब्दादिगुणैश्च स्थूलैर्घुक्तमित्येकं रूपम् । अथ द्वितीयं तेषां
स्वरूपं क्रमेण काठिन्यस्नेहादिलक्षणम् । अथ तृतीयं तेषां रूपं
कारणं परमाणवः । तेषां सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राणि । अथ चतुर्थं
तेषां रूपं गुणत्रयम् । तद्धि स्वकार्यं कारणत्वेनान्वेतीत्यन्वयः
सामान्यम् । अथ पञ्चमं तेषां भूतानां रूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्ग-
ज्ञानं सामर्थ्यं गुणानिष्ठं स्वेषु गुणान्वयादागतम् । एवं भूतानां
पञ्चरूपेषु कार्यस्वरूपहेतुषु स्थूलादिक्रमेण संयमाद्भूतानि योगि-
सङ्कल्पानुसारीणि भवन्ति वत्सानुसारिण्य इव गाव इत्यर्थः ॥४३॥

ततो ऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मा-

ऽनाभिघातश्च ॥ ४४ ॥

ततो भूतजयाद्योगिनोऽणिमाद्यष्टसिद्धयः प्रादुर्भवन्ति । पर-
माणुतुल्यत्वं लघुतूलपिण्डबलघुत्वं भूतनियन्तृत्वमित्याद्यैश्वर्याणि
स्थूलसंयमात् सिद्ध्यन्ति । स्वरूपसंयमात् प्राकाम्यम् । काय-
संपद् वक्ष्यते । तस्य कायस्य भूतधर्मैः काठिन्यादिभिरनभिघा-
तश्च भूतजयात् सिद्ध्यति, येन शिलान्तार्धशक्ति शीतोष्णादयो न
बाधन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४५ ॥

चक्षुःमियं रूपं लावण्यं सर्वाङ्गसौन्दर्यं बलं धीर्यं वज्रस्येव
संहननमवयवव्यूहो यस्य तद्भावो वज्रसंहननत्वं हनूमति प्रसिद्ध-
म् ॥ ४५ ॥

भूतजयानन्तरमिन्द्रियजयोपायमाह—

अहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमा-

दिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

शब्दः पद्मजादिः, स्पर्शः शीतादिः, -रूपं पीतादिः, रसो मधुरादिः, गन्धः सुरभ्यादिरिति । सामान्यविशेषात्मकशब्दादि-
गोचराः पञ्चवृत्तयः कार्याः, श्रोत्रादीन्द्रियाणां ग्रहणानि । प्रथमं
प्रकाशकत्वं स्वरूपं तेषाम् । द्वितीयमस्मिता सात्त्विकाहङ्कारः
कारणं तेषाम् । तृतीयमन्वयार्थवत्त्वम् । चतुर्थपञ्चमे रूपे व्या-
ख्याते । तेषु पञ्चेन्द्रियरूपेषु संयमादिन्द्रियजयो भवति ॥४६॥

ततः किं तत्राह—

ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥४७॥

मनोवत् कायस्याणुतमोगतिलाभो मनोजवित्त्वम् । विदेहानां
देहानपेक्षाणां दूरस्थावाधार्थाज्ञानमिन्द्रियाणां विकरणत्वं वि-
करणभावः प्रधानस्यान्वयस्य चतुर्थस्य जयो जगद्देशित्वमिति
सिद्धय इन्द्रियजयाद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं

सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

वशीकारसंज्ञायां विरक्तौ स्थितस्य बुद्धिसत्त्वात्मनोर्भेद-
ख्यातिर्जायते । तन्मात्रस्य तदा वृत्तिपरस्य योगिनः सर्वेषां
भूतानां परिणामिपरिणामभावापन्नानामधिष्ठातृत्वं नियन्तृत्वं
ज्ञातृत्वं च सिद्ध्यति । एषा विशोका नाम सिद्धिः । अणिमा-
द्यास्तु सिद्धयो मधुप्रतीका भवन्ति । मधुना एकदेशवता इति
मधुप्रतीका इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अधुना विवेकख्यातेर्मुख्यां सिद्धिमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

तस्यां विशोकाख्यायां सिद्धौ वैराग्यात्तद्धेतौ विवेक-

ख्यातावपि वैराग्यं परं भवति । ततो दोषाणां बीजं भ्रान्ति-
संस्कारस्तस्व क्षये सर्वथा तिरोभावे सति पुरुषस्य स्वरूप-
प्रतिष्ठत्वं कैवल्यं सिद्ध्यति । इयं संस्कारशेषाख्या सिद्धिः ॥४९॥

अत्र विघ्नोत्पत्तौ निरासोपायमाह—

स्थान्युपमन्तणे सद्गुस्मयाकरणं पुनरनिष्ट-

प्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

तत्तत्स्थानिभिर्महेन्द्रादिभिरुपमन्त्रणं प्रार्थनम् । तस्मिन्
क्रियमाणे सति, इहास्यतां कव्यादिभोगो विधीयतामित्यादिके
प्रार्थने, तत्र सद्गुः— अहो मम योगप्रभावश्चेतिस्मयश्च न कार्यः,
किन्तु दोषं भावयेत् । यतो योगभ्रष्टस्य पुनः संसाररूपस्या-
निष्टस्य प्रसङ्गात् । अतः सद्गुस्मयोरकरणं कैवल्यविघ्ननिरा-
सोपाय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

पूर्वं बुद्धिप्रतिविम्बितस्य पुरुषस्य स्वार्थस्य संयमात् तारक-
विवेकज्ञानमुक्तम् । तत्रोपायान्तरमाह—

क्षणतत्कमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

अभेद्यः कालभागः क्षणः । अन्ये मुहूर्तादयः कालभागाः
क्षणसमूहरूपा असत्याः । समूहस्यावस्तुत्वात् । तत्राऽयमस्माद्
पूर्वक्षणोऽयमुत्तर इति क्रमस्य पौर्वापर्यस्य संयमादतिमूर्खमाणां
भेदसाक्षात्कारो विवेको भवति । इदं क्षणसंयमजं ज्ञानं युगपद्
सर्वविषयमित्यग्रे वक्ष्यते ॥ ५१ ॥

सम्प्रति सूक्ष्मं विशेषमाह—

जातिलक्षणदेशैरन्यतानत्रच्छेदात्तुल्ययोस्ततः

प्रतिपत्तिः ॥ ५२ ॥

अवच्छेदो निश्चयः । समस्तव्यस्तापहृतामलकादौ जात्यादेः

रन्यत्वनिश्चयासम्भवात् क्षणसंयमजविवेकज्ञानादेव इदं प्राग्
इदमुत्तरमिति भेदं निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

क्षणसंयमजं विवेकजं ज्ञानं पुरुषतत्त्वावगाहित्वेन संसारा-
त्तारयतीति तारकसंज्ञम्, अक्रमं युगपदेव सर्वसमूहाऽऽलम्बनं
सर्वविषयं सर्वथा सर्वप्रकारकमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्तद्भूमिफलान् संयमानुपन्यस्य तादृशविवेकख्यातिनिष्ठा-
ऽस्तु मास्तु वा, सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारमात्रं मुक्तये कल्पत
इत्यभिप्रेत्याह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

त्रिभूतिपादः समाप्तः ॥ ३ ॥

सत्त्वपुरुषयोरिति ॥ निरस्तमस्तमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य वि-
वेकख्यात्या संस्कारशेषस्य सर्ववृत्तिशून्यत्वं शुद्धिः । पुरुषस्या-
ऽपि नित्यशुद्धस्य तदाकल्पितभोगशून्यत्वं शुद्धिः । एवं तयोः
शुद्धिसाम्ये सति कैवल्यम् । तत्तद्विभूतयस्तु श्रद्धोत्पादनार्थमुप-
न्यस्ताः । कैवल्यं तु बुद्धिविलक्षणपुरुषसाक्षात्कारमात्रादविद्या-
निवृत्तावनागतदुःखानुत्पादरूपं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे विभूतिपाद-
स्वर्तीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इदानीं कैवल्यस्वरूपं प्राधान्येन प्रतिपादनीयमिति चतुर्थ-
पाद आरभ्यते । तत्र कैवल्ययोग्यं चित्तं वक्तुकामः पूर्वोक्त-
सिद्धीनां हेतुभेदात् पञ्चविधत्वमाह—

जन्मौपाधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जन्मौपधीति ॥ जन्मना पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिसिद्धिः ।
कपिलादीनां च सांसिद्धिकीत्युच्यते । औपाधिविशेषसेवायां
माण्डव्यादीनां मन्त्रजपेन केषाञ्चिदाणिमादिसिद्धिः । तपसा
विश्वामित्रादीनां सिद्धिः । एताश्चतस्रः सिद्धयः पूर्वजन्माभ्यस्त-
योगजाश्च जन्मादिनिमित्तेन व्यज्यन्ते । अत एव योगाभ्यासे
विश्वासेन प्रवृत्तिः । इह सिद्धयदर्शनेऽपि जन्मान्तरे साफल्यत् ॥ १ ॥

ननु तपःप्रभावादिहैव नन्दीश्वरस्य श्रीगौरीकृपया देव-
शरीरपरिणामः श्रूयते । तत्र न तावन्नरदेहावयवानामेवोपादान-
त्वम् । नरदेहमात्रहेतोर्विलक्षणकार्यकारित्वायोगात् । न ताव-
न्नरदेह एव, तस्मिन् सति परिणामान्तरायोगात् । नष्टस्य चा-
ऽहेतुत्वादित्याशङ्काह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

प्रधानादयः पृथिव्यन्ताः प्रकृतयस्तासां सर्वत्र सत्त्वान्तरा-
दिदेहावयवेषु तासामापूराद् धर्मादिनिमित्तानुरोधेनावयवाऽनु-
प्रवेशाज्जात्यन्तरपरिणामो युज्यते । यथाऽग्निक्षणस्य प्रकृत्यनु-
ग्रहाद् वनादौ बहुतृणादिमण्डलख्यापित्वं तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु प्रकृत्यापूरो धर्मादिनिमित्तमपेक्षते, न वा । न चेत्
सर्वत्रापूरापत्तिः । नाद्यः । धर्मादेः प्रवर्तकत्वे पुरुषार्थः प्रवर्तक
इति मिद्धान्तविरोधादित्यत आह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निरीश्वरसांख्ये हि पुरुषार्थ एवानागतः प्रकृतीनां प्रवर्त्तकः।
अस्माकं तु सेश्वराणां तदुद्देशेन प्रवर्त्तत इत्युद्देश्यतया पुरुषार्थः
प्रवर्त्तक इत्युच्यते । न हि धर्मादिनिमित्तं तत्प्रयोजकं
प्रकृतीनां भवति, न कार्येऽपि कारणं प्रवर्त्तत इति । कथं तर्हि ॥
आवरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ यथा क्षेत्रिकः केदाररादपां पूरणात्
केदारान्तरं प्लावयितुं निम्नं निम्नतरं वा न पाणिनापकर्षति ।
आवरणं त्वासां भिनत्ति । तस्मिन् भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तर-
माप्लावयन्ति । तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणधर्मं भिनत्ति । तस्मिन्
भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वै विकारमाप्लावयन्ति । यथावा स एव
क्षेत्रिकस्तास्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान् भौमान् वा रसान्
धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं, किं तर्हि, मुद्गरवेद्युकश्यामाकादींस्ततो-
ऽपकर्षति । अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविश-
न्ति । तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणम् । अधर्मस्य शुद्ध्यशुद्ध्यो-
रत्यन्तविरोधात् । न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति । अत्र
नन्दीश्वरादय उदाहरचन्याः । विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते
ततश्चाशुद्धिपरिणामइति। तत्रापि नाहुपाजगरादय उदाहार्याः ॥३॥

ननु यदा योगी बहून् कायान् निर्मिमीते तदा किमेक-
मनस्कास्ते भवन्ति, अथवाऽनेकमनस्का इति, तत्राह—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

योगप्रभावान्निर्मयन्त इति निर्माणानि चित्तानि योगि-
सङ्कल्पाधीनप्रकृत्यापूरात् कायवदहङ्कारात् प्रकृतेर्जायन्त इत्य-
र्थः ॥ ४ ॥

तर्हि चित्तानां भिन्नाभिप्रायत्वाद्योगिनो भोगासिद्धिरित्यत
आह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

निर्मितचित्तानां योगी स्वभोगानुकूलप्रवृत्तिविशेषनामकं
निर्मिमीते । योगबलात् स्वचित्तं तेषां नायकं भवति । तेन
भोगस्तदनुसन्धानं च युज्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जन्मौपधिमन्त्रतपःसमाधिजेति सूत्रे पञ्चविधानि चित्तान्यु-
क्तानि । तेष्वपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति—

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्त्याशयो
रागादिप्रवृत्तिर्यतः पुण्यपापादिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगिनश्चित्तवत् कर्मापि विलक्षणमाह—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिः । कृष्णा, शुक्लकृष्णा, शुक्ला,
अशुक्लाकृष्णा चेति । तत्र कृष्णा दुरात्मनां बहिर्मुखानामेव ।
शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या । तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्मा-
शयो जायते सत्त्वयोगिनां यागादिक्रियारतानामेव । शुक्ला तपः-
स्वाध्यायध्यानवताम् । सा हि केवले मनासि आयतत्वाद्बहिः-
साधनाऽर्धीना न परान् पीडयित्वा भवति । इयं तु भगव-
द्भक्तानाम् । अशुक्लाऽकृष्णा तु संन्यासिनामेव योगज्ञानान्यतर-
रतानां क्षीणक्लेशानां चरमशरीराणाम् । तत्राशुक्लं योगिन एव,
फलसंन्यासात् । अकृष्णं चाऽनुपादानात् । इतरेषां तु पूर्वमेव
त्रिविधमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्मणः प्रसङ्गाद्वासनाभिव्यक्तिं फलमाह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिठयक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

ततस्त्रिविधात् कर्मणो मरणकालानन्तरं जात्यायुर्भोगरूप-
विपाकदानायाभिव्यक्तानां तस्य विपाकस्यानुगुणानां वासना-
नामभिव्यक्तिर्भवति, न विरुद्धानामित्यर्थः । देवत्वप्राप्तौ चित्ते
प्रसुप्ता एव नरकतिर्यङ्मानुपादिभोगवासना भवन्ति । तासामभि-
व्यक्तौ दिव्यभोगायोगादिति भावः । नारकमनुष्यतिर्यगादि-
ष्वप्येवमेवानुमेयमिति ॥ ८ ॥

नन्वनन्तरजन्मवासनाः पूर्वदिनपूर्वजन्मादिवासनावत् कुतो
नाभिव्यज्यन्त इति चेन्न । व्यञ्जकाभावात् । स्वर्गदेशे देवजन्मन्य-
ज्नुभवाच्चेत्यत आह—

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृति-

संस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जातिदेशेति ॥ वृषदंशविपाकादिः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः
स यदि जातिशतेन देशेनात्यन्तदूरदेशतया वा कल्पशतेन वा
व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदीयाद् द्रागित्येवं पूर्वानुभूत-
वृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत । कस्मा-
त् । यतोऽत्यन्तव्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं नि-
मित्तीभूतमित्यानन्तर्यमेव । कुतः । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वा-
त् ॥ यथानुभवास्तथा संस्काराः । ते च कर्मवासनारूपाः ।
यथा च वासनास्तथा स्मृतय इति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः
संस्कारेभ्यः स्मृतिः, स्मृतेश्च पुनः संस्कार इति ते स्मृति-
संस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवाद्वाव्यज्यन्ते । अतश्च व्यवहिता-
नामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेवेति दिक् ॥९॥

ननु जन्मान्तरितवासना न सन्तीति चार्वाकं प्रत्याह—
तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

न केवलं तासां वासनानामानन्तर्यं, किन्त्वनादित्वमपीति
भावः । सदा भूयासमित्याशिषो मरणत्रासस्य नित्यत्वात् सर्व-
जनेष्वव्यभिचारादित्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वनादिवासनानां कथमुच्छेदस्तत्राह—

हेतुफलाश्रयालम्बनैःसंगृहीतत्वादेषामभावे

तदभावात् ॥ ११ ॥

नैताः पुरुषवदनादयः, किन्तु प्रवाहानादय इति उच्छेद-
सम्भवः । तदेव दर्शयति ॥ हेतुः अविद्या तत्कार्यं च ॥ तथा-
हि । धर्मात् सुखम्, अधर्माद् दुःखं, सुखाद्रागो दुःखाद् द्वेषः ।
ततश्च प्रयत्नः । तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः
परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा । ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे राग-
द्वेषाविति प्रवृत्तिमदिदं पडरं संसारचक्रं देहायुर्भोगरूपम् ।
तस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यैव मूलं कारणमित्यर्थः ।
फलं चित्तमाश्रयः शब्दादिकामविषयः । एतैः संगृहीतत्वादेषां
योगजविवेकज्ञानेन निवृत्तौ संसारचक्रकारणानां वासनाना-
मुच्छेदो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सतां संस्काराणां कथं नाश इत्यत आह—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदान्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

अतीतानागतं धर्मिणि शक्तिरूपेण वर्त्तत एव, यत्परिणाम-
प्रयसंयमाद् योगिनः साक्षात् कुर्वन्ति । ननु तर्हि बन्धस्य
सत्त्वादलं तच्चज्ञानेनेतिचेन्न । धर्माणामनागताद्यध्वनां भेदाद्
वर्त्तमानत्वाध्वनि हि दुःखादिवासनाश्रयं चित्तं साधिकारं

भोग्यमापन्नं बन्ध इति कथ्यते । तच्चज्ञाने सति निरधिकार-
मतीताध्वनि प्रवेशितं प्रकृत्यात्मना पुरुषार्थस्य कृतत्वान्न पुन-
रावर्त्तत इति भावः ॥ १२ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम् । किं तत्स्वरूपमित्यत
आह—

ते व्यक्तसूक्ष्मा, गुणात्मानः ॥ १३ ॥

व्यक्ता वर्त्तमानाध्वानः, सूक्ष्मा अतीताध्वानः । ते महदा-
दयो घटान्ता गुणात्मानः सत्त्वरजस्तमःस्वरूपा इत्यर्थः । अत
एषोक्तं भाष्यकृता व्यासदेवेन— सर्वमिदं गुणानां सन्निवेश-
विशेषमात्रमिति । परमार्थतो गुणात्मानः । तथाच शास्त्रा-
ऽनुशासनम् ॥

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकमिति ॥ ॥ १३ ॥

ननु प्रख्याक्रियास्थितिस्वभावस्य गुणत्रयस्य परिणामि-
त्वे परिणामानामेकत्वं न स्यात् । न हि मृत्वादीनामेकः
परिणामो दृष्ट इत्यत आह—

परिणामैकत्वाद्दस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

बहूनामेकः परिणामो दृष्टो लवणादिवत् । तथाच मृदादी-
नामद्गादित्वाभावान्न परिणामैकत्वम् । गुणानां तु तथाऽस्तीति
वस्तुनो महदादेस्तत्त्वमेकं युज्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चित्तमतिरिक्तं ज्ञानान्नास्ति । वासनाविचित्रं द्रव्याद्यात्मना
भातीति क्षणिकविज्ञानवादिनं बौद्धं प्रत्याह—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

तयोश्चित्तवस्तुनोर्विविक्तः पन्थाः, भिन्नो मार्गः । विज्ञाना-

ऽर्थयोर्भेद इति यावत् । कुतः । वस्तुनः स्त्रीपिण्डादेः साम्येऽपि चित्ताना भेदात् । यदैकस्यां नार्या पत्युः सुखविज्ञानम् अन्यस्य रागिणो दुःखविज्ञानमलाभेन। एवं कस्यचिन्मोह इत्यादिस्त्रीपुरुष-साधारणं व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

यस्तु विज्ञानादन्योऽर्थोऽस्ति जडत्वाद्विज्ञानाऽग्राह्यः प्राति-
भासिक इति स वक्तव्यः । किमेकचित्तं कार्यं सर्वम्, उता-
ऽनेकचैत्रमैत्रादिचित्तकार्यमिति । तत्र नाद्य इत्याह—

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा
किं स्यात् ॥ १६ ॥

यद्येकचित्तकार्यं घटादि वस्तु तदा तस्मिंश्चित्ते अन्यत्र
पटादिषु व्यग्रे तद्वस्त्वप्रमाणकं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अन्येन
दृश्यमानत्वात् । नाप्यनेकचित्ततन्त्रम् । प्रातिभासिकस्य स्वप्नव-
देकचित्ततन्त्रत्वनियमात् ॥ १६ ॥

ननु सिद्धान्ते विभुनश्चित्तस्य सर्वसम्बन्धत्वात् सदा सर्व
वस्तु ज्ञायतेत्यत आह—

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताऽज्ञातम् ॥ १७ ॥

यदा कर्मणाऽभिव्यक्तानामिन्द्रियद्वारा मनसा सम्बन्धस्तदा
तस्मिन्नर्थे चित्तं स्वनिष्ठप्रतिबिम्बरूपा स्फूर्तिं धत्ते, नान्यस्मि-
न्निति वस्तु ज्ञाताऽज्ञातं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तर्ह्यात्मनोऽपि परिणामित्वमित्यत आह—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-

ऽपरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

पुरुषस्य हि क्षित्यादिसर्ववृत्तिकं चित्तं विषयः । स यथा

चित्तेन स्वसत्ताकाले वृत्तिरूपपरिणामं विना न गृह्यते, तथा पुरुषेणापि स्वसत्ताकाले न ज्ञायते चेत्तदा चित्तवत् परिणामी स्यात् पुरुषः । वृत्तिपरिणामं तत्तदाकारमपेक्ष्य तदज्ञातृत्वापातात् । तथाच किं परिणामिद्वयेनेति चित्तादन्यः पुरुषो न स्यात् । सदैव तु स्वसत्ताकाले ज्ञायमानाश्चित्तवृत्तयो भोग्याः शब्दाद्याकारास्तस्य प्रभोर्भोक्तुरपरिणामित्वं ज्ञापयन्ति साक्षिणोऽपरिणामित्वादेव स्वयं सर्वदा ज्ञाता भवन्ति, नान्यथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु चित्तमेव क्षणिकं स्वप्रकाशं स्वस्वार्थयोर्भामकमस्तु. किमन्तर्गडुना साक्षिणेत्यत आह—

न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

दुःख्यहं कुद्धोऽहं शान्तं मे मन इति दृश्यत्वाच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशं न प्रभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

क्षणिकवादिन एकस्मिन्नेव समये चित्तचैत्ययोरवधारणं न संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु माऽस्तु स्वप्रकाशं चित्तान्तरेण दृश्यतां, किं साक्षिणे-
त्यत आह—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः

स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

यदि नीलाकारं चित्तं चित्तान्तरेण दृश्यं तदा तदपि बुद्धिरूपं चित्तमन्यया, साप्यन्ययेत्यनवस्थापातात् । न च द्वित्रा एव ग्राह्या इति नानवस्थेति वाच्यम् । ग्राहकचित्तानिश्चये ग्राह्यचित्तानिश्चयात् । गेहे घटो दृष्टो न वेति संशये, न दृष्ट इति व्यतिरेकनिश्चये चार्थप्रत्ययात् । ज्ञानचित्तानिश्चयेऽर्थनिश्चयोऽहेतु-

त्वात् । तत्तदनन्तचित्तानामनुभवे चानन्तचित्तस्मृतीनां संकरश्च प्राप्नोति । स्मृत्यानन्त्यादशक्यग्रहत्वाद्ग्राहकानिश्चयान्नीलस्मृतिरियं, न चित्तस्मृतिरिति विभागो न स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु कूटस्थस्य साक्षिणाश्चित्तेन क्रियापूर्वकसंबन्धभावात्तेन कथं संबन्धमित्यत आह—

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ

स्वबुद्धिसंबेदनम् ॥ २२ ॥

षट्पादिवच्च चित्तेर्बुद्धौ न प्रतिसंक्रमः । अपरिणामित्वात् । किन्तु सूर्यस्य जले प्रतिबिम्बवद्विच्छित्ते बुद्धौप्रतिबिम्बिते सति बुद्धौ चिदाकारतापत्तौ स्वस्य भोग्याया बुद्धेः संबेदनं भवति । चिच्छायावाहत्वसंबन्धेन चिदुपरक्तत्वं चित्ते चिद्व्यत्वमित्यर्थः । अप्रतिसंक्रमायाश्चित्तेः सान्निध्यात्तस्याश्चित्तेराकारच्छाया यत्र तद्भावापत्तौ सत्यां स्वभोग्यबुद्धिसंबेदनमिति योजना ॥ २२ ॥

ननु यदि चित्तातिरिक्त आत्मा कथं तर्हि चित्तमेवात्मेति भ्रमो लोकविशेषाणामित्याशङ्क्य चित्तस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेव बीजमाह—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

द्रष्टा पुरुषः, दृश्यं प्रपञ्चोऽचेतनं, तत्सर्वं चेतनाचेतनमर्थो विषयो यस्य तत्सर्वार्थं, तत्सान्निध्यात् तत्र चिद्रूपतामिव प्राप्तम् द्रष्टृचिदुपरक्तं द्रष्टृविषयं भवति । इन्द्रियद्वारा दृश्योपरक्तं तदाकारं भवति । तथाच भोग्यशब्दाद्याकारं सुखदुःखादिपरिणामलक्षणभोगात्मकं दृश्यमपि चित्तं चित्तातिबिम्बाभेदादात्मेति भ्रम इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्तादन्यो भोक्तास्तीत्याह—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थ

संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

यद्यपि क्लेशादिवासनाभिरनन्ताभिश्चित्तं सुखाद्याश्रयतया भोक्तृकल्पं, तथापि परस्यात्मनो भोगापवर्गौ साधयतीति परार्थम् । भोग्यमेव, न भोक्तेति यावत्। कुतः। संहत्य देहेन्द्रियादिसहकारिभिर्मिलित्वा भोगादिकार्यकारित्वात् । यन्मिलित्वा कार्यकारि तत् परार्थमिति भावः ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

विशेषदर्शिनः प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारवत् आत्मभावे आत्मस्वरूपे भावना जिज्ञासा, कौऽहमासं कथं भविष्यामीत्येवंरूपा, तस्या भयशोकादिनिवृत्तिहेतोर्निवृत्तिसाध्यो जीवन्मुक्तिलक्षणो मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तदा उक्तसाक्षात्कारदशायां विवेकनिम्नं सत्त्वपुरुषान्यतरुयातिप्रवहनशीलम्, अत एव विषयोन्मुखत्वपरित्यागेन कैवल्यप्राग्भारं कैवल्याभिमुखं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

तच्छिद्रेषु व्युत्थानावस्थासु प्रत्ययान्तराणि देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यात्मकानि उत्पद्यन्ते । कुतः ॥ पूर्वसंस्कारेभ्यः ॥ शीणमायवीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इत्यर्थः ॥ तथाचारब्धकर्मणां भोगेनैव नाशो, नान्यथेति भावः। अत एव भगवान् द्वादरायणोऽप्याह— भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेति । श्रुतिरपि, तस्य तावदेव चेरमित्यादिः स्पष्टैव । स्मृतिरपि, सदृशं चेष्टते इत्यादिरूपा प्रमाणमत्र बोध्या ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं पूर्वाचार्यैः
क्लेशवदुक्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानोऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते-

धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

प्रसंख्यानं विवेकसाक्षात्कारः । तत्रापि अकुसीदस्य तत्प्र-
युक्तसिद्धिप्रार्थनाशून्यस्य सर्वथा विवेकख्यातेः संस्कारबीजा-
ऽभावेनानन्तर्येण प्रत्ययोत्पत्तेर्धर्ममेघः समाधिधर्ममेघनाम्नाऽसं-
प्रज्ञातयोगस्य परा काष्ठा भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तत उक्तसाक्षात्कारात् क्लेशाः संस्कारा अविद्यादयस्तेषा-
म् । एवं कर्मप्रारब्धभिन्नं तस्य च भोगं विनैव नाश इत्यर्थः ।
तदुक्तं, जीवन्नेव हि विद्वान् हर्षामर्षाभ्यां विमुक्तो भवतीति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्या-

ञ्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

तदा विवेकख्यातिरूपजीवन्मुक्तावस्थायां सर्वावरणमला-
ऽपेतस्य क्लेशकर्मणोर्ज्ञानावरकमलयोरजस्तमसोरपगमे तस्य ज्ञान-
स्यानन्त्यात् कथितज्ञानस्याभिभावकतमोनिवृत्त्या विश्रुत्वाञ्ज्ञेयं
प्रकाशमानम् अल्पं तदपेक्षया भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

ततो धर्ममेघोदयात् क्लेशकर्मादिनिवृत्त्या वैराग्येण संसारः
पुनर्न भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्र क्रमं सोपपात्तिकमाह—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्रम इति लक्ष्यनिर्देशः । तत्र क्षणप्रतियोगीत्यन्तं हि स्वरूपानिर्देशः । परिणामापरान्तेति च प्रमाणनिर्देशः । तत्र क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य प्रतियोगी विरोधी क्षणेनाप्यन्तरित इति यावत् । एवरूपः पूर्वापरीभावः क्रम इति निष्कर्षः । परिणामंश्च पूर्वरूपापायो रूपान्तरोत्पत्तिर्दुग्धस्य दध्यात्मकत्वमित्युक्तमाकरे । ईदृशे च क्रमे मानमाह ॥ परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति ॥ परिणामस्यापरान्तेन चरमावस्थया निर्ग्राह्योऽनवच्छिन्नपरिणामधारयाऽनुमीयत इत्यर्थः । अधिकं व्यक्तमाकरे ॥३३॥

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे

कैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः ॥ ४ ॥

कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां लिङ्गशरीराद्याऽऽत्मकानां यः प्रतिप्रसवःस्वकारणेऽत्यन्तलयोऽनागतावस्थाशून्यत्वमिति यावत् । सा बुद्धेः कैवल्यम् । एतदेव च प्रधानस्यापि ज्ञानिपुरुषं प्रति कैवल्यमुच्यते । तेन सह पुरुषेण सह असंयोगात् । एवं चित्तिशक्तिः स्वरूपप्रतिष्ठा वा बुद्धिसत्त्वोपाधिरूपशून्यता वा कैवल्यम् । स्वरूपतः स्वच्छस्यापि स्फटिकस्य जपाकुसुमाद्यपाये स्वरूपप्रतिष्ठावत् । तथाच निरुपाधिकतया सार्वदिकी स्थितिरेव कैवल्यं, साध्यता चोपाधिनिवृत्तेरेवेति भावः ॥ ३४ ॥

तीर्थराजे प्रयागेऽस्मिन् योगसूत्रार्थवर्णनम् ॥

नारायणो भिक्षुवर्यो व्यातेने हरितुष्टये ॥ १ ॥

इति श्रीरामगोविन्दतीर्थशिष्यश्रीनारायणतीर्थविरचिता

पातञ्जलसूत्रन्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिः ।

योगसिद्धान्तचन्द्रिका

श्रीनारायणतीर्थविनिर्मिता ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमह्यसुखं ब्रह्मेति घेदेषु यत्
प्रोक्तं विष्णुशिखादिभिश्च बहुभी रूपैर्मतं वादिभिः ॥
यन्मानाधिपेयः सदा गुरुकृपासत्प्रेमयोगेन य-
त्लभ्यं तं समुपास्महे हृदि सदा कृष्णं जगद्देशिकम् ॥ १ ॥
योगं प्राह पितामहोऽथ भगवान् शेषः स्वयं सैव्यमैः
सूत्रैर्भाष्यमिषेण सर्वविदितो व्यासः समस्तं परम् ॥
तद्भाष्यं विशदीचकार मतिमान् मिथोऽथ मिथुस्तथा
दुर्बोधं हि तथापि मूढमतिभिर्गूढ रहस्यं यतः ॥ २ ॥
अत्र सूत्रेषु गूढार्थद्योतिकां तनुते पराम् ॥
वृत्तिं नारायणो मिथुः सुगमां हरितुष्टये ॥ ३ ॥
स्वातन्त्र्यसत्यत्वसुखं प्रधाने
सत्यञ्च चिद्भेदमभेदवाक्यैः ॥
व्यासो निराचष्ट न भावनाख्यं
योगं स्वयं निर्मितब्रह्मसूत्रैः ॥ ४ ॥
अपिचाऽऽत्मप्रदं योगं व्याकरोन्मतिमान्मुनिः ॥
भाष्यादिषु ततस्तत्राप्याचार्यप्रमुखैर्मतः ॥ ५ ॥
मतो योगो भगवता गीतायामधिकोऽभ्यतः ॥
कृतः शुकादिभिस्तस्माद्ब्र सन्तोऽतिसादराः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परम्, ब्रह्मचिद् ब्रह्मैव भवति, तमेव विदित्वा-
ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तरति शोकमात्मविदित्वा-
दिभ्रुतिसिद्धपरमपुरुषार्थसाधनतानन्दारमसाक्षात्कारसाधनतया श्र-
वणमनननिदिध्यासनादीनि, आत्मा चाऽरे द्रष्टव्यः भोतव्यो मन्तव्यो

निदिध्यासितस्य इत्यादिनाऽऽघ्रातानि । तत्र निदिध्यासनं प्रधानम् । तत्सहकृतादेव मनसोऽलौकिकाऽघ्रातारतमोच्चरप्रमासम्भवात्, सर्वविहानादिरूपफलसंघादाच्च । निदिध्यासनत्रैकतानतादिरूपो राजयोगापरपर्यायः समाधिः । तत्साधनं तु क्रियायोगः, चर्यायोगः, कर्मयोगो, हठयोगो, मन्त्रयोगो, ज्ञानयोगः, अद्वैतयोगो, लक्ष्ययोगो, ब्रह्मयोगः, शिवयोगः, सिद्धियोगो, घासनायोगो, लययोगो, ध्यानयोग, प्रेमभक्तियोगश्च । तदेतत् सर्वं सामान्यविशेषभावेनाष्टाङ्गयोगेन कथलीकृतमिति मनसि निधाय साष्टाङ्गं सफलं योगं समाधिसाधननिभूतिकैवल्यार्थकैश्चतुर्भिः पादैर्व्युत्पादयिष्यन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तये विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धान् दशंपन् प्रथमं शास्त्रस्यारम्भं प्रतिजानीते मगवान् पतञ्जलिः—

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ शब्द आरम्भार्थः धृतिमात्रेण मङ्गलार्थश्च, न प्रक्राघानन्तर्यार्थः । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति न्यायेन शब्दानुपस्थितानन्तर्यार्थकत्वानौचित्यात् । शिष्यप्रश्नगुर्वांशाधस्तादीनामविशेषण विद्याप्रयोजकतया कस्यानन्तर्ये तात्पर्यमित्यवधारयितुमऽशक्यत्वाच्च ॥

योगः समाधिः । अनुशासनं हिरण्यगर्भोक्तेरनु पश्चाच्छिष्यते व्युत्पाद्यते लक्षणभेदफलसाधनैरनेनेत्यनुशासनं, योगस्यानुशासनं योगानुशासनम् । योगप्रतिपादकं शास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः । अत्र ससाधनः सफलो योगः प्रतिपाद्यतया शास्त्रस्याऽभिधेयः । प्रतिपाद्ययोगद्वारा कैवल्यं फलम् । तत्कामध्याधिकारी । शास्त्रफलयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । शास्त्राभिधेयवांस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । अभिधेयस्य योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावः सम्यग्ध इति दिक् ॥ १ ॥

सपरिकरो योगः प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञातम् । तत्र योगलक्षणं योगशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च निर्दिष्टपञ्चदशप्रकारयोगसाधनस्यावृत्तमाह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

इति आश्रयाम् ॥ तत्र चित्तस्य महदहङ्कारमनोभेदेन त्रिविधा-
 ऽन्त करणस्य वृत्तयो दीपस्य शिक्षा इवावस्थापरिणामरूपा बाह्या,
 आश्रयन्तराश्च । तासां निरोध उपशमो निरिन्धनाभिपद्यत् स्वकार-
 णे लयः । तदा निरोधकाले द्रष्टुः प्रमातुरहमर्धस्याऽन्तःकरणा-
 ऽवच्छिन्नस्य स्वरूपे विशेष्ये केवलचित्तन्य आश्रयन्यस्थानं विषयत-
 याऽवस्थितिर्विद्यमानतेत्यर्थः । विषयता च व्यापारानुबन्धिनी । व्या-
 पारश्च वृत्तिरेव । योगी यामहमेतावन्तं कालं समाहितोऽभूवमिति
 स्मरणेन व्युत्थानेऽनुमिनोति । इत्यञ्च वृत्त्यन्तरनिरोधपूर्वकान्तमगो-
 चरधारावाहिकनिर्विकल्पकवृत्तियोग इति लक्षणं सिद्धम् । मध्येक-
 चित्ततायोगो वृत्त्यन्तरनिरोधत इति कूर्मपुराणादौ शिवोक्तं । यत्र
 चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यतीति गीतायां भगवदुक्तेश्च ।
 यद्यपि द्रष्टृगोचाराया इव इक्ष्णुगोचराया अपि तादृशवृत्तः समाधि-
 त्वं वक्ष्यति सूत्रकारस्तथाप्यत्र मयीत्यादि प्रकृताभिप्रायम् । तत्रौ-
 पदेशिकवृत्तिधारणाय विशेषणम् । अभावस्य निर्विषयत्वेन संस्कारा-
 ऽजनकत्वाद् योगस्य च संस्कारजनकत्वात् तथैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वा-
 द्विशेष्यम् । तत्र संप्रज्ञातासाधारण्याय निर्विकल्पक्येति । सूत्रद्वयेन
 विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरुक्तिस्तु प्रत्येकस्यापि फलभेदज्ञापनाय । अत
 यत्र पादभेदेन विशेषणांशकलं विभूतिसृतीयपादे, विशेष्यांशकलं
 च कैवल्यं चतुर्थेपादे वक्ष्यति सूत्रकारः ॥

अथवा शिवलक्षणा स्वस्वरूपाभिन्वयकिर्महायोगो निरालम्बः ।
 तरसाधनं त्वभावयोगः समाधिपदाभिधेयो निरामासः । तत्र प्रथ-
 मस्य लक्षणं तदेति । द्वितीयस्तु, चित्तवृत्तीति ॥ योगस्तु द्विविधो
 द्वैयो ह्यभावः प्रथमो मतः * अपरस्तु महायोगः सर्वयोगोत्तमोत्त-
 म ॥ शून्यं सर्वं निरामासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते । अभावयाग स
 प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥ यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निर-
 जनम् । मयैक्यं स महायोगो भावित परमं स्वयमित्यादिस्मृतिभि-
 रपि तथा ज्ञापनात् । अत्र संप्रज्ञातप्राणनिरोधादे' साधनकोट्यवव
 निवेशात् संप्रज्ञाते सात्त्विकविशिष्टवृत्तिसस्वेऽपि, योग प्राणनिराध
 इत्यनुक्तावपि च न हानि' । राजयोगविजिज्ञापयिष्येव लक्षणसूत्र-
 प्रवृत्ते । ननु संप्रज्ञातेऽस्मिन् ध्येयमात्रगोचरवृत्तिस्वीकारः, सर्ववृ-
 त्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञात इति भाष्येण विरुद्धत इति चेन्न । संप्रज्ञातं

प्रकम्प्य, तामपि क्वात्तिं निरुणद्धीत्युत्तरप्रश्नेन चिद्विष्टवृत्तिमात्रनि-
रोधस्यैव तदर्थं तद्व्यापनात् । एतेन तत्र ध्येयवृत्तिसस्ये सर्ववृत्ति-
निरोधाऽस्तिद्विः । असत्त्वेतु समाधिशाब्दार्थहाणिः । मत्प्येकचित्तते-
स्याद्युदाहृतस्मृत्या ध्येयमात्राकारवृत्तेरेव योगस्य कथनादित्याद्याश-
ङ्कापि समाहिता । सर्वपदमपठता सूत्रकारेणापि तज्ज्ञापनात् ।
नसंप्रज्ञातशब्दादिमिरेष, न तत्र किञ्चित् सम्यगहंत्वादिना प्रज्ञायत
इत्यादिव्युत्पत्त्या तदर्थलाभाच्च । मत एव ताद्यन्मतो निरोद्धव्यं
इदि यापद्रतक्षपम् * एतज्ज्ञानञ्च मोक्षञ्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तर
इत्यादिभ्रूतिषु, यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवयेत्यादिस्मृतिषु
च मगोनिरोधस्यैवोक्तत्वेऽपि नात्र तद्योक्तम् । तत्रापि विवक्षितविधे-
केन मनोनिरोधस्य चिद्विष्टवृत्तिनिरोधारमकत्वलाभादिनि दिक् ॥

अथवा समाधित्येन संप्रज्ञातस्याप्यग्ने चक्षयमाणत्वाद् राज-
योगपत् संप्रज्ञातोऽपि प्रतिज्ञासूत्रे योगशब्दाभिधेयः । तथाच, युज
समाधाधित्यनुशासनावुभयपिधसमाधेः स्वरूपसाधनभेदफलप्रति-
पादकशास्त्रमागम्यत इति प्रतिज्ञासूत्रार्थः । तदुभयसाधारणं लक्षण-
माह ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥

तत्र चित्तस्य राजसतामसवृत्तीनां निरोध उपशमः संप्रज्ञातः । सर्ववृ-
त्तीनां निरोधोऽसंप्रज्ञातः यदात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भ-
वते धीतशोकः * यदात्मतत्त्वेन तु प्रहृतत्त्वं दीपोपमेनेह मुक्तः प्रपश्य-
त् ॥ भजं ध्रुवं सर्वतरुधैरिंशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ यदा
पञ्चायतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह * बुद्धिश्च न धिच्येते तामाहुः
परमां गतिम् ॥ अग्रमत्तस्तदा भवति, योगो हि प्रमयाध्ययौ ॥ मत
एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः * बन्धाय विषयासक्तं मोक्षो
निर्विषयं स्मृतमित्यादिस्मृतेरित्यर्थः । सर्ववृत्तिशून्यरूपासंप्रज्ञात-
स्य तु समाध्यङ्गिनो योगस्य मधुमतीमधुप्रतीकाधिशोकासंस्कारा-
ख्यासु भूमिषु सतीषु लभ्यस्य मणिमन्त्रादिन्यायेन कैवल्यहेतुत्वं
स्वजन्याहृदयारात्मसाक्षात्कारहेतुत्वम् ॥

अथवा निरोधः— चित्तवृत्तयो निरुद्ध्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्त्या, वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि * एकीकृत्य विमुच्येत
योगयुक्तः स उच्यते इत्यादिस्मृतेश्च सर्वानर्पेद्विरोध्यखण्डार्थोकार-
वृत्तिपर्येषसाथी बोध्यः । विरोधिपदार्थस्यैव नाप्यनाशरूपवाक्य

प्राग्भाषादौ तथा दर्शनात्। अत एव वृत्तिविशेषरूपाभ्यां सम्प्रज्ञाता-
 ऽसंप्रज्ञाताभ्यां योगस्य विभजनमप्यग्रे संगच्छते। अत एव, न योग-
 स्य धैर्यमपि। तादृशवृत्तेर्भाषनासत्कृतमनःप्रमाणजन्यत्वेनापरोक्ष-
 तयाऽहानोच्छेदक्षमत्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति। द्वौ क्रमौ चिन्तना-
 शस्य योगो ह्यानञ्च राघव * योगो वृत्तिनिरोधो हि ह्यानं सम्यग्वे-
 क्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद् योगः कस्यचित् तत्त्वनिश्चयः। प्रकारौ
 द्वौ ततो देवो जगाद् परमः शिव इत्यादिना घासिष्ठे योगज्ञानयोः
 पृथक्त्वकथनं तु योगवृत्तेः शास्त्रजवृत्त्या विकल्पार्थम्। बहिर्मुखानां
 धाक्यतोऽखण्डार्थोऽप्यस्यापि दुर्लभत्वादिति संक्षेपः ॥

सांख्यं योगो भूमिविशेष एवाविर्भवति, न सर्वास्तु भूमिषु ।
 तथाहि । चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् क्षित्तमूढाविक्षित्तैकाग्रनिन्द्या-
 क्त्याः पञ्चभूमयोऽवस्थाविशेषा भवन्ति । तत्र न तिसृणामुपयोगः ।
 बहिःप्रवृत्तिभूयस्त्वात् । अपि तु द्वयोरेवान्ययोः । तत्र क्षितं रजस
 उद्रेकादक्षिरं बहिर्मुखतया सुखदुःखादिविषयेषु व्यवहितेषु विक-
 ल्पितेषु संनिहितेषु च प्रेरितं भवति। तच्च सदैव दैत्यदानवादीनाम् ।
 मूढं, तमस उद्रेकात् कृत्याऽकृत्यधिभागमुल्लङ्घ्य क्रोधादिभिर्वि-
 रुद्धकृत्येष्वेव निरन्तरं भवति । तच्च सदैव रक्ष पिशाचादीनाम् ।
 विक्षितं सत्त्वोद्रेकाद्द्रव्योविशिष्टं दुःखसाधनं परिहरय सुखसा-
 धनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृत्तं भवति । तच्च सदैव देवानाम् । एकाग्रं तु
 रजसोऽप्यभायेन शुद्धसत्त्वोद्रेकादारममात्रगोचरं सगुणब्रह्मगोचर
 वा सविकल्पसार्थकवृत्तिविशिष्टम् । तच्च सदैव भगवद्भक्तानाम् ।
 देवासुरगन्धर्वरक्षोमनुष्यप्रभृतीनां निरुद्धम् । तच्चापि निरोधविशि-
 ष्टं योगिनामेव भवति । पञ्चमानाष्वनि स्थितानां वृत्तीनामत्यन्ताती-
 ताऽध्वनि प्रवेशलक्षणनिरोधस्यानारम्भाकारसर्ववृत्तिनिरोधेच्छासद्वृ-
 त्तसम्प्रज्ञातादिपाठवैकसाध्यत्वान्यत्रासम्भवात् । तस्माज्जिरांध एवा-
 ऽसम्प्रज्ञातः ॥ १ ॥

निरोधार्थास्तु योगी । द्विविधः— युक्तोऽयुक्तश्च । तत्र युक्तः
 समाहितमनाः । यः क्लेशसमाधिनिष्ठो मोक्षमभिधास्यति ।
 अयुक्तस्तयसमाहितमनाः प्रारब्धशोषात् प्रतिभादिसिद्ध्यादिष्वमवि-
 पाप्मुत्तुपहतसमाधिः । तत्रायुक्तोऽनेकार्यद्रष्टृत्वेन सोपाधिरपि ।
 युक्तो योगे स्थितः किंस्वरूपः । किं सांख्ययातजलादिसम्मतश्चित्त-

तत्कार्यसाक्षिमात्ररूपः ? उत किं बोधरूपोऽपि सत्तदानीं सवि-
 पयस्वनिर्वाहकवृत्त्याद्युपाधेरभावाच्चिर्विषय एव । अथवा तार्किकवैशे-
 पिकप्रभाकरसम्मतः सुषुप्त्यादावपि सामप्रत्यभावेन विषयमगृह्य-
 स्तदानीमपि जड एव । काष्ठादिविधिर्विषयस्य प्रकाशत्यायोगात् ।
 उताऽऽत्मनः संयोगविशेषादात्ममात्रद्रष्टा चेतनः । अथवा शुन्यवा-
 दिविज्ञानवादिसम्मतो दशाक्षयं दीपादिवद् विषयनिरूप्यो वि-
 षयोपरमात्र पश्यति ? उत प्रवृत्तिविज्ञानोपरमेऽपि सुषुप्ताविद्या-
 ऽऽलयविज्ञानसन्ततिरूपस्तिष्ठतीत्याशङ्क्य तदानीमपि विद्यमानचित्त-
 रोधरूपस्य सर्वथा निर्विषयत्वायोगेन प्रथमद्वितीयपक्षस्य बाधात्
 तार्किकोक्तयोऽन्तनीयतुर्च्ययोस्तु, यांश्च विज्ञानमय इत्यादिभृत्या
 तन्मते विशेषगुणयोगेनैवात्मनः प्रत्यक्षस्याङ्गीकारादात्ममात्रदर्शन-
 रूपनिर्विकल्पकसमाधेयांश्चेत् च बाधात् । यौद्धाभिमतयोः पञ्चम-
 पप्रपक्षयोस्तु, अविनाशी वा अरं अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादि-
 श्रुत्याऽसत् क्षणिकत्वायोगेन च बाधात् स्वाभिप्रेतं प्रथमपक्षमेव
 सिद्धान्तयति ॥ तदा द्रष्टु स्वरूपेऽऽस्थानामिति ॥ तदा सकलचि-
 त्तवृत्तिनिरोधकाले द्रष्टु, चित्ततद्वृत्तिनिरोधपरिणामसाक्षिणाश्चि-
 न्तिशक्तः पुरुषस्य स्वरूपे तत्त्वेन चित्तादरूप्यनयनाहितया निर्विषये
 निरुपप्लवे स्वप्रकाशानावृतसच्चिद्रूपे अवस्थानं कुसुमापाये स्फ-
 टिकस्यालोहिते स्वस्वरूप इव फलशाद्यपाये चित्ताद्यसंक्रमेण कर्तृ-
 र्नाद्यभिमाननिवृत्त्याऽभेदेनावस्थितिरित्यर्थः । स्वभावात् स कार्य-
 चित्तरोधात्माऽपि सन् निरुपाधिस्वरूपत्वात्मना तिष्ठतीति यावत् ।
 इत्यथ चित्तिशक्तः पुरुषस्य निर्विषयस्वप्रकाशसाच्चिद्रूपतैव स्वरूपमा
 विषयप्राहिता र्वौपाधिर्की। तस्याश्च निरोधकालेऽस्त्येऽपि न हानिः
 । पाकनिवृत्तौ पाचकस्येव, तदुपलक्षितसाक्षिस्वरूपस्यावाधात् ।
 तस्मात् स्वतो निरुपाधिसत्स्वप्रकाशरूपस्याप्यात्मन उपाधिमि-
 रौपाधिकस्वरूपस्य तत्र निरोधसमाधिना संस्कारसहितचित्ताशेष-
 वृत्तिनिरोधे शान्तघोरमूढावस्थानिवृत्तौ हि, जीवन्नेव विद्वान् हर्षाम
 पांश्यां विमुच्यते इत्यादिभृत्युक्ता निर्विकारस्वरूपाऽवस्थितिरूपा
 जीवन्मुक्तिर्भवति । परममुक्तिस्तु वक्ष्यमाणप्रज्ञाकाष्ठायां प्रान्तभोगा-
 न्ते प्रातिप्रसवेनौपाधिकरूपात्यन्तिकनिवृत्तावात्यन्तिकस्वरूपावस्थान-
 मिति याज्यम् । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठादिति दिरु ॥ ३ ॥

ननु तर्हि व्युत्थाने स्वभावात् प्रच्युतिः स्यात् । आम्लेन दुग्धस्य
दधिभाषवच्चिदादिभिरनौपाधिकस्यौपाधिकभावजननात् । तत्राह—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

वृत्तीति इतरत्र व्युत्थाने वृत्तिसारूप्याऽश्रितेन सह द्रष्टुर्वृत्तौ
सारूप्यमवैलक्षण्यमित्यर्थः । शान्तघोरमूढाश्चित्तस्य वृत्तयः क्षणभ-
ङ्गुराः । ताभिरवशिष्टास्तत्प्रतिबिम्बरूपाः पुरुषस्य भवन्ति । याभिः
शान्तोऽस्मि, बुःखितोऽस्मि, मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति । शतो न स्वभा-
वात् प्रच्युतिः । न हि लौहित्यप्रतिबिम्बकालेऽपि स्फटिकस्य स्व-
भावात् प्रच्युतिरस्ति । अतस्त्विकाम्यथाभावस्य विकारित्वाप्रयोजक-
त्वादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं चित्तस्येच्छादिलक्षणानेकवृत्तीनां निरोद्धव्यानां म-
त्सेऽपि तासां घक्ष्यमाणपञ्चप्रकारवृत्तिनिरोधनेन निरोधो भवतीत्य-
भिप्रेत्य पुम्प्रयत्ननिरोद्धव्याः पञ्चप्रकारा एवेत्याह—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

वृत्तय इति वृत्तयश्चैत्रादिभेदाद् वृत्तिसमूहाः, पञ्चतय्यः पञ्च-
प्रकारा अवयवा यासां ताः । अवयविनो वृत्तिसमूहाः प्रमाणादिपञ्च-
प्रकारप्रवयवका इति याचत् । तासां हानोपादानसिद्धये भेदमाह ॥
क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति ॥ तत्र क्लिष्टा विविधानेकविषयवासनानिबन्धना
रागादिहेतुतया दुःखाख्यक्लेशफलिता विषयाकारवृत्तयो राजस्य-
त्तामस्यश्च । तानिस्तृष्णादिद्वारा परानुग्रहनिग्रहाभ्यां धर्माधर्मयो-
रुपत्या दुःप्रचाराया एवानुभवात् । अक्लिष्टा विधेकल्याणितत्सा-
धनसम्बन्धाः क्लेशफलकवृत्तिविरोधिन्यः सात्त्विक्यः । अक्लिष्टत्वं च
यद्यपि प्रमाणवृत्तरात्मगोचरायाः क्लेशादिविरोधित्वेन, विपर्ययस्य
शालग्रामादौ विष्ण्वादिधीरूपस्य पुण्यविशेषजनकत्वेन, विकल्पस्य
भेदधादिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याभेदबोधस्य कर्माश्रित तत्तदु-
द्धारकत्वेन, निद्रायाः सुखाद्यनुभावकत्वेन, स्मृतेर्नीलमेघादिदर्शनन
श्रीकृष्णादिविषयिण्या अदृष्टोत्पादकत्वेन स्फुट, ताभिरेव च यथाम-
भं दृष्टादृष्टद्वारा क्लिष्टवृत्तीनां निरोधश्च भवतीत्यतो तासां निरोधो,
न पा सद्योसां निराधनार्थ साधनान्तरप्रयासश्चोचितस्तथाप्यासां

साक्षात्निर्घोणहेतुत्वस्वरूपाननुगुणत्वेन निरोधः सर्वोसामास्याधि-
कनिरोधार्थं प्रयासात्तरञ्चोचित एवेति भावः ॥ ५ ॥

ता एव पञ्चवृत्तीरुपदिशति—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

प्रमाणेति उद्देशफलमितोऽन्या. साक्षात्तिरोद्धव्या वृत्तयो न
सन्तीति । यद्यपि लाघवतर्कानुगृहीतान्ययव्यतिरेकाभ्यां विशंषांश-
ज्ञानस्याऽप्रमात्वापच्छिन्नमिति हेतुत्वाऽवधारणाद् विपर्ययादीनां
साक्ष्याधिताऽविद्यावृत्तिस्वपक्षस्य वेदान्तिभिरङ्गीकृतस्य युक्तवाच-
चित्तवृत्तित्वकथनं युक्तं, तथापि स्वप्नेऽनिर्घञ्चनीयाऽनाद्यज्ञानस्य
मानानायेनानङ्गीकाराम्मन.परिणामत्वमेव विपर्ययादीनाम् । अत एव
स्वप्नशुक्तिरजतादयोऽपि चित्तपरिणामा एव बाधाबाधाभ्यां सदस-
द्रूपा इति सदसत्त्वयातिरिक्त्याद्यमेऽविद्यासूत्रे स्फुटीभव्यति ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजते—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षेति तत्रोपमानस्य, गद्यपद्यं गद्यपवाचकम् । असति
वृत्त्यन्तरे वृक्षेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । योऽसति वृत्त्यन्तरे वृक्षैर्यत्र
प्रयुज्यते स तद्वाचकः । यथा गोशब्दादिः । गद्ययो गद्यपदवाच्यो
गोसदृशत्वात् । व्यतिरेके घटयदित्याद्यनुमाने ।

अर्थापत्तरपि, अयं रात्रिभोजी, दिवाऽभुञ्जानत्ये सति पीतरवादित्यनु-
माने । अनुपलब्धेस्तु, यदि स्यादुपलभ्येतत्यादिप्रतियोगिसत्त्वप्रस-
ङ्गितप्रतियोग्युपलब्धभावरूपायाः प्रत्यक्षासहकारित्वेन प्रत्यक्षे ।
इति होच्युरित्येतिसिद्ध्यस्य तु शब्दे । सम्भवस्य तु, खार्यो द्रोणादिपरि-
माणसम्भावनारूपस्यानुमाने । चेष्टाया अपि, गेहे कर्तुं घटाः
सन्तीति प्रश्ने, दशाङ्गुलीप्रदर्शनरूपाया अनुमाने, दशादिपरस्मरणे
तु शब्द एवान्तर्भावात् शीघ्रेषु प्रमाणातीति भावः । तत्राऽविसंघा-
दि ज्ञानम्, अनधिगततत्त्वबोधो वा प्रमा, तरकरणं प्रमाणमिति
प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तत्रेन्द्रियसञ्चारमार्गेण बाह्यवस्तुसम्बन्धा-
च्चित्तत्वाऽखिलायंवास्तनाद्यत इन्द्रियविपर्ययसामान्यविशेषात्मनोऽर्थ-
स्य विशेषाऽवधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षम् । यथा, घटोऽयमित्या-

द्विशुद्धीतव्याप्तिकेन हेतुना साध्यवति पक्षे ज्ञायमानेन साध्यस्य सामान्यात्मनाऽध्ययसायोऽनुमानम् । तच्चानुमानं त्रिविधमुक्तं न्याये— पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टं चेति । पूर्ववत् पूर्वम् शब्दव्यस्तद्वत् कंसलान्वयीत्यर्थः । यथा— इक्ष्मभिषेयं, प्रमेयत्वात्, सम्मतवदित्यादि शेषो व्यतिरेकस्तद्वत् केवलव्यतिरेकी । यथा— पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्त्वाद् व्यतिरेके जलादिवदित्यादि । सामान्यांश्चष्टम् । शब्दयेन व्यतिरेकेण च शूहीतव्याप्तिकम् । यथा— बह्निमाद् घूमादित्यादि । प्रकृतवाक्यार्थपर्यायज्ञानवत्स्वरूपात्तत्त्वविशिष्टेन पुरुषेण दृश्यभूतानुमितार्थानां परं प्रति यथार्थबोधार्थमुपादिष्टेनाऽऽकाङ्क्षासत्तियोग्यतादिमता शब्देन श्रोतुस्तदर्थकारा शृङ्गारागमः । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यात् स्वर्गकामभावता यागः कार्य इति । पौरुषेयो बोधः सर्वत्र फलम् । येन, जानामि, ज्ञातः स्फुरति घटादिः प्रकट इत्येवं व्यवहरति जनः । तत्र यत्र यस्य शब्दस्य भ्रमादिमाननाप्तो घटात् स नागमः । यथा चैत्यवन्दनं कार्यमित्यादि । मन्वादिस्मृतयस्तु निर्णीतप्रमाणवेदमूलकत्वादागमा एव । एवमन्येऽपि ह्यार्थका अस्मदादिशब्दा इति संक्षेपः ॥ ७ ॥

विपर्यय लक्षयति—

• विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशः । मिथ्याज्ञानमित्यादिलक्षणम् । तच्चाप्यथार्थज्ञानम् । तद्विकल्पेऽप्यनुगतमित्यत आह ॥ मतद्रूपप्रतिष्ठमिति ॥ तच्च रूपं चेति तद्रूपं ज्ञानस्वरूपम् । तस्मिन् विद्यते प्रतिष्ठा याच्चाऽप्रतियध्यर्थं यस्य तत् । यथा शुक्लादिविशेषद्वयान्तप्रतियध्यं रजताविज्ञानम् । विकल्पस्तु प्रत्यक्षप्रमाणवद् याच्चाऽप्रतियध्य एव । इदमन्तव्यमिति ज्ञातेऽपि याधितर्ये फलहादौ शब्दज्ञानोदयात् । मनो, न तत्रातिव्याप्तिः । याच्चाश्चपरोक्षप्रमायामतिव्याप्तियारणा-
य मिथ्याज्ञानमिति ॥ ८ ॥

• विकल्प लक्षयति—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्देति ॥ शब्दश्च ज्ञानं च शब्दज्ञाने । ते अनुपातिनो जगको

यस्य स शब्दज्ञानानुपानी, श्रोतु भूयमाणशब्दहेतुक', प्रयोक्तु प-
 दार्थोपस्थितिहेतुकां, बाधनिधयंश्चि कलहादौ नरशृङ्गादिप्रयोगं,
 ज्ञप्रंक्षादौ च स्वर्थाऽनुभवानिश्चः । यस्तुशून्यो बाधितविषयप्रत्यय
 नराधियाणं, लपुष्पं, चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमित्याद्याकारा विकल्पा-
 यथा वृत्तिरित्यर्थः । यस्तुशून्यत्याश्रायं प्रमाणम् । बाधाप्रतिषेधत्वा-
 ध न विपर्ययः । नच बाधबुद्धिमत्त्वे विशिष्टप्रत्ययः कथं, लौकिक-
 सन्निकर्षाज्जन्मदोषविशेषाज्जन्मविशिष्टयुद्धेर्वाधप्रतिषेधत्वादिदि वा-
 क्यम् । सत्त्वापि बाधनिश्चयं, धूमस्त्रोम तमद्दशङ्के राधाविरहशुभ्रणा-
 मित्याद्युत्प्रेक्षादिवाक्यतः शब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वं शब्दातिरि-
 क्तत्वेनापि नाहशुभ्रियो विशेपणीयत्वात् । अनाहार्यबुद्धेरेव तथावि-
 धाया बाधप्रतिषेधत्वाद्गीकाराच्च । अन्यथा कलहतकांदिनापि
 प्रतिपत्तिर्न स्यात् । नैयायिकानां तु योग्यताया बाधेनात्र शब्दा-
 ऽऽहार्यस्यापि असंभवात् पदार्थोपस्थितिमात्र न शब्दबोध इति
 सङ्क्षेपः ॥ ९ ॥

निद्रां लक्षयति—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य प्रत्यय. प्रत्येति जनयतीति प्रत्य-
 यो हेतु. तम शालम्बन विषयो यस्याः सा वृत्तिर्निद्रा । मस्या—
 सुखमहमस्वाप्स न किञ्चिदवेदिपमिति सुषुप्त्यमन्तर जागरे स्मृति-
 वशनात् स्मृतेश्चानुभवस्यतिरेकणानुपपत्तवृत्तिर्यम् । वृत्तिपद तु,
 ज्ञानसामान्याभाधो निद्रंति नार्किकमतनिरासाय । अत्र भाष्यम् ॥ सा
 च सम्प्रसंघे प्रत्ययवर्णात् प्रत्ययविशेष एव । कथम् । उच्यते । सुख-
 महमस्वाप्सं, प्रसन्नं म मनः प्रशा मे विशास्दीकरोति । तु खमहम-
 स्वाप्से, स्यान् मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम् । गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं,
 गुरुणि मेऽङ्गानि क्लान्तं मे चित्तमऽलं मुपितमिव निष्ठतीति । स ख-
 स्वय प्रदुद्धस्य प्रत्ययवर्णो न स्याद् असति प्रत्ययानुभवे । तदाश्रिता
 स्मृतयश्च नद्विपया न स्युः । तस्मात् प्रत्ययविशेषा निद्रा । सा च
 समाधानि नरप्रत्ययवन्निरौद्धव्येति ॥ भाष्यार्थस्तु— सा च निद्रा तु
 सम्प्रयोधे नागने, प्रत्ययवर्णात् स्मरणात्, प्रत्ययविशेष एव वृत्तिक-
 पैव, न ज्ञानसामान्याभावा, न वा साक्षिरूपा । जागरे स्मरणात्प-

सैः । अनुभवसुहृत्स्वस्वरूपसंस्कारं विना साक्षिणाऽपि स्मृतेर-
 ऽसम्भवात् स्मरणाकारं पृच्छति कथमिति । उत्तरमाह । उच्यते इति ।
 वृत्तिमात्रस्य त्रिगुणात्मकत्वभूचनाय तदुक्तम् । आदौ सत्त्वफलमा-
 ह । सुखमिति । ततस्तदभिनयति । प्रसन्नं निर्मलम् । प्रज्ञां स्वास्मि-
 ज्ञायमानां यथार्थवृत्तिं, विशारदीकरोति सुहृत्प्रहणयोभ्यां करां-
 ति । इदञ्च तत्र सर्वोद्रेकस्य फलम् । रजसः फलमाह । दुःखमिति ।
 ततस्तदभिनयति । स्वानमकर्मण्यम् । अनवस्थितमस्तिरम् । तमसः
 फलमाह । गाढमिति । ततस्तदभिनयति । गुरुणि मेऽङ्गानि, भलम-
 ल्यन्तं, मुपितमिव परैरपहृतमिच्छतिष्ठतीत्यर्थः । अन्ययमुखेन सुपु-
 साधनुभवमुपपाद्य व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । स जल्विति । प्रत्य-
 पानुभवे सुत्रोक्तप्रत्ययानुभवे असति योऽयं प्रत्ययमयं जागरं स्मृति-
 रूपः खलु न स्यादित्यर्थः । अनुभवं विना स्मृतेरदर्शनादितिभावः ।
 नन्वस्तु तत्रानुभवः, परन्तु साक्ष्याश्रित एव सांश्रविद्यावृत्तिरूपोऽस्तु,
 न चित्तपरिणामरूपः । चित्तस्य तदानीं कीनत्वात् । तत्राह, तदाश्रि-
 ता इति । चित्ताश्रिताः स्मृतयः सुखदुःखादिविषया न स्युः । साक्षि-
 णा इत्यस्य चित्तं स्मरणासम्भवादित्यर्थः । स्मृतिभित्तस्यैव धर्मः ।
 तत्कार्यहर्षविषादेच्छादेस्तत्रैव सम्भवादिति भावः । सा चेति । सो
 देतौ।यतः सा सुखमोहान्विता, अत एव समाध्याधिनरप्रत्ययवशिरो-
 ह्वयेत्यर्थः । स्वाप उद्विक्तं तमः । निद्रा स्वापप्रधाना सुखस्यापाह-
 मर्षगोचरा वृत्तिः सुखमहं स्वपितीत्याकारा विशिष्टा समूहात्मना-
 ऽऽत्मिका निर्धिकल्पिका वा । तामेष तत्र जागानः पुरुषः स्वप्न इषा-
 न्तःप्रहोऽपि दृग्दृश्यभेदाभिमानाभावात् सुपुत्तिस्थान एकीभूत इत्यु-
 च्यते श्रुतिभिः । इत्थं भेदमभिप्रेत्यैव स्वापानुभववृत्तौनिद्रात्वोक्तिः ।
 लोके, अयं स्वपितीति निद्रातीति न्वपितीतिनिद्रात्वोः पर्यायस्तु
 विषयविषयिणोरभेदाभिमानादिति दिक् ॥

तत्र सांश्रविद्यांशसम्बन्धपरिणामो न चित्तस्य । तस्य तत्र लीन-
 त्वात् । अन्यथा स्वप्नजागरणयोरन्यतरापत्तिरिति चेदन्वितः ।
 तत्र युक्तम् । दुःखानुभवानुपपत्तेः । दुःखस्य च चित्तमात्रधर्मत्वात् ।
 तच्च स्वप्नजागरणयोरन्यतरापत्तिरितिवाच्यम् । स्वापारष्टेन तयोः
 पतिवन्धात् । अत एव तत्र नात्मस्वरूपसुखस्यानुभवः, किन्तु चित्त-
 परिणामरूपस्यैव । त्रिषु धामसु यद्गोच्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवति

श्रुत्यापि भोक्तृभोग्यभोगानां तत्र सद्भाषकयनेन तावदर्थज्ञापनादि-
त्यभिप्रायः ॥

अथ, यत्रैतत् पुरुषः स्थितिपति निद्रा नाम, सता सौम्य तदा
सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति स्वं ह्यपीतो भवति तस्मादेनं स्व-
पितीत्याचक्षते, न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्वद्विभक्तं यत् पश्येदि-
त्यादिध्रुतिभिः सःसम्पत्तेर्निर्धिष्यत्यधिकघनेन सुप्तौ चित्तलयप्र-
तिपादतात् ब्रह्मसुखस्यैव तत्र भानम् । निद्राप्यपिद्यावृत्तिरेव । भो-
क्तृभोग्यानां सत्त्वांशसंस्काररूपेण संस्कारसत्त्वेऽपि द्वितीयाभाष-
न्मु भामिमानाभाषमादायेति वेदान्तिनामभिप्रायावितिचेत् । अत्र
वदन्ति । सरसम्पत्तिरपि दुग्धजलयोरिव एकीभाषो, न त्यक्तैव ।
पुनरुत्थानाभाषमसद्भात् । सापि यद्यपि लयात्, तथाऽपि लघोऽत्र न
कारणारमनाऽवस्थितिः, किन्तु स्वाभाविकबहिःप्रयहणशीलरवाभाष-
मात्रम् । तथाच तत्र मनःसत्त्वेऽपि न हानिनं वा श्रुतिर्विरोधः । एतौ
निद्रा मनस एव वृत्तिः । सुप्तमपि तस्यैव सत्त्वांशपरिणामो, तारम-
रूपमित्यास्तां विस्तरः ॥

नैषादिकास्तु— यदा मनः पुरीतति प्रविशति तदा त्वङ्मनो-
योगरूपकारणाभावाज्ज्ञानसामान्याभाषः । सैव सुषुप्तिः । प्रमा-
णश्चासि, यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाक्यो
द्वासन्नतिसहस्राणि हृदयात् पुरीततिमभिप्रतिष्ठन्तेताभिः प्रत्यव-
स्यत्य पुरीतति शेते इति ध्रुतिः । अनया पुरतरप्रवेशेन त्वङ्मनो-
योगाभाषस्योक्त्या हानाभाषमात्रकथनात् । तस्माच्च चित्तलयो, न
वा चित्तपरिणामस्तत्रेति वदन्त उदाहृतानुभवान् स्वप्नेऽस्तर्भाषय-
न्ति । तत्र सम्बन्धः । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन
स्वप्नं पश्यतीत्युपक्रम्य आनन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तुनीयवाक्
इत्यादिध्रुतिमिरुक्तानुभवानां सुषुप्तिकालिकरवाधगमात् । सुषुप्तौ
ज्ञानसामान्याभाषस्य पक्षतुमशक्यपरवात् । एवमुदाहृतध्रुतेर्मनसः
संस्काररूपेणावहित्यतौ कथितवृत्तिमिष्वृत्तिसामान्याभाषे तारप-
यात् । इन्द्रियाप्युत्पत्तेः प्रागेव हिरण्यगर्भस्य हानोत्परया हानसा-
मान्ये त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वाऽयोगात् । एतेन जन्यज्ञानमात्रे त्वङ्-
मनोयोगस्य हेतुत्वमङ्गीकृत्य तदभाषबलात्, न किञ्चिदप्येदिपमिति
गत्राप्यवस्थास्त्वाच्च सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभाषमङ्गीकृत्योरिधगस्य

स्वापसुखादिप्रत्ययोऽनुमितिरिव । सुपुत्तिकालीनारमा ज्ञानाभाववान्,
ज्ञानसामान्यभावात् । मुक्तिकालिकारमवत् । सुपुत्तिकालिकारमा
तु ज्ञानाभाववान् दृ.जसामग्रीष्टुत्यरवात् । मुक्तिकालिकारमवदित्यनु-
मानसम्भवात् स्वीयुततु खाभावे सुपुत्तिशब्दप्रयोगस्यौपचारिकत्वात् ।
अन्यथा अकलूतानित्यसुखकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति परास्तम् ।
सुपुत्तिपरिचयं विना पक्षाज्ञानाद्नुमानानुदयाच्च । न च कालस्था-
विना सामान्यलक्षणप्रत्यासत्या परिचयः । सामान्यलक्षणाया एवा-
लीकरत्वात् । अश्रुयुपगमेऽपि स्वाऽभिमतासिद्धे । कालस्वरूपेण परि-
चयेऽपि सुपुत्तित्वरूपेणापरिचयान्तद्वघटितानुमानस्य कालाऽन्तरी-
यज्ञानाऽभावसाधारणत्वाद्यथाऽन्तरात् ॥

नन्वहोराश्रय प्रहराष्टकरूपत्वेन ज्ञानात् प्रहरद्वयं सुतोषि-
तेन प्रहरपट्टकस्य जागरकालत्वेन ज्ञानात् परिशेषाद् अवशिष्टप्रहर-
द्वयस्य घस्तुतः । सुपुत्तिकालस्य स्वज्ञानत्वात् तत्कालीनारमन्यनुमि-
तौ नानुपपत्तिः । एव सर्वसुपुत्तिषु तत्कालपरिचयो द्रष्टव्य इति
चेन्न । अहोराश्रपरिणामाद्विवेककरहितानामपि मुग्धबालप्रभृतीनां,
तद्विवेकवतामपि विनैव तत्प्रतिसन्धानं सुखमहमस्थाप्समिति
प्रतीतिसत्त्वात् । उक्तप्रहरद्वयेन तत्कालज्ञानेऽपि सुपुत्तेरज्ञानाद्,
अस्थाप्समित्यमिलापासम्भवाच्च । न ह्युक्तप्रहरद्वयकालसम्बन्धिनी
एव सुपुत्तिः । न चा तत्कालीनात्मयोग्यविशेषगुणामावः । भाषे तस्य
पुरुषान्तरसाधारण्यात् तस्यापि तदा स्वपिमीति व्ययहारापत्तेः ।
द्वितीयस्वप्नप्रसिद्धः । पुरुषान्तरे तदा ज्ञानाद्यग्यतमसत्त्वात् । न च
एव यत्काले घस्तुत उक्तगुणाभापस्तस्य सुपुत्तिरिति वाच्यम् ।
पुरुषाणामानत्त्वात् प्रतिपुरुषं च सुपुत्तिकालानामानन्त्याद् भनिय-
तपरिमाणत्वाच्च स्वपिधातोरव्ययस्थितानन्तार्थकत्वापत्तेः । मम तु
अस्थाप्समित्यनुगताकारस्मृतिहेतुनुभ्रप्रसाक्षिकः प्रलीनयदि प्रथा-
हकमनस्कतमोऽवस्थाविशेषनिष्ठो जातिविशेष इत्यनुगमादेकार्थत्वो-
पपत्तिः । यत्, नाडीविशेषमत्र सयोगः सुपुत्तिरिति तत्र सम्पत् ।
तस्यातीन्द्रियत्वेनायालानां जनानाम,अस्थाप्समितिस्मृतिहेतुप्रत्यक्षा-
ऽधोगाहुदाहृतश्रुतिविरोधाच्च । अत्र यद्यप्यहमर्थस्य वर्तमानत-
या प्रत्यक्षत्वात् स्मृतिः, तथापि स्वापावस्थाया घतीतत्वाद् भयति
स्मृतिः । सुकस्य वेदान्तगये नित्यतया वर्तमानत्वाद् अस्मरणापत्तिः ।

स्वप्ने तु मन परिणामरूपस्य तस्याप्यतीतत्वात् सम्भवति तस्यापि स्मृतिः । न वाहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वे, बहमस्वाप्समिति भूतलकारात्तम-
पुरुषाभिलाषानुपपत्तिः । स्मर्यमाणस्वापसम्बन्धात् स्मर्यमाणत्वारा-
पादस्यास्तां धिस्तर ॥ १० ॥

स्मृतिं लक्षयति—

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोपः स्मृतिः ॥ ११ ॥

अनुभूयत इत्यनुभवोऽनुभवविषयः । तस्माद्विषयस्याज्ञान
स्याधिकस्य न सम्प्रमोपः स्नेयः परिग्रहो यत्र तादृशोऽनुभववि-
षयादनधिकविषयो गृहीतग्राही प्रत्ययः, सा गङ्गा मया दृष्ट्या-
द्याकारः स्मृतिरित्यर्थः । न च प्राथमिकानुभवविषयविषयकधारा
वाहिकद्वितीयादिज्ञानेऽस्तिव्याप्तिः । तत्र, न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
यत्र कालो न भासत इति न्यायेन क्षणादिरूपाधिकार्थमानाङ्गीकाराद्
अगृहीतग्राहित्वस्यैव सत्त्वात् । स्मृतौ तु क्षणादिभानस्याननुभवतात्क-
न्यायः प्रत्ययपदस्यानुभवपरत्वात् स्मृतौ क्षणवैशिष्ट्यभानानङ्गीका-
र इति भावः । ननु लाघवात् सस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्येव लक्ष-
णमुच्यते इति चेन्न । तावन्मात्रस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तः । सस्कार-
मात्रजन्यत्वस्यादृष्टदेशकालादिरूपसामग्र्यपेक्षायामसम्भवात् । यदि
मात्रपदनं प्रमाणस्यैव व्यवच्छेदस्तदास्तु याः । अनुभूतेत्यनन्तं सस्का-
रजन्यत्वज्ञापनात् तदपि लक्षणम् । तदपि न हानिः । लक्षणस्य
लक्षणान्तराविराधित्वादिति संक्षेपः ॥

अत्र सापदायिकास्तु— अनुभूतेत्यस्य अनुभूतौ चितिशक्त्या
परोक्षतया गृहीतौ यौ विषयौ वृत्तितद्वयरूपावयवौ तयोरसम्प्रमोप-
अनपहरणं यत्र तादृशस्तदुभयावयवकप्रत्ययः स्मृतिरित्यर्थमङ्गीकृ-
त्य वृत्तत्वाविषयस्य च स्मरणमिच्छति । घट इत्यादिस्मरणेऽनुभूत-
तारूपतत्तानदारूढार्थयोर्द्वयोरपि भानस्यानुभवसिद्धत्वात् । तथा-
चैतन्मते विस्तिषेधोभयानुभवयिना विस्तिषेधोभयस्मरणायोगादय-
घट इत्याद्यनुभवेऽपि वृत्तितदारूढयोर्द्वयार्थानमावयवकगिति सर्व-
मेव ज्ञानं व्यवसायात्मकम् । साक्षिरूपचितिशक्तौ च विस्तिषेधयो-
ग्रहणात् । इत्यचैतन्मते अनुभवस्मृतयोः समानप्रकारत्वादिना हतु-
हेतुमद्भावोऽप्याविरुद्धः । अथ घट इत्यनुभूततारूपतत्तान्प्रकारगण-
हाना-

त, स घट इत्याद्यनुभवप्रकारिकाया, घटमहं जानामीति ज्ञानविशेष्यकार्त्तव्य घटमहं स्मरामीति ज्ञानविशेष्यकार्त्तव्यः स्मृतेशंशंसात् । यदि च घटमहं जानामीति ज्ञानादपि स घट इति तत्ताप्रकारिका स्मृतिस्तदास्तु प्रकारकरवशिष्टेष्वस्वादिमन्तेर्भाव्य समानविषयत्वेनानुभवस्मृत्याः कार्यकारणभावः । नचान्यविशेष्यकज्ञानादन्यविशेष्यकस्मरणप्रसङ्गः । इष्टापत्तेः । तदुक्तं भाष्येऽपि— प्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः, प्राह्याकारपूर्वा स्मृतिरिति । घटमहं जानामीति ज्ञानविशेष्यकार्त्तव्यः । स घट इति घटविशेष्यका स्मृतिरिति तदर्थः । अत्र पूर्वशब्दो विशेष्यपरः । नर्त्तये सति स्मृतेशुंगपदुभयविशेष्यकत्वापत्तिः । सामान्या समत्वादिति वाच्यम् । विशेष्योद्बोधकानां हेतुत्वकल्पनाभिन्नप्रिरासादिति यत्किञ्चिदेतत् । एतावन्तु विशेष्यः । तार्किकत्वायं घटो घटमहं जानामीत्यनयोर्व्यवसायानुव्यवसायभेदाद्भेदः । पूर्वस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य विषयमात्रप्राहकत्वात् । द्वितीयस्य तु मनोमात्रजन्यस्य ज्ञानगोचरत्वात् । यद्यपि स्वमते तु न तथा । वृत्तिवेद्योभयविषयत्वेन द्वयोरपि व्यवसायस्थानीयत्वात् । तथाप्यज्ञाननाशकोऽयं घट इत्याद्याकारः । अज्ञाननाशोत्तरं तु घटमहं जानामीत्याद्याकारः क्रियाजन्यफलमागितारूपकर्मतायास्तदानीमेव भानसम्भवात् । वेदान्तिनस्तु वृत्त्यथच्छिन्नचैतन्यमज्ञाननाशकं व्यवसायः । विषयमात्रप्राहकत्वात् । चित्तिवेद्योभयार्थप्राहकं वृत्त्याद्युपाहितं त्वनुव्यवसाय इति तयोस्तार्किकाणामिव भेद एवति वदन्ति । परन्तु तार्किकाणामनुव्यवसायां जन्यत्वाद्नन्तः । वेदान्तिनान्तु स्वयमात्मैवेत्यन्यदेतत् । युक्तश्चायं पक्षः यद्यपि ज्ञानकर्मतायाः पश्चादेवानुभवात् तथापि प्रहणसम्भवाच्चितिशक्त्या वृत्त्युत्पत्तिकाले वृत्तरपि विषयत्वेव प्रहणसम्भवाद् वृत्तिवेद्योभयभाननिम्बन्धनभेदात् तयोः पौर्वापर्यकल्पनमयुक्तमित्येति सूत्रकारप्रभृतेर्गूढाभिसिद्धिः । प्रकृतमनुसरामः । तथाऽपि स घट इत्येवं स्मरणपक्षे प्रमुपतत्ताकज्ञानस्य स्मरणमात्रजन्यस्य स्मरणत्वलंप्रसङ्गः । तत्तायास्तत्राभानादिनिचेन्न । तादृशानियमस्योत्सर्गिकत्वात् । अत एव निद्रासूत्रे उदाहृतसुखस्मरणस्योद्बोधकशोभात् प्रमुपतत्ताकत्वेऽपि नैतत्सूत्रविरोध इति वदन्ति । ननु स्वप्ने सूकरे गजनाशिप्यमननुभूतमपि स्मर्यत इति चेन्न । तस्य विषयत्वादि-

ति दिक् ॥ ११ ॥

आसां वृत्तीनां निरोधोपायमाह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यामनुपदं वक्ष्यमाणाभ्यां समुच्चिताभ्यां तन्निरोधः । तासां क्लिष्टानामक्लिष्टानां च वृत्तीनां निरोधः कथितः प्रमाणाद्यज्ञानामूर्ध्वरूपव्यापारभेदादिव व्यापारभेदाद्भवतीत्यर्थः । यथाऽभिवृद्धनद्या द्विविधः प्रवाहां प्रामनगरादिमज्जतानुकूलः क्षेत्रादिसेचनाऽनुकूलध्यानार्थार्थाय च । तत्र प्रामादिमज्जमानुकूलः क्षेत्रादिना प्रतिबद्ध्यते । क्षेत्राद्यनुकूलश्चाल्पकुल्याजननादिना सम्पाद्यते । एषश्चित्तनद्याः संसारसागराभिमुखो विषयभूमिगोऽनर्धप्रवाहो वैराग्येण भङ्ग्यते । निद्रादिदोषधारणायात्मभूमिगो मोक्षसुखसागराभिमुखोऽधेप्रवाहोऽभ्यासेन धञ्जते इत्यभ्यासवैराग्ययोश्चित्तवृत्तिनिरोधे समुच्चयाऽत्र द्विवचनेन, अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते इति चशब्देन भगवताऽत्राभिहित इति दिक् ॥ १२ ॥

अभ्यासं लक्षयति—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये तस्मिन् परात्मनि सच्चिद्रूप इति वा स्थितिरेकाग्रता तदर्थं प्रयत्न उत्साहसाहसधैर्योध्यात्मविद्याध्ययनमहर्सेषतयमनियमाद्यनुष्ठानलक्षणोऽभ्यास इत्यर्थः । तत्रोत्साहः सर्वदा यदि प्रवहणशीलं चित्तं निरोत्स्यामीत्येवमुच्यते । साहसं, साभ्यासाभ्यत्रयाद्यपरामृश्य शीघ्रं प्रवृत्तिः । धैर्यं, इह जन्मनि जन्मान्तरे वा स्तस्यरथेत्येवञ्जैदः । तदेतदुदाज्जहृर्गोऽपादा.— उत्सेष उन्धैर्यद्वत् कुशाग्रेणैव विन्दुना * मनसो निग्रहस्तद्भ्रज्येवपरिखेदत इति । तत्राभ्यासार्थिकां प्राहुः साम्प्रदायिकाः— फस्यचित्तीरस्वपक्षिणोऽण्डाति समुद्रन्तरद्वैराजहार । स धनं शोषयाम्पेवेति द्रुतं प्रवृत्तं स्यमुखाग्रेणैकैकं जलविन्दुमुच्चिक्षेप । धारयमाणोश्च यश्चूत् सहायान् वमे । ततश्च कृन्निवारणोऽपि नारदोऽस्याखेदप्रवृत्त्या तुष्टः, त्यजानिद्रोहेण स्वामघजानाति समुद्र इति गरुड प्रेषयामास । समुद्रश्च गरुडपक्षयातर्भात. पक्षिणोऽण्डानि ददायति । पथमखेदादिना मनोनिरोधे यत-

मानस्य योगिन ईश्वरानुग्रहाविश्रुतसिद्धिरिति भावः । एवमभ्यासम-
विद्याऽभ्यासनेनापि स्वर्गोच्चरेषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनव-
त्वात्मनि च स्वागोच्चरत्वं ज्ञात्वा निरिच्छनाप्रिवञ्चितं स्वयमेवाप-
शास्यति । महत्सेवा च महतां प्रणिपातपरिग्रहपरिचर्यादि । तद्वि-
द्वि प्रणिपातेन परिग्रहेन संघया * इति भगवदुक्तेः । समादीद
सूत्रकार एव वक्ष्यति ॥ १३ ॥

मन्वनादिकालप्रवृत्तराजसतामससंस्कारैर्विरोधिभिः प्रबलैः
कुण्ठितोऽभ्यासो न स्थित्यै कल्पत इत्यत आह—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्तौ । सोऽभ्यासो दीर्घकालं नैरन्तर्येण भाक्त-
भञ्जादिकसत्कारेण सेवितो दृढभूमिर्दृढसंस्कारः सन् । ध्युत्थान-
संस्कारैरनभिभवेन स्थितौ समर्थो भवतीत्यर्थः । अदीर्घकालत्वे दीर्घ-
कालत्वेऽपि विच्छिद्यविच्छिद्य सेवने भक्तिभञ्जातिशयाभावेन लय-
विक्षेपकषायस्तुत्रादीनामपरिहारे ध्युत्थानसंस्कारप्राथम्याद् दृढभूमि-
रभ्यासः फलाय न कल्पत इति त्रयमुपास्य ॥ १४ ॥

वैराग्यं लक्षयति—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा

वैराग्यम् ॥ १५ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वशीकरणमेति । दृष्टाः
रूपरसपानादयः । शुरुमुखादनुश्रवत इत्यनुश्रवो वेदस्तप्रतिपाद्याः
स्वर्गादितत्साधनादय आनुश्रविकाः । तेषु वितृष्णस्य । ये हि सं-
स्पर्शाभा भोगा दुःखयोनय एव तं * आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु
रमते बुध इत्यादिभगवदुक्तादिशाऽनेकद्वेषदुष्टत्वभावनाजनितदोष-
साक्षात्कारात् तृष्णारहितस्य या वशीकारसंज्ञा वशीकृत मे चित्त-
म् अल विषयैस्तु स्वैरित्युपेक्षा बुद्धिर्वैराग्यमित्यर्थः विषयपक्षोपादान
तु सद्गुरुसच्छास्त्रादीनां दृष्टानां मोक्षस्य चानुश्रविकस्य व्यावृत्तयो
विषयिण प्रमातारमवध्वज्जित् स्थसयोगेन स्वासत्त्वा संसारमभि-
ल्यन्तीति सिद्धं बन्धकरत्वरूप विषयस्य तेषु नास्तीति भावः ।

वशीकार इत्यनेन विषयालामासामर्थादौ वैतृण्यं, न वैराग्यमिति सूचितम् । सक्तापदेन च यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसक्ताभि-
 श्चतुर्विध्यं सूचितम् । तत्र विषयान् सन्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपि
 समानेच्छात्यागमात्रेणाऽऽद्यम् । ततोऽपि विषयाणां मध्ये प्रियतर-
 वस्तुनि व्यतिरेकवृत्तिरिति तृतीयम् । तथा वृत्तावपि मनसि रागशेषित्वाद्
 बाह्येन्द्रियैरेव सेवने तृतीयम् । तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थम् । तदुक्तं—
 वैराग्यमार्थं यतमानसंश्लं क्वचिद्विरागो व्यतिरेकसंश्लः * एकेन्द्रिया-
 र्थं ह्यद्विरागसौक्ष्म्यं नस्याप्यभाषस्तु वशीकृताण्यमिति । अथवा,
 सारासाराविवेकार्थमुद्योगः प्रथमो भवेत् * अथवासेन कयायाणां
 परिशेषावधारणम् ॥ द्वितीयोऽप्य कयायाणामौत्सुक्येन व्यवसिति *
 मनस्येव तृतीयः स्याद् वहिमंशानिहृत्तितः ॥ उपेक्षा सर्वथा तत्र
 स्याद्विरागश्चतुर्थक इति ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृण्यम् ॥ १६ ॥

तत्र वशीकारसंश्ले वैराग्ये जाते सति सम्प्रहातप्रभावेण पुरु-
 षस्य या यथाति प्रधानाद्विवेकेन यः साक्षात्कारः तत्परिपाकाद्
 गुणवैतृण्य गुणत्रयाशेषव्यवहारेषु, प्राप्तं प्रापणीयं, कृतं कर्तव्यं,
 ज्ञातं ज्ञातव्यं, हातं हातव्यमिति तृष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्भवति ।
 तत् परं श्रेष्ठं फलीभूत वैराग्यं, तत्परिपाकाच्चित्तोपशमपरिपाकस्त-
 तोऽविलम्बेन कैवल्यमित्यर्थः । पुरुषख्यातेरित्यनेनात्मज्ञानहेतुकवैरा-
 ग्यस्य परत्वं वदता तौष्टिकानामालस्यविशेषवशादिजनितस्य हेतु-
 र्यं ध्वनितम् । तद्विवेकस्तु— प्रकृतित एव सर्वं जायतेऽतो मोक्षोऽपि
 तत्परिणामरूपसाक्षात्कारेण भविष्यतीति प्रकृतिविश्वासेन, गृहस्था-
 नां मुत्तममायाद्यथाकथञ्चित् परिभ्राजविद्यसेन वा, कालदेव सर्वं
 ज्ञापयता मोक्षोऽपि कालं भविष्यतीति कालविद्यसेन वा, भाग्या-
 देव सर्वं जायते इति भाग्यविश्वासेन वा मोक्षोपायेषु विषयेषु चा-
 ज्ञेयवक्षणक्षयाऽतृप्तिर्हिंसादिदोषदर्शने जातवैराग्यस्यात्मज्ञानपूर्वक-
 त्वाभावादेऽपरमेवोचितम् । सम्प्राप्यैतन्मूययो ज्ञानवृत्ता, कृतात्मनो
 धीतरागाः प्रशान्ताः * तं सर्वं सर्वं प्राप्य धीरा गुकारमानः सर्व-
 मेवाविशन्तीत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानपूर्वकवैराग्यस्यैव मोक्षोपायत्वकथ-

नादिति सङ्कोपः । अत एव यथाकथञ्चिद् वैतृष्ण्यमात्रस्य निवृत्तये पूर्व घशीकारकथनेऽपि नात्र तयोक्तिः । आत्मज्ञानकथनेनैव सामान्यवैतृष्ण्यव्यावृत्तेः सम्भवात् ॥ १६ ॥

इदानीमपरवैराग्यसाध्यं सम्प्रज्ञातं लक्षयति—

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

प्रथमं भावनाविषयत्वाशेषविशेषतः स्थूलांशचतुर्भुजाऽऽदेः साक्षात्कारो वितर्कः । विशेषेण तर्कणमिति व्युत्पत्तेः । स्थूलकारण-प्रपञ्चतन्मात्राहङ्कारमहदव्यक्तसूक्ष्मसाक्षात्कारो विचारः । विशेषेण सूक्ष्मपर्यन्तं चरणमिति व्युत्पत्तेः । तत्रारोहात् सत्त्वप्रकर्षेण जायमानाहादस्य साक्षात्कार आनन्दः । यं लब्ध्वाचापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत इत्याविस्मृत्युक्त एतेषां कारणं बुद्धिः । सा ग्रहीत्रैकीभूताऽस्मितेऽयुच्यते । तद्विषयकसाक्षात्कारोऽप्यस्मिता । एतैरनुगमाद् युक्तवाङ्मेतोः सम्यक् प्रज्ञातत्वेन, भावनाविशेषरूपो योगः सम्प्रज्ञातनामा भवति । स च वितर्कादिभूमिभेदैः, सवितर्कः, सविचारः, सा-नन्दः, सास्मितश्चेति चतुर्धा भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अधुना सोपायमसम्प्रज्ञातं लक्षयति—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

विरमणं विरामो वृत्तीनामभावः । तस्य प्रत्ययः प्रत्येति जनयतीति प्रत्ययः कारणं परवैराग्यम् । तस्याभ्यासः पौन पुन्यं पूर्वं उपायो यस्य स तथा । संस्कारशेषः क्वातिसंस्कार एव शिष्यते यत्र सः, अन्यः असम्प्रज्ञातो निर्धीजसमाधिः । कर्मधीजाभावात् मत्र पूर्वपदेनापायस्य, शेषाभ्यां स्वरूपस्य कथनम् । अथवा संस्कारशेषः स्त्रापो विदेहप्रकृतितीनानामनुभवश्च भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय पूर्वपदवात्तायन्मात्रमौपनिषदानामात्ममात्रसत्यत्वबुद्धिज्जीव-श्रमुक्तावतिव्याप्तमिति संस्कारशेषपदम् । न हि तदानीं संस्कारशेषत्वमस्ति । मिथ्यात्वघटतरादिना जगज्ज्ञानस्य तदानीमङ्गीकारात् । तथाच परवैराग्यहंतुकः संस्कारशेषोऽसम्प्रज्ञान इति सिद्धम् । सोऽयं योग एव भवतीति भाषः ॥ १८ ॥

अयमसम्प्रज्ञातो द्विविधः— उपायप्रत्ययो, भवप्रत्ययश्च । तत्र
मुमुक्षुभिर्हेयं भवप्रत्ययमाह—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भूतेन्द्रियाणामन्यतमदारमर्शेन प्रतिपन्नास्तदुपासनतया त-
द्वासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीना मांसशोणि-
तलोममेदोऽस्थिमज्जारूपपादकौपिकदेहशून्या विदेहाः । एवमन्यक्तम-
द्देहद्वारापञ्चतन्मात्राणामन्यतमदारमर्शेन प्रतिपन्नास्तदुपासनतया
तद्वासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरं प्रकृत्यादिकारणेषु लीनाः प्र-
कृतिलयाः । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च विदेहप्रकृतिलयास्तेषां चित्तं
संस्कारमात्रं शेषमित्यसम्प्रज्ञातः स तु भवप्रत्ययो, भवन्ति जायन्ते-
ऽस्यामित्यनारमन्यारमभुद्धिः प्रत्ययो हेतुर्यस्य स तथा । अविद्याम्-
लौघ्यं योगोऽतः हेयः । अत एवोक्तं घायुपुराणे, दश मन्वन्तराणीह
तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः * मौतिकाश्च शनं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानि-
काः ॥ बीजा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतञ्चराः * पूर्णं शतसह-
स्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥ पुरुषं निशुण्णे प्राप्य कालसंबन्धा न
विद्यते इति ॥ १९ ॥

अधुना मुमुक्षूणामुपायप्रत्ययं द्वितीयमाह—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥२०॥

पुरुषगोचरा सार्विकी श्रद्धा तथा धीर्यं प्रयत्नो जायते तेन
यमादिपरम्परया स्मृतिर्ध्यानं, तेन समाधिः । तेन प्रज्ञा पुरुषगोचरा
व्याप्तिः । ततः परवैराग्यादसम्प्रज्ञात इतरेषां पूर्वविलक्षणानां मनु-
ष्याणां मुमुक्षूणां भयतीत्यर्थः । भयमेव च राजयोग इत्युच्यते । त-
दुक्तं स्मृतौ— समाधिस्तत्र निर्वाजो राजयोगः प्रकीर्तितः * दीपव-
द्वाजते यस्मादात्मा सच्चिन्मयः प्रभुरिति । वस्तुनस्तु प्रथमसूत्रस्य
अथो विशिष्टं देवादिजन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यत्प्रत्ययो, न तु
कथितः । परवैराग्यस्यासम्प्रज्ञातहेतुतया तस्याऽविदुष्वऽसम्प्रज्ञातः ।
इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासम्प्रज्ञातानुपपत्तेश्च । तस्माद्दीपवरोपास-
नया प्रकृतिदेवतोपासनया चा प्रकृत्याघरणादिषु विशिष्टदेहप्राप्ति-
माहात्म्येनोत्पन्नज्ञाताद्सम्प्रज्ञातयोगिनो भवन्ति । अधिकारसमाप्ती

मुष्यते । मनुष्यास्तु न तथा, किन्तु साधनान्तरेणैवेत्याह ॥ भवे-
ति ॥ संमानमयत् ॥ २० ॥

तत्र प्रधानता उपाया मृदुमध्याधिमात्रभेदेन त्रिविधाः । तथाच
योगिनोऽपि त्रयः— मृदुपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति । तत्रैकै-
कस्त्रिविधः—मृदुसंवेगो, मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति । तत्र नवमस्या-
ऽधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगस्य क्षिप्रं सिद्धिमाह—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

संवेगोऽत्र वैराम्यत्र, उपायानुष्ठानशैल्यर्थं वा, दृढतरसंस्कारो
वा, येषामधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगस्तेषां योगिनाम् आसन्नः शीघ्र-
लभ्योऽसंभ्रजानः । ततो मोक्ष इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नवमेऽप्यथान्तरभेदं विशेषं चाह—

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टान्तर्गतस्य तीव्रस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वाद्
अल्पमध्यातिशयितभेदेन त्रैविध्यात् ततोऽप्यसंभ्रादपि विशेषः ।
मृदुतीव्रसंवेगस्य योगिन आसन्नात् समाधेः मध्यतीव्रसंवेगस्य
योगिन आसन्नतरः । ततोऽधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमो भवतीत्य-
र्थः । इत्यत्र पूर्वसूत्रोक्तनवमयोगिनोऽप्यो भेदाः । तत्र चाऽन्तिमस्यै-
वातिशीघ्रलभ्योऽसंभ्रजान इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इदानीं पुरुषगोचरैतरसर्वनैरपेक्ष्येणाङ्गसैष ज्ञानद्वारा कैश्च-
ल्यान्तफलं साधनम् । यस्य देये यथा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरोः *
तस्यैते कथिता ह्यथाः प्रकाशते महारमनः, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नू * म्नाम्, देहान्ते देयः परमं ब्रह्म तारकं
व्याचष्टे इत्यादिधुनिभिः । तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् *
इदामि बुद्धियोगं ते येन मामुपयान्ति ते ॥ पुरुषः स परः पापं मक्त्वा
लभ्यस्तथान्यथा * भक्त्या मामभिजानाति यावान् पश्चास्मि तरथ-
तः ॥ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै महारमनः * न ज्ञानं न च वैरा-
भ्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्पसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् *
योगेन दानधर्मेण भेयोभिरितरेण च ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो

लभतेऽञ्जना इत्यादिस्मृतिभिश्च तथा । तेनोक्तं भगवद्भजनरूपस्य
उपायमाह—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

विशेष इत्यनुपज्ज्यते । ईश्वरे अनुपदृश्यमाणलक्षणे प्रणि-
धानात् प्रणिधीयते तदेकमात्रनिष्ठ मनः क्रियतेऽनेनेति पुनःपुना-
रुं प्रमत्तसाधनमन्त्रजपाराध्यत्वज्ञानादिरूपाद्यस्यमाणाद् भक्ति-
योगाद् अनायासेन आसन्नतमः समाधिलाभो भवतीत्यर्थः । प्राकृ-
तस्वकृतजानजादनुग्रहात् तत्सम्भवेऽप्यासन्नतम इह प्रणिधानज-
गा, सर्वज्ञ भगवन्त भावयत आसन्नतमे समाधिफले भवेतामिति
तदिच्छारूपात् तत्तदनुग्रहाद्य सदगुणलाभादितो भवतीति यावत्
यो ग्रह्याणं विदधानि पूर्व यो वै चेदंश्च महिणांनि तस्मै इत्यादिभुतं ।
कुत । कान्तिनानवच्छेदात् । अनाद्यनन्तत्वादित्यर्थः । त्विपराङ्गादिका-
लायुषाऽपरिगणनादिति यावत् । तथाचाय पूर्णत्वात् परमगुरु ।
अन्येषामेष ज्ञानशक्तवतारा इति ज्ञाने अर्चिता एव भवन्तीति
भाव । एतदामिमेत्येवात्र, पितेति पदमपहाय गुरुपदमुपात्तमिति
सक्षेपः ॥

अयमत्र निरुक्तः— ध्रुतिस्मृतिपुराणेषु सर्वेषां नाम्नां कंठल-
पर्यप्रतिपादनाद् गुणातीतः परमात्मैव ब्रह्मविष्णवादिपदार्थः । ये तु
सत्यलोकादिब्रह्मादयस्ते जीवविशेषा एव, न तु परमेश्वरस्य लीलाव-
ताराः । अथाशरीरस्य ब्रह्मण एतास्तनवो वायुरादित्यः कालोऽपः
प्राणाऽन्नं ब्रह्म विष्णु रुद्र इत्येके अन्यमभिधायन्त्येके अन्यमित्यादि-
भैश्रायणीयध्रुतावन्यत्र च ध्रुतौ ब्रह्मणो मायिकोऽपि देहो तास्ति ।
अन्यादिदेहा एव देहा इति निर्देशान् ब्रह्मणो मायिकलीलाविग्रह-
त्वाप्यभावाद्ब्रह्मपनात् । अत एव कालीपुराणादौ नृसिंहयराहशर-
भानां परस्परौपम्यैश्च, शिवस्य नारायणोपदेश्यत्वं भोहपारवद्या-
दिकम्, अन्यत्र च नारायणस्य शिवोपदेश्यत्वं धृन्वावापाद्याक्रान्त-
त्वं माहपारवद्यादिकम्, शिवनारायणयाद्वैयोरपि चतुर्मुक्तोपदेश्यत्वं
चतुर्मुखस्याधिक्यश्च ध्रुयते । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो, यो ब्रह्माणमित्या-
दिभ्यो जीवत्व ध्रुतिस्मृतिषु स्फुटमेव । तस्मात्त ने लीलावताराः,
किन्तु जायविशेषा एव उपासनाय परमेश्वरा उच्यन्ते इति कंचि-

त । तत्र सम्यक् । भक्तानुग्रहादकलीलाविग्रहयोर्धकतापिन्यादिवि-
रोधात् । किन्तु, भूयः सृष्ट्यापतयस्तथेशः सर्वाधिपरयं कुरुते महासो-
नियुतंस्नहोकाधिपतित्वेन ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां नानाविधानां स्रष्टृ-
त्वेन परमात्मनः श्रवणात् । नृसिंहरामगोपालतापिनीकैवल्यादिश्रु-
तिषु लीलाविग्रहस्याप्याज्ञानाच्च । ब्रह्मविष्णुरुद्रा द्विविधा— श्रौताः
पौराणाश्चेति । तत्र ये श्रौतास्ते साक्षात् परमेश्वरस्यावताराः ।
निरवद्यत्वादिश्रवणात् । ये पुनः पौराणाः, ते पुनरविद्यावद्विषयकर्म-
तत्फलवत्त्वात् संसारिपुरुषविशेषा एव । रागित्वादीनां जीवलिङ्गा-
नां बहुशः श्रवणात् । अत एव न साक्षात् परमेश्वरस्यावतारा
पद्यपि तथापि शक्तिशक्तिमन्भेदेनोपासनाद्येमेव परमेश्वरस्याच्य-
न्ते, न तत्त्वतः । ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः * तयो
न्यूनाश्च मैत्रेय देवा यक्षादयस्तथा ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां यः परः
स महेश्वर इत्यादिस्मृतिमिस्त्रथाऽवगमात् । अतो यंऽपि रामादय-
स्तेषामवतारास्तेऽपि तथैव । तेषाञ्च सर्वेषां जीवत्वंऽपि परमात्मन्य-
षाहम्नावादीश्वरावतारत्वं स्मृतिपूज्यते । तेऽपि परमेश्वरशक्ति-
विशेषरूपतया प्रायः पूर्णत्वाल्लीलयैव बहुविधरूपणाधिभवंति तिरां-
गवान्त चेत्यास्तां विस्तरः । सूचितश्चेत्तत् प्रकृतसूत्रेण भगवतः
सर्वेशत्वेन गुरुत्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मादीनाञ्च शिष्यत्वेन स्वताऽऽश्रय-
ज्ञापनादित्यपरे वर्णयन्ति ॥ तदपि न सम्यक् । भक्तिप्रवर्त्तकतन्त्र-
पुराणेतिहासादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अतो घस्तुनो विचित्रानेक-
शक्तिमत्त्वेनेश्वरत्वात् सर्वसमर्थस्य भक्तानुग्रहादिनिमित्तं तत्तद्रूपेण
स्येच्छयैव महद्दल्पकार्यकर्तृन्वयमेवोचितम् । अन्यथा विचित्रानन्त-
शक्तिमत्त्वादिरूपेश्वरत्वानुपपत्तेः । अतो द्वैविध्ये मानाभावाद्यतारि-
णोऽवतारेभ्योऽधिकत्वेन गुरुत्वव्यपदेशस्यापि सम्भवात् । मैत्रायणी-
पथनो तु स्वाहृष्टारब्धभोगार्हशरीराभाषस्यैव विवक्षणाश्च कोऽपि
सोऽप इति न तथा । तथाहि । यद्यपि, एकमेवाद्वितीयम्, एको देवः
सर्वभूतेषु मूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिध्रुतिभिर्निर्गुण
एकरूप एव, तथापि, एको यशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं यद्बुधा
यः करोति, न जायमानो यद्बुधा विज्ञायते इत्यादिध्रुतिभिरन्तर्पोमि-
यद्विषयानिमिदेन द्विविधः । तत्राऽन्तर्पोमी अन्तः स्वियया प्रेरणः । एव
एषाःमाऽन्तर्पोम्यऽमृत इति भुतः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशभुत

तिष्ठतीति स्मृतेश्च । स च चिदचित्तोः प्रेरकत्वाच्चिदन्तर्धामी, अचि-
दन्तर्धामी चेति द्विविधः । उपासकानां सविग्रहः प्रतिभाति, भग्नेर्धा-
तु चिन्मात्ररूपेणापि प्रतिभाति । बहिर्यामी बहिः स्थित्वा नियामकः ।
यथाऽथतारादिः प्रसिद्धः शास्त्रलोकयोः । सोऽपि नित्यविभूतिनिलयो
लीलाविभूतिनिलयश्चेति द्विविधः । तत्राद्योऽथतारी प्रागुक्तः ।
द्वितीयोऽपि व्यूहावतारभेदेन द्विविधः । तत्र व्यूहो वेदादिप्रदाष्ट-
सुष्टयादिमात्रसम्पादकगुणद्वयमात्रव्यञ्जकविग्रहवान् । स एव प्रज्ञा-
द्विरूपः सन् सर्वदेहेषु व्याप्य स्थितः । सर्गस्थितिप्रलये ब्रह्म स्व-
यं भवति । पाद्गुण्यपरिपूर्णाऽस्ती वासुदेवः सनातनः * त्रिधा
हृत्पात्मनो रूपं चतुर्धा कुरुते जगत् ॥ अन्तर्धामित्वमापन्नः सर्ग
सम्पक् करोति हीत्यादिस्मृतेः । भवतारस्तु स्वसङ्कल्पपूर्वकपरा-
धीनव्यक्तीकृतदेहो भक्तवात्सल्याद्यनेकगुणोत्खणः । माया हेतु-
मया सुष्टा यन्मां पश्यसि नारद * सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां
द्रष्टुमर्हसीत्यादिभगवदुक्तेः । सोऽपि विभवाच्चादिभेदेन द्विविधः ।
तत्र विभवावतारो गमनागमनसंश्लेषविश्लेषयोर्व्यं यथा भवति तथा
दिव्यं देहं प्रकटयन् स्थितः । सोऽपि स्वरूपावेशभेदेन द्विविधः । तत्र
स्वरूपावतारः सर्वेश्वरः स्वीयाप्राकृतरूपमितरसजातीयतया प्रक-
टयन् स्थितः । सोऽपि मनुजामनुजभेदेन द्विविधः । तत्र मनुजो
रामकृष्णादिर्नैराकृतिः । शूद्र परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गमित्यादिप्रमाणात् ।
अमनुजस्तदव्यतिरिक्तो देवतिर्यगादिः यथोपेन्द्रमरत्यादिः । आवेशा-
ऽवतारोऽपि स्वरूपशक्तावेशभेदेन द्विविधः । तत्र स्वरूपवेशा-
ऽवतारः केषुचिच्चेतनेषु स्वैव सन्निधीभूय स्थितः । शक्त्यावेशावता-
रः, तथैव शक्त्या सन्निधीभूयस्थितः । तत्राद्यः कपिलानन्तव्यास-
परशुरामप्रभृतिः । द्वितीयः पृथुलम्बगतरिप्रभृतिः । स्वशक्तिलेशा-
हतभूतसर्ग इत्यादिस्मृतेः । एवं, यद् यद् विभूतिमत् सर्वं श्रीमद्-
जितमेव वा * तत्तदेवावगच्छ रथं मम तेजोऽशसम्भवमित्यादिना
भगवतोक्ता आधुनिका अपि महानुभावा मन्तव्याः । सर्वकपरा-
धीनारमस्थितिः सोऽपि शूद्रायतनभेदाद् द्विविधः । तत्र शूद्राच्छांष-
तार उपासकैर्गृहदेवालयैर्वा पृथ्वत्येन स्थापिता मन्त्रादिसंस्कृता
मूर्तिः । भवतारस्य तु तस्मिन् मन्त्रादिबलतः सन्निधीभूय भगव-
तोऽवस्थानात् । आद्यतनाच्चावतारस्तु शालग्रामादिषु स्वसंस्कृता-

विना सन्निधीभूय.स्विन. । अत एव तेषां परमात्मत्वेन पुजातः फल-
 लाम उच्यते शास्त्रेषु । अयं विशेषः । यद्यपि चराचरेषु सर्वेष्वपि स
 एव शक्त्या सन्निहित इति सर्वस्य तदात्मत्वमुक्तं विष्णुपुराणादिषु,
 एकः समस्तं यदिहाऽस्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽभ्य-
 त * सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहमि-
 त्यादिना । तथाऽपि विचित्रकार्यानुकूलशक्त्या तेष्वसन्निधानात्
 तेषामवतारत्वव्यपदेशः, किन्तु जीवत्वेनात्मदादितुल्यानामपि पृथु-
 प्रभृतीनामेव विचित्रशक्तिदर्शनात् । कृष्णदीनां तु न शक्त्यावेश-
 माश्रेण तथात्वम् । उक्तप्रमाणविरोधात् । सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्च-
 पदं ब्रह्मावतारमूखहन्लासीनमित्यादिश्रुत्या स्वरूपविभवावतारत्वधा-
 पनाच्च । एतं ब्रह्मविष्णुरुद्राणामपि बोध्यम् । शास्त्रप्रामाण्यात् ।
 अवतारत्वादेव च ब्रह्मादीनां रामादीनां च, लोकयत्तु लीलाकैवल्य-
 न्यायेन स्वीयमैश्वर्यं प्रकटयितुं मनुष्यादिलिङ्गैर्व्यवहारेऽपि शिष्य-
 त्वेऽपि च न हानिः । जीवलिङ्गानां तेषामन्यथासिद्धत्वेन जीवत्वा-
 साधकत्वात् । अत एव तत्रैकतरालम्बनेनात्यन्तरस्यापकर्षं घर्णयतां
 बुर्गतिरपि । एतदभिप्रायेणैव ध्रूयते घायुपुराणादिषु । तपसा तोष-
 यित्वा तु पितरं परमं देवम् * ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरे-
 ऽसृजत् ॥ कल्पान्तरे पुरा ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ जनान ह * विष्णुश्च
 भगवोऽस्तद्ब्रह्म ब्रह्माणमसृजत् पुनः ॥ नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं
 च पुनर्भवः * एतं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ परस्परस्मा-
 ज्जायन्ते परस्परजयैषिणः * तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ॥
 प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवात् * अयं परस्त्वय मेति
 सरस्माभिनिवेशिनः * यानुवाना मविष्यन्ति पिशाचाश्च न संशय
 इत्यादिना । एव गीतायां रामकृष्णादीनामपकर्षप्रतिपादने ध्रूयते
 निन्दा, अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितमित्यादिना । स्वरू-
 पविभवावतारत्वेन तद्भेदापकर्षादिप्रतिपादनस्याप्याप्यत्यादित्यभि-
 प्रायात् । एतेन यथा भूमौ धीजाङ्कुरद्रुमाः । द्रुमे च फलशलाटयः ।
 तथा शुद्धचेतन्वे परमात्मनि ईशसुश्रितराजः विराजि च मत्स्यकूर्म-
 कृष्णादयोऽस्मदादयश्च । यथा फलान्तर्गते धीजे द्रुमप्रसपत्ताम-
 र्थ्यमस्ति, न शलाटवन्तर्गते । एषं कृष्णादिषु जगत्सृष्टिसामर्थ्यं, नात्म-
 दादिषु । यथा धीजाद्या भूमात्राः सत्तापिशिष्टशक्तियोगाद् भुया-

पूरिता भङ्गुरादिभाषे प्रतिपद्यन्ते एवमीशादयोऽपि सिग्मात्रा एव
 सेस्तौ मायाशक्तियोगाच्चिदापूरिताः सूत्रादिभावम् । तत्रास्मदा-
 क्षीनां कृष्णादिभाषः कीटभृङ्गन्यायेन भावनाजस्यः । धिराजादिभाष-
 स्तु लघणोद्कस्यायेन मनःप्रणिधानप्राप्यः । उपादानोपादानभाष-
 स्वाभाषसङ्गाथाश्यां तथाऽवगमादिति कल्पनं न प्रामाणिकमित्यपि
 भक्तस्यम् । ईशलिङ्गानां बलवत्त्वादित्यास्तां चिस्तरः ॥ २६ ॥

इदानीं परमेश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं व्याख्यातुं प्रणिधाना-
 ऽङ्गमत्रमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्य निरुपाधिकस्येश्वरस्य प्रणवः अखण्डोद्गारः, वाचकः
 कृत्वा बोधकं नाम संज्ञारूपकम् । अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो
 मनोमयः * तस्योद्गारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति इति योमि-
 याकथक्यादिस्मृतः । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
 इति भगवदुक्तेश्च । अदृष्टविग्रहः अश्रुतशरीरः, भावग्राह्यः भाक्त-
 ग्राह्यः । अत एव मनोमयः मनोऽभिलषिताकारः।अथवा तस्य स्वेच्छ-
 याङ्गीकृतविग्रहायच्छिन्नस्य ब्रह्मादिमूर्त्तित्रयात्मकत्वेन श्रुतस्येश्वरस्य
 प्रणवः, अथ उच्च मध्येत्यकारात्मा अखण्डोद्गारः । अकारं च उकारं
 च मकारं च प्रजापतिः * वन्दत्रयात् समुद्भूत्य ॐद्गारं निर्ममे
 पुरा इति मनुनोक्तः । वाचकः प्रत्येकशक्त्या बोधकं नाम यौगिकम् ।
 अकारं ब्रह्माणम्, उकारं विष्णु, मकारं रुद्रमिति श्रुतः । अत्र प्रति-
 पाद्यसंशस्येकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेदकानां भेदेन ब्रह्म, तस्यैव प्रातिमा-
 सिकभेदेन वा ब्रह्म । तत्र भदाभेदयोस्तु मानं, ब्रह्माणमेव विष्णुमेव
 रुद्रमेव विभक्तान्स्त्रीणि वा विभक्तानीत्यादिश्रुतः । अखण्डोऽथपक्षे
 तु तस्य जीवपरयोरभेदरूपाखण्डार्थस्य परमात्मनः प्रणवः, अखण्ड
 एवोद्गारः, वाचकः । अकारस्य जीवे, मकारस्य ब्रह्मणि, उकारस्य
 भेदे इति प्रत्येकशक्त्या बोधकं नाम यौगिकमेव । अकारेण ममात्मा-
 नमन्यस्य मकारेण ब्रह्मणा अनुसंद्ध्यवुकारेणाविचिकित्सत्रित्या-
 दिश्रुतः । अत्र समस्तं व्यस्तं— इयां शरणदं शृणाभ्योर्मिति पदमि-
 ति स्मृतः । सर्वेषां पक्षाणां युक्तत्वेऽप्ययं पक्षो युक्ततमः । तन्वग-
 स्तीत्यादिमहावाक्ययोधिताभेदस्य लामात् । तापिन्यादौ तथैव

व्युत्पादनाच्छ । भक्त एवाश्रयत्वात् सम्प्रवृत्त एवोक्तारो मनुनाम्पारतः । तत्रे च, हंस इत्यजपां नित्यं द्यासप्रदयासगां बुधः * विपरीतां तु तां कृत्वा सोऽहमेकरयसिद्धये ॥ भन्वोऽन्धं सहयोलोपात्-सिद्धय-स्याङ्कारशब्दकः * धर्गूर्धोऽयमुपास्याय प्रह्व सद्यो भवेन्नरः ॥ कश्च-लंऽय यतेरेव सहकञ्चुकित पुनः * उपास्योऽयं मनुष्याणां खड्गे-र्षां यतिनां मत इत्यभेदार्थकाऽजपामूल उक्तः । अस्मिन् पक्षे च अस्मात्साधुभेत्यादिकर्मधारय एव । अभेदस्य प्रतिपादयित्वात् ॥

अत्रायं निष्कर्षः । प्रणयो न गवादिवत् केषल, रुडं नाम । अथयवशक्त्याऽथयवार्थस्यापि बोधनात् । नापि प्राञ्चकादिपदवधौ-गिकमेव। रुड्याऽखण्डितार्थस्यापि बोधनात् । नापि पद्भुजादिपदवधू-योगरूढमायौगिकार्थान्वितरुड्यार्थावच्छिन्नस्यैकस्याबोधनात् । नापि चैत्रादिपदवच्छरीरशक्त्यादिविषयादिपदपर्यायाणाम् अकारादीनामपि शरीरशक्तानामात्मनि लाक्षणिकत्वात् तदारमोक्तारो लक्षकं नाम सर्वं वेत्ति विष्णुरित्यादौ ज्ञानाध्रयत्वस्य शरीरे याधेत् विष्णवादिपदाना-मात्मन्येव शक्त्यङ्गीकारात् तात्पर्याणामपि अकारादिपदानामात्मनि शक्तेरेवाङ्गीकारात् । अङ्गुलरजिविष्टाकारादीनां शास्त्रगृहीतसङ्केतेन अज्ञातार्थहापकानामस्ति बाधके चलवत्तरे लाक्षणिकत्वायोगाच्च । न विधौ पर. शब्द इति न्यायात्तस्मात्प्रणयपादिपदवधू रुड्यौगि-कम् । समुदायशक्त्यवयवशक्तिभ्यामत्येकमेव रुड्यार्थावयवार्थबोध-जननात् । यथा मण्डपपदं मण्डपे शेते इत्यादौ समुदायशक्त्या ख-ण्डिलमेव बोधयति, न मण्डपायिनम् । मण्डपं भोजयेत्वादौ त्वयव-यवशक्त्या मण्डपायिनमेव बोधयतीति न खण्डिलम् । एवं प्रणयोऽपि समुदायशक्त्या निरुपाधिकमेवेद्वयं बोधयति, प्रत्येकशक्त्या प्रह्ला-दीन् अभेदञ्च बोधयतीति दिक् ॥

अत्र प्रणवस्य वाचकत्वकथनादीश्वरो वाच्य इति लक्ष्यम् । सोऽयं वाच्यवाचकताभावः स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तो विभाग-रूपो वा, योऽर्थः स शब्दः, य शब्दः सोऽर्थ इति शब्दार्थयोरहायो-ऽन्योन्याभेदाध्यासरूपेणेऽद्वयसङ्केतेन, अस्मित्येतदक्षरमिदं सर्वम्, अस्मित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिमूलकेन घोष्यते । न तु नैया-यिकोनामिव जन्यते । ईश्वरस्य स्वतन्त्रतया सर्गान्तरे तदीयसङ्केत-भेदेन शब्दाऽर्थभेदमसङ्गात् । एतन्मते च सत्कार्यवाद्वाङ्गीकारात्

सम्बन्धस्य सदा समांतरूपतया प्रलयोऽपि विद्यमानस्य सर्गांतरे
प्रकाशनात् दीप इति संक्षेपः ॥

ननु भवत्येवं वाच्यवाचकभाषस्तथाऽपि कथं प्रणवस्यैवात्रा-
ऽऽदरः । नच परमात्ममन्त्रत्वविशेषादिति वाच्यम् । सगुणशिवरामा-
ऽऽदीनामपि परमात्मत्वेनैवोपास्यतया तत्तद्वाराधनसाधनप्रणवान्-
मन्त्राणामपि परमात्ममन्त्रत्वस्य तत्तद्रूपाकर्षणरूपफलस्य च अधि-
कस्य तत्तत्तापिन्यादिषु प्रतिपादनात् । अतस्तद्वाचकस्तन्मन्त्र इ-
त्येव धक्तुं युक्तमिति चेत् सत्यम् । यद्यप्येवं तथाऽपि तद्यथा शुकुना
सर्षाणि घर्षाणि संतृणाल्येवमेवोद्कारेण सर्षा वाक् संतृण्णा इति
श्रुत्या ऋग्वेदः स्यादकाराद्य उकारान्तं यजुर्मंतम् * सामयेदो मका-
रान्तः सर्वग्राही ततो भूवः ॥ षडङ्गन्यायमीमांसा पुराणं स्मृतिपूर्व-
कम् * वेदेऽन्तर्भूतमेव स्यात् सर्ववेदाश्च तारणाः * अहयोर्मध्यगा
घर्षा लक्षौ कपलगौ यतः ॥ अकारः प्रकृतिस्तत्र हकारः प्रकृतिर्मता *
तथा प्रणवगोकारो जीवात्मा पुरुषः स्मृतः ॥ उकारः प्रकृतिरुपस्था-
त् प्रकृतिः सहकृपिणी * पुंमकृत्स्वात्मका घर्षास्तस्माद्गमध्यगाः
सदा ॥ क्षराऽक्षरपरौ द्वेषो मकारः परमेश्वर इत्यादिस्मृत्या च
सर्वेषामानुपूर्वीविशेषविशिष्टघर्षणरूपाणां मन्त्राणां प्रणव एवान्तर्भा-
षितत्वात् तद्वाराधनेनैव सर्वाराधनतत्फले स्त इत्यभिप्रेत्य, एतद्वे-
सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्कारः यद्वन्द्यसाम ऋषभो विश्वरू-
पः ॥ ओमितीदं सर्वं, सर्वं वेदा यत् पद्मामनन्ति, एतदालम्बनं श्रेष्ठं
घनुर्गृहीत्वोपनिषदं महान्तं प्रणवो घनुः, एतद्वै महोपनिषत्, ब्रह्म-
संस्थोऽस्मृतत्वमिति, प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिता ऽङ्कारे परे ब्रह्मणि
पर्यवसितो भवेत् प्रणवमेवानुसन्दध्यादित्यादिश्रुतिभिः श्रेष्ठत्वम-
भिसन्धाय तस्यैव मुमुक्षुजनाराध्यत्वप्रतिपादनात् । उदाहृत्याह-
वत्कथस्मृतौ, मनोमयस्तेनाहृत इति पदाभ्यां ध्यानविशेषयोगेन
तत्तद्रूपाकर्षकत्वज्ञापनाच्च सर्वमन्त्ररूपत्वसर्वमन्त्रफलदातृत्वादि-
हेतुभिः सर्वाधिकोऽयमेवेति, तस्य वाचकस्तन्मन्त्र इति । विहाय
तस्य वाचकं प्रणव इत्युक्तम् । अन्ये मन्त्राश्चेतन्मन्त्रव्याख्यारूपा
अधिकारिविशेषाराध्यरूपा इत्यनवद्यम् । उपाधिभेदेनाऽप्युपास्य-
भेदो व्यावहारिकोऽपि नास्ति । नात्र काचन मिदास्ति, नैवात्र
काचन मिदाऽस्तीत्यादिभूतेरिति सूचयितुं तस्येति व्यस्तैकवचननि-

देशः । तस्य षाचक ॐमिति विहाय तस्य षाचक प्रणव इति निर्देशस्तु ॐमित्यस्वातिरहस्यत्वेन गोप्यत्वाय । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः ? यस्मादुच्यते माण एव ऋग्यजु सामाऽथर्षाङ्गिरसः ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणव इति प्रणवशब्दं व्युत्पादयन्त्याः श्रुत्या अनुसारात् तत्तदर्थकमन्त्रान्तरेणापि यद्गीमावसूचनायेति दिक् ॥ यद्यप्येवं तथाऽपि, तज्जप इत्यत्र लक्षितलक्षणया प्रणवोपस्थापितस्य ॐमित्यस्यैव मुख्यतया ग्रहणम् । अथ कस्मादुच्यते ॐङ्कार इत्यादिश्रुत्या तस्यैव विशिष्टफलत्वेन मन्त्रराजत्वेन चाभिविक्तत्वादिति दिक् ॥ २७ ॥

एवं षाचकमुक्त्वा तेनैव समाधिगम्यस्य परमात्मनो मानान्तराऽविषयस्य भावने तदनुसन्धानं विना न सम्भवतीति तदनुसन्धानरूपं जपं स्वजन्माहृष्टेन दुरितनिवृत्त्यात्मप्रकाशायत्यदयमावर्त्तनीयं प्रथमतस्तदनु चाऽनुग्रहद्वारा सात्मप्रकाशकमर्थभाषणरूपं प्राणधानमाह—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

तज्जप इति तस्य प्रणवस्य जपः विधिवदुच्चारणं, तदर्थस्य प्रणवार्थस्य भवित्वस्यैद्वयंशक्तियुक्तस्य परमात्मनो भावनं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेनानुसन्धानम् । व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिस्त्री मात्राः प्रकीर्तिताः * अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकौरित्यादिगुरुद्वेषाक्षयेभ्यः । अथवा तदर्थस्य परमात्मनः पूर्णस्य भावनं जीवाभेदेन पुनः पुनश्चेतसि नियेशनम् । तमेतमात्मानम् ॐमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्य इति श्रुतेः । अस्तुनस्तु, अकारेण परमात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणाऽनुसदध्यात् उकारेणाऽविचिकिरिसत इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्य जीवपरमात्मनोरभेदस्यैतन्मते द्रव्यगुणयोः रियाविनाभावरूपस्य भावेन चिन्तनमित्यर्थः । जपपूर्वकं भावनं कर्त्तव्यम् । प्रणवेन परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यतिः * जपेऽथ प्रणवं नित्यं ब्रह्मविष्णुशिवारम्भकम् ॥ कोटिसूर्यसमं तेजो ध्यायेदात्मनि निमलमिच्छादिस्मृतेः । तदेवं भक्तियोगेन भगवदनुग्रहस्ततः परैराग्यादसहातसमाधिलाम् ॥ २८ ॥

किञ्च, जप इत्यनेन मन्त्रयोग, अर्थभावनमित्यनेन विवेकज्ञाना-

ऽभ्यासरूपो ज्ञानयोगः, अभेदभावरूपोऽद्वैतयोगश्च संगृहीतः ।
त्रिविधस्याप्येतस्य प्रणिधानस्य क्लृप्तकारणताकश्चोचितकर्मा-
दिस्तुसमाध्यन्तसाधनं विनाप्यनुपदमेव धक्ष्यमाणरीत्या साक्षा-
त्परम्परया वा धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरपार्यं चतुष्टयसाधनत्वमस्ती-
त्यावश्यकत्वमभिप्रेत्य फलान्तरगाह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥२९॥

तत्र त्रिविधयोगरूपादीश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्चेतनाधिगमः ।
प्रतीपं विपरीतमञ्जाति विजानातीति प्रत्यगत्र भ्रान्तो जीवपदाभिधे-
यः, चेतनोऽत्र, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति श्रुतिप्रमित ईश-
पदाभिधेयः । तयोरधिगमः साक्षात्कारः । स च तत्र जीवस्य स्वस्य,
नास्मि न मे नाऽहमित्याद्याकारो हृदः साक्षात्कैवल्यहेतुः । तमेव
विदित्वाऽतिमृग्युमेतीत्यादिष्ठुते । विरोधिविषयकत्वेन स्वाज्ञानोच्छेद-
क्षमस्याच्च । ईशस्य च सर्वकल्याणगुणपूर्णः सर्वनियन्ता प्रकृति-
तरकार्यतदभिमानिपुरुषेभ्यो गिह इत्याकारः परोक्षो, वासुदेवः सर्व-
मित्याकारो वा यथाधिकारं परोक्षोऽपरोक्षो वा हृदो भक्तानुग्रहाऽर्थ-
मभिव्यक्तसाक्षात्कारोऽपरोक्षोऽजन्तुनमुच्चुकुम्बप्रहादादीनां श्रीकृष्ण-
मरसिंहरूपो वा यद्यपि न साक्षात्कैवल्यहेतुः सम्भवति । भविरोधि-
त्वेन तस्य तदज्ञाननाशोऽसमर्थत्वात् । तथाऽपि स प्रत्यगात्मनः स्वा-
त्मसाक्षात्कारद्वारा यस्तुतल्लक्षणानादेव तद्ब्रजनाज्जाततत्कोपेन स्वा-
ऽज्ञानपाराभिर्यिधियन्धदर्शनात् तद्विषयकाज्ञानमेव स्वाज्ञानद्वारा
सर्धानर्थहेतुरिति तदज्ञानापनयनेन स्वाज्ञानोच्छेदद्वारा वा कैवल्यहे-
तुः । ब्रह्मविदाप्नोति परं, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिश्रु-
तिभिर्यद्दुःखस्तस्यापि मोक्षहेतुत्वयोचनात् । परामिध्यानास्तु तिरोहितं
ततो ह्यस्य यन्धविषयवाचिति सूत्रयता व्यासेन तथा ज्ञापनाच्च ।
यस्तुतल्लयोरधिगमस्तत्रमस्यादिवाक्ययोधिताभेदसाक्षात्कारस्त्व-
स्पदार्थयोः शुद्धयोर्न भेद इत्याकारः ; शुद्धस्त्वस्पदार्थो जगत्कर्तृ-
त्पदार्थाऽधिनाभूत इत्याकारो वा विशिष्टाद्वैतसंमतः भवन्ति ज्ञानिनो
नित्यं सर्वतश्च निरागमाः * एकात्म्य नाम कश्चिद्दि कदाचित्
प्रतिपद्यते इत्यादिमहाभारतवाक्यैस्तस्यैव दुर्लभत्वेनोपाधेयत्वज्ञाप-
नात् । अपर्यायाधितार्थविषयकत्वेनाधिषोच्छेदक्षमस्याच्च । तत्र त-

तुभ्यसाक्षात्कारं प्रति समानविषयतया तदुभयार्थभावनस्य युक्तितो
हेतुत्वलाभेऽपि केवलं यथाकथञ्चिदप्याचरितमीदवरभावनरूपेद्वर-
प्रणिधानमेषाऽऽशुप्रसादादिद्वारा तदुभयसाक्षात्कारहेतुर्भवतीत्य-
भिप्रेत्य, स्वदेहभरणं कृत्वा प्रणवं चांशरारणिम्* ध्याननिर्मयना-
श्यासाव् देवं यद्वेग्निसूदवदित्वादिश्रुतिभिः तस्मात् सर्वेषु कालेषु
मामनुस्मरेत्यादिभगवद्भाषयैरेव तदुभयादिसाक्षात्कारसाधनतया-
ऽवगतमिति मुख्यतया अत्रादरितम् । तस्य च न केवलं मोक्षरूपामु-
ष्मिकफलसाधनतदुभयसाक्षात्कार एव फलम्, अपि त्वैहिकामु-
ष्मिकफलतत्साधनप्रतिबन्धकानां निर्विधानन्तरायानामभावादिरभी-
त्याह-अप्यन्तरायभावाच्चेति॥वक्ष्यमाणानामन्तरायानामभावोविना-
शः, चकाराद् विविधभागहेतवः सिद्ध्यश्च भवन्तीत्यर्थः । तस्य
ए न देवाश्च नाऽभूत्या ईशते आत्मा हेपां भवतीति । यं कामं काम-
यने सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यादि-
श्रुतेः । तथापि, ब्रह्मांडुपेन प्रतरेत विद्वान् श्रोतांसि सर्वाणि भया-
वहानीति श्रुतेः साक्षादन्तरायाऽभावफलकस्य जपस्यात्मसाक्षा-
त्कारो दृष्टद्वारा फलं जनयन् सिद्धिमवाप्नोति । जपतो नास्ति पात-
कमित्यादिस्मृतिभिस्तथा प्रतिपादनात् । अर्थभावनस्य त्वन्तराया-
ऽभावो नान्तरीयकं फलम् । लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः
* येषां हृदिस्थो भगवान् मद्गलायतनो हरिरित्यादिस्मृतिभिस्तथा
ज्ञापनात् ॥

वृक्षास्तु प्रत्यक्चेतनपदं केवलजीवपरं नयन्तस्तत्साक्षात्कार-
स्यैवादृष्टद्वाराऽर्थभावनफलत्वं चित्तनिवृत्तेश्च जयफलत्वं, समुदि-
तस्य समुदितफलत्वं प्राहुः ॥ २९ ॥

अन्तरायानाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरनिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्ध-
भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं तत्फलसाधनेभ्यो योगादिभ्यो विक्षिपन्ति ते विक्षेपा
पेहिकामुष्मिकफलप्रतिबन्धरूपा योगाद्यन्तराया नव । तत्र व्याधिः
थातुरसेन्द्रियनिमित्तो वररादिः । स्थानं, चित्तस्य लघुत्वेऽपि

स्वाश्रव्यादिना कर्मानर्हता । संशयः, सिद्ध्यति न चेत्पुन्यकोटिको विपर्ययः । प्रमादः, कामादिः । आलस्यं, योगानुष्ठाने प्रवृत्तिविरोधिकादिना कायगुदत्वं, तमसा चित्तगुदत्वं च । भविरतिः, विषयवृत्त्या । भ्रान्तिदर्शनम् इदं कर्म न सिद्ध्यति, न वल्येककोटिको विपर्ययः । अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूम्यलाभः । मधुमत्यादयः समाधिभूमयो वक्ष्यन्ते । अनवस्थितत्वं लब्धायां भूमौ चित्तस्याऽस्थिरत्वम् । पूर्वभूमौ हि स्थिर चित्तमुत्तरां भूमिं जयेत् । तस्मादस्थिरत्वं श्रेयः ॥ ३० ॥
न केवलमेतं योगादिसाधनान्तरायाः, किन्तु दुःखादिरूपाऽन्तरायानपि कुर्वन्तीत्याह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा

विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखेति ॥ दुःखं शारीरं मानसञ्चाध्यात्मिकम् । तत्र शारीरं व्याधिषशात् । द्वितीयं कामादिवशात् । व्याघ्रसर्पादिजनितमाधिभौतिकम् । ग्रहपीडादिजमाधिदैविकम् । दौर्मनस्यम् इच्छाविघातात् क्षोभो मनासि । अङ्गमेजयत्वम् अङ्गानां कम्पः । श्वासः बाह्यवायो-नियमेनाऽन्तःप्रवेशः समाभ्यङ्करञ्चकविरोधी । प्रश्वासः कौष्ठस्य वायोर्नियमेन बहिर्गमनं पूरकविरोधी । एते विक्षेपसहभुवः । विक्षेपेषु तूत्पन्नेषु भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ कृप्यादिवद् यद्वायाससाध्यैनां कर्मणां साङ्गानामेव यथोचितफलदातृत्वेन यथाकथञ्चित् क्रियमाणानां फलदातृत्वाभावाच्छ्रमाद्यनेकदुःखफलकत्वदर्शनाद् वर्णाश्रमाभिमानादिनिवृत्तत्वेन परमार्थयोऽपघातित्वाच्च नातिप्राशस्त्यं, न वा विद्वन्नुपादेयत्वं युक्तं, किन्तु भगवद्भजनस्यैवाग्निवदपूर्णस्याप्यस्य, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयादिति यद्वा भगवता महाफलत्वप्रतिपादनात् । यथाऽग्निर्कणोऽतिस्वल्पोऽपि तृणाराशिं ज्वालयेत्तैव यद्विदितं पूर्णं, सर्वाणि सूचितानि कार्याणि जनयति तथा भगवतो यथाकथञ्चित्प्रामोच्चारणादिरूपमपि प्रणिधानम् अजामिलादेरियथापराशिं नाशयत् तेन नाशनेयाधिकं सम्पाद्यमानं श्रद्धादिना पूर्णं भजनीयं इच्छासहकृतं सर्वाभिलषितं साधयति । तस्मात् प्रणिधानमेषावश्यकम् । तच्च चतुर्विधं, परममुत्तमं मुख्यं मुख्यजातीयं मुख्य-

कल्पञ्चेति तत्रापि गोपीनामिष तद्गुणगणध्वजणादिना द्रुतचेतसो
 द्रुततास्रस्वेष इदं तदाकारतातद्विषयकवृत्तिप्रयाहरूपं प्रेम । मध्येव
 मन आधारस्य मयि बुद्धि निधेशयेत्यादिनोक्तम् । अनेन प्रेमभक्तियो-
 गो दर्शितः । स च परमेश्वरधरणारविन्दविषयकैफान्तिकात्यन्तिक-
 प्रेमप्रवाहोऽतवच्छिन्न इत्यर्थः । द्वितीयं तदस्सामर्थ्यं यदिः प्रवृत्ति-
 स्त्रभावस्य मनसः प्रत्याहारेण पुनः पुनर्भगवत्यात्मनि निधेशतरूपो-
 ऽभ्यासो निदिध्यासनाख्यः । अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोपि मयि
 स्थिरम् * अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जयेत्याद्युक्तम् ।
 वृत्तान्तु तदसार्थंऽपि तत्प्रतीतिफलकतामोक्षारणैकादृश्युपवासा-
 दिरूपं कर्म । अभासंऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेत्यादिनो-
 क्तम् । चतुर्थं तत्राऽप्यसामर्थ्यं स्वभावत एव कृतानामपि कर्म-
 णां फले-श्चां त्यक्त्वा परमेश्वरे परमगुरावर्षणम् । साधु वाऽसाधु
 वा कर्म यद्यदाचरित मया * तत्सर्वं त्यक्त्वा संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः
 करोम्यहमिति संकल्पविशेषरूपम् । अर्थैर्तेष्वप्येवमिच्छासि कर्तुं
 मद्योगमाश्रितः * सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यथात्मवानित्यादिनो-
 क्तं, भगवद्गीताद्वादशाध्याये । अत्र च प्रतिधानशब्देनोक्तम् । तत्र
 निदिध्यासनं समानविषयतया साक्षात्कारजनकत्वसाधनं कर्मादि
 योगैश्चान्तरङ्गमित्यभिप्रेत्य, अर्थभावनशब्देन पूर्वमाहृतं यद्यपि,
 तथाप्यदृष्टद्वारा कृपातिशयफलकादन्तरायाभावफलकाद्य तस्मात्
 परमं मुख्यं भक्तियोगं सर्वोपायफलभूतमयमत्र एव तद्बुभयफलक
 प्रेमाख्यमभ्यासमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

तत्प्रतिषेधेति ॥ तेषां विक्षेपाणां प्रतिषेधार्थम् अनायासेन ना-
 शार्थम् एकस्मिँस्तत्त्वे मुख्यभगवति, अभ्यास- गोपीनामिष तद्-
 गुणगणध्वजणादिना द्रवीभूतस्य चेतसो भूपानिक्षिप्तद्रुततास्रस्वेष
 इदं तदाकारतारूपप्रेम, अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिनेत्या-
 दिना भगवत्सूचितं कार्यं इत्यर्थः । यद्बलादनायासेन सम्पन्ना-
 यां जीवन्मुक्तौ विक्षेपाः प्रशममुपयान्ति । न चासुदेवभक्तानामशुभे
 विद्यते काञ्चिदित्यादिस्मृतेः । अथवा, एकं सजातीयविजातीयस्वग-
 तभेदरहितं तत्त्वमनारोपितमक्षण्डार्थं इति यावत् । तस्य अभ्यासः

तदेकमजरममृतमभयमिति वृत्तिप्रवाहः कार्यं इत्यर्थः । अत्रात्म-
व्यतिरेकेण द्वितीयं यो न पश्यति * आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मी-
भूतो भवेद्विह ॥ आत्मशीडस्य सतनं सदात्ममिधुनस्य च * आत्म-
स्यैव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्दूरतः ॥ अभियां गात् सदाभ्यासात्
तत्रैव च विनिश्चयात् * पुनः पुनरनिर्वेदात् सिद्धं यो गो, न चान्य-
येति स्काण्डोक्तेः । तस्मात् सगुणात्मवशाकाराकारभारावादिदृ-
ष्टिप्रवाहः सविकल्पो, निर्गुणगोचरो धारावाहिको निर्विकल्पको
वा कार्यपांडनायासेन मोक्षामच्छतेति यावत् ॥ ३२ ॥

तस्य चित्तस्यासूयादिमलवतो योगासम्भवात् तन्निरासो-
पायं चर्षायोगमाह—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

मैत्रीकरुणांति ॥ अत्र सुखादिशब्दास्तद्वत्पराः । तथा च सुखिषु
मैत्रीं सौहार्दं रंभ्यां कालुष्यनिवर्त्तकं, दुःखिषु करुणां दयामसूया-
कालुष्यनिवर्त्तिकां, पुण्यवृत्तिषु हर्षं ज्ञेयनिवर्त्तकम्, अपुण्यवृत्ति-
पापिषु उपेक्षाम् अमपेकालुष्यनिवर्त्तिकां भावयेत् । तदेवं चर्या-
योगेन चित्तमलनिरासकेन सुखादिषु यथाक्रममुक्तभावनारूपेण
सात्त्विको धर्मो जायते । तेन च शुक्लेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं
भवति । प्रसादे च स्थितिपदं लभते । एतच्च पुष्कलं विरक्तस्यैव
संभवतीति मुख्यचर्यायोगा वैराग्यमेवेति संक्षेपः ॥ ३३ ॥

एवं मैत्र्यादिभावनाया प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्युपायं दृढयोग-
माह—

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

प्रच्छेदनेति ॥ कौष्ठ्यस्य धावोः प्रच्छेदनम् एकतरनासापुटैर्न
मात्राप्रमाणेन शनैः शनैर्बाहिर्निःसारणम् । विधारणं रेचित्तस्य धावो-
र्बाहिरेव स्थापनं कुम्भकं, न तु सदसा प्रवेशनम् । तथाचात्र पूरक-
वर्जनाद्रेचित्तवृत्तज्ञान्तप्रत्याहारोत्तराधरसमभेदेन समकुम्भकेषु
मध्ये रेचितकुम्भकोऽयं प्रथमाभ्यासेऽङ्कनियमानपेक्षतया प्रश-
स्तः । सधमेतद्वै प्राणायामप्रकरणे स्फुटीभाष्यति । तदेताभ्यां

प्राणजये चित्तजयस्नयोरविनाभावात् प्राणायामस्य सयंपापनाश-
करत्वात् पापनिवृत्त्या च चित्तमकत्र लक्ष्ये स्थिरं भवति । याशब्दः
सूत्रे वक्ष्यमाणोपायविकल्पाद्यैः । प्राणायामस्य हठयोगतन्मुक्तं स्मृ-
तौ— हकारेण तु सूर्योऽसौ ठकारेणेन्दुवक्ष्यते * सूर्याच्चन्द्रमसा-
रेषु हठ इत्यभिधीयते ॥ सूर्य्यच्चन्द्राप्ययाः प्राणायामयोरेक्यलक्षणः *
हठयोगो योगवीजं प्राणायामः प्रकीर्तित इति ॥ ३४ ॥

लक्ष्ययोगस्वरूपमुपायान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः

स्थितिबन्धिनी ॥ ३५ ॥

विषयवतीति ॥ नासाप्रादौ चित्तस्य स्वरूपमरूपाहृष्ययोगा-
द्विष्यगन्धादिसाक्षात्कारो भवति । सयं विषयवती प्रवृत्तिर्विषया-
समुत्पाद्य परमेश्वरादायतिस्वप्ने मनसः स्थितिं संप्रादयतीत्य-
र्थः । तथाच शास्त्रीयानुभवविशेषे ज्ञाते भ्रष्टया योगिनो ध्यानादौ
स्थिरा भवतीत्ययं लक्ष्ययोगः । या हि नासादिदेशेषु दृष्टिः पुंसां
स्थिरा भवेत् * स लक्ष्ययोग माय्यातो योगे भ्रष्टाकरः पर इति
स्मृतेरिति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मयोगं शिवयोगञ्चाह—

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

विशोकेति ॥ अष्टदलादौ नादाख्ये ब्रह्मणि मनसः संयोगाद्
विशोका बहुतरसाधनाद्यायासकृन्तु अशून्या ज्योतिष्मती ज्योति-
र्विषया नादगतचिदानन्दविषया सविन्मनसः स्थितिहेतुरित्यर्थः ।
तथाह्यपमत्र कमः । हृदयाधोऽधोमुखमष्टदलं कमल रेचकेणोर्ध्व-
मुख विभाव्य तत्र सूर्यमण्डल द्वादशकलात्मकं जागरितस्थानम्
भकारं, तदुपरिचन्द्रमण्डलं शोणकलारमक स्वप्नस्थानमुकारं,
तदुपरि बह्निमण्डलं दशकलारमकं सुषुप्तिस्थान मकारं, तदुपरि
नादाख्यं तुरीय ब्रह्म विभावयेदिति ब्रह्मयोगः । तदुक्तं गीतासारे—
अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः * ध्वनेरन्तर्गतं ज्यो-
तिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥ तन्मनो विमलं याति तद्विष्णोः परमं

पद्म ॥ हंसोपनिषदि चोक्तः—हंसानुसन्धानफलभूतोऽनेकविधः
सफलः । तस्यैव जपकोट्या नादमनुभावयति यस्तस्य दशविध
उपजायते । चिणीति प्रथमः, चिणिचिणीति द्वितीयः, घण्टानाद-
स्तृतीयः, शङ्खनादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः षष्ठस्तलनादः, सप्त-
मो घण्टानादः, अष्टमो भेरीनादो, नवमो मृदङ्गनादो, दशमो मेघना-
दः । नवमं परित्यज्य दशममेवाऽऽयसेत् । तस्मान्मनोविलीने
मनसि गते संकल्पविकल्पे दग्धपुण्यपापे सदाशिवो मशक्त्यात्मना
सर्वत्राऽवस्थितः शान्तः प्रकाशयति इत्यादिना । अतः संगृहीतः
कालिदासेनापि—

- आनन्दलक्षणमनाहतनास्त्रि देशे
नादात्मना परिगतं तद्य रूपमीशे ।
प्रत्यङ्मुखेन मनसा परिचीयमानं
शंसन्ति नेत्रसलिलैः पुलकैश्च धन्या, इति ॥

अथवा ऋमध्यादौ ज्योतीरूपे प्रत्यगात्मनि घट्टिर्दृष्टिबन्धेन
मनसः संयमाद् विशोका । दृढयोगादाविद्यायासकृतफलेशरहिता
ज्योतिष्मती साक्षिविषया संविन्मनसः स्वैर्यहेतुरिति शिवयो-
गः । अयमेव शास्त्रवी मुद्रेत्युच्यते । तदुक्तम्—अन्तर्लुब्ध्या ब-
हिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता * एषा हि शास्त्रवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु
गोपिता । सा च, योगासनचाञ्चरीभूचरीखेचर्यऽगोचरीनिर्वाण-
मुद्राभिः सिद्ध्यति । प्रकारस्तु गुरुमुखादधगन्तव्यः । यद्यप्यनेना-
ऽऽत्मसाक्षात्कारेण कृतार्थरवात्रास्य स्थितिविशेषतयोपन्यासो युक्त-
स्तथापि कृताऽऽत्मसाक्षात्कारेणाऽपि परवैराग्यार्थमऽयासापेक्षणात्
तथोक्तम् । स्वधिषयस्वैर्यहेतुत्वाच्चान्यधिषयकस्वैर्यहेतोः पूर्वयो-
गाद्भेद् इति संक्षेपः ॥ ३६ ॥

अथान्तर्यासनायोगमाह—

वीतरागधिषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागधिषयं वेति ॥ वीतरागं निर्वासनं यद् सनकादीनां
चित्तं तदधिषयं तद्विभावनपरं कुर्यात् । निर्वासनधासितमन्तःकरणं
कुर्यादिति यावत् । अनेनात्र योगिनो मुमुक्षालाभेन धासनायोगो
दर्शितः । उक्तञ्च स्मृती, सत्त्वावलम्बनं पत्तद् धीर्जं चित्तविशेषानं

* मधेत् स वासनायोगो योगान्तरविघर्षक इति । अन्यापि चित्तं स्वभावतः सत्त्वप्रधानमपि तमसा पिहितमस्ति । तत् सार्विक-भावनया तमोविगमे लब्धवृत्तिर्लभ्यते । तेजःप्रतिषन्धजलशैत्यव-दिति विनैव साधनान्तरं योगिनो मोक्षसुखनिष्ठासम्भवात् । अयं शुभो वासनायोगो विरुद्धवासनानिवर्त्तक इति ॥ ३७ ॥

वासनायोगस्यावान्तरं भेदमाह—

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नेति ॥ अत्र ज्ञानशब्दो ज्ञेयपरः । स्वप्ने भगवतो यद्रूपं प्रियमाराधयन्नेव प्रवुञ्ज, एव निद्रादी यत्सुषुप्तमनुभूयते तदवलम्बनं तद्विभावनपरं चित्तं कुर्यात् । पूर्ववासनाप्राप्तसत्त्वप्रधानमेवा-स्त-करणं कुर्यादिति यावत् ॥ ३८ ॥

ध्यानयोगमाह—

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यथेति ॥ किञ्चिद्गुणा, हरिरामादिरूप पारमेश्वरं याह्यं चन्द्र-सुषुप्तिविज्योतिर्वा यदेवेष्ट तदेव ध्यायेत् । तस्मादपि ध्यानाल्लुब्धस्थि-तिकस्य चित्तस्य साधनान्तरं विनापि केवले परमात्मनि स्थितौ योग्यतया भवतीत्यर्थः । अयमेव ध्यानयोग उक्तो योगग्रन्थेषु । विना देशादियन्धेन वृत्तियांभिमते स्थिरा * ध्यानयोगो भवेदेव चित्तचा-ञ्चल्यनाशक इत्यादिना । यद्वा यथाभिमतानां तीर्थदेवलोकावर्णत-त्वादीनां यथाभिमतेषु स्वदेहादिषु ध्यानाद् भावनाविशेषान्मनसः स्थितिर्भवतीत्यर्थः । तत्र यद्यपि ब्रह्मविदो ब्रह्ममयत्वादिना सर्वमेव तीर्थं प्रतिलोककूपं च तीर्थानि भवन्तीति तथापि युञ्जानेन चित्तशु-द्धये प्रथमतस्तीर्थादिकमवश्यं भावनीयम् । तद्यथा मूर्त्तनि सह-स्रारे अयोध्या, हृदये अनाहते मथुरा, मूलाधारे माया, श्कमध्ये आहाचके काशी, स्वाधिष्ठाने काञ्ची, मणिपूरे अवन्ती, कण्ठे विशुद्धे द्वारका, नासाग्रे प्रयाग, इन्डायां गङ्गा, पिङ्गलायां यमुना, सुषुम्नायां सरस्वती । अन्यास्तु नाडीषु नमंदाद्याः सर्वा अपि सरि-तः सन्तीति तत्र तत्राप्याराधयमावेनाभेदेन वा तत्तत्तीर्थं भाव्यं तत्तत्तीर्थं यात्रार्थम् । एव शिरसि कण्ठाद्धो नाभिपर्यन्तं नाभेर-

ध्वरणपर्यन्तं ग्रामत्रयम् । शिरःश्मश्रुहृदयकक्षादिषु सलोकेषु
देशेषु चतुर्दशारण्यानि ललाटादिषु रोमशून्येषु नवोपराश्च सन्ति ।
पुण्यादिसविधं चोपपुण्यादीनि सन्तीति तीर्थभावना । एतत् स्पष्टं
वराहपुराणादौ—

ब्रह्मरन्ध्रादधोऽयोध्या सहस्रारं तु तद्वितुः ॥
मथुराऽनाहत चक्रं हृदये योगिनो वितुः ॥ १ ॥
मूलाधारं भवेन्माया सर्वाधारयी ततः ॥
बाह्याचक्रं स्मृता काशी जाबालश्रुतिमूर्ध्नि ॥ २ ॥
स्वाधिष्ठानं स्मृता काशी मणिपूरमवन्तिका ॥
विशुद्धिद्वारका प्रोक्ता सप्तपुण्यां यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
आकटे. पादपर्यन्तं शालग्रामं प्रकीर्तितः ॥
आकण्ठात् कटिपर्यन्तं प्रोच्यते हरिमन्दिरम् ॥ ४ ॥
आशिर कण्ठपर्यन्तं नन्दग्रामं प्रचक्षते ॥
दण्डकं गुह्यलामानि सैन्धवं श्मश्रुलोमकम् ॥ ५ ॥
चित्रुके जम्बुगर्गे च हृदये पुष्करं स्मृतम् ॥
उत्पलायर्षकं यामां श्रुव दक्षां च नैमिवम् ॥ ६ ॥
कुरुक्षेत्रं सुनन्दक्षेत्रं तत्कक्षां कुरुमण्डलम् ॥
सत्यकक्षामधुदञ्जं वितुः केशान् हिमालयम् ॥ ७ ॥
नववारण्यानि चैतानि शरीरे सन्ति देहिनाम् ॥
रेणुका कण्ठकूपे स्यान्नासिकायां तु शूकरम् ॥ ८ ॥
श्रुवोर्मध्ये स्थिता काशी तदधो नन्दकाननम् ॥
वामपाणितले काशी कालेशश्च तयोत्तरे ॥ ९ ॥
घटेश पादयोः कालञ्जर स्यात्तु ललाटके ॥
नाभिदेशे महाकाल ऊपरा नवकीर्तिताः ॥ १० ॥
सव्ये नासापुटे कोका गुदे कुब्जाम्युक्ं स्मृतम् ॥
दक्षेऽधुदगिरिर्द्विन्तपिळं स्वान्मणिकर्णिका ॥ ११ ॥
प्रयागे नासिकाग्रे तु स एव घट उच्यते ॥
ईडा यामे स्थिता गङ्गा पिङ्गला यमुना त्री ॥ १२ ॥
याणीं सुपुत्रां विद्यात्तु परा नाञ्ज. परा सरित् ॥
शालग्रामस्तु पादाग्रे शूकरं दक्षनासिका ॥ १३ ॥
पुरीतन्मथुरा प्रोक्ता गयाक्षेत्रं मुञ्जं स्मृतम् ॥

लिङ्गं निष्कर्मणं लोहागलं दन्ता विनायकः ॥ १४ ॥
जिह्वाग्रे वा हनूस्त्विधः प्रभासस्तु प्रकीर्तितः ॥
ब्रह्मक्षेत्रं वदरीक्षेत्रं गुह्यान्वेवं चतुर्दश ॥ १५ ॥
सप्त पुर्व्यस्त्रयो ग्रामा नवारण्योपरास्तथा ॥
चतुर्दशैव गुह्यानि मुक्तिद्वाराणि भूतले ॥ १६ ॥
क्षमातीर्थं तपस्तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ॥
सर्वभूतदया तीर्थं ध्यानतीर्थमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
एतानि पञ्च तीर्थानि सत्यपट्टानि द्वाहिनाम् ॥
वसन्ति सर्वदहेषु तेषु स्नानं परं स्पृष्टम् ॥ १८ ॥ इत्यादि ॥

अथ देवभाषणा । तत्र स्वप्रकाशचित्तन्यानन्दरूपः पुरुषः
शिवः । सत्त्वादिगुणका प्रकृतिः शक्तिः । तदुभयोपादानकरत्वात्
तन्मयं सर्ववस्तु । पवञ्च चित्ते चासुदेवः, बुद्धौ चतुर्मुखः, बहद्गुरो
राङ्कुरः, मनासि चन्द्रः, श्रोत्रे दिक्, श्वचि वायुः, चक्षुषां सूर्यः ।
तत्रापि दक्षिणेऽक्षिणि यः पुरुषरूपः स इन्द्रस्वरूप ईश्वरः । धामे
यः स इन्द्राणीस्वरूपिणी ईश्वरी । मध्ये च तयोः संमिलनात्तत्रैव
नयनतजोरूपौ भावनीयौ तौ दम्पती । एवं रसनायां वरुणः । घ्राणे
शश्विनीकुमारौ, वाचि अग्निः, पाण्योरिन्द्रः, पादयोरुपेन्द्र, वायौ यमः,
उपक्षे प्रजापतिः, तत्र तत्राधाराधेयभावेनानुप्राष्ट्यानुप्राहकभावेना-
ऽमेदेन वा सा सा देवता भाव्या । पवञ्च तत्तद्व्यापारफलयोः पूर्णता
मपतीति देवताभाषणा ॥ अथ लोकभाषणा ॥ पादमूले पातालं,
पार्णिप्रपदयोः रसातलं, गुल्फद्वये महातलं, जङ्गाद्वये तलातलं,
जानुद्वये सुतलम्, ऊरुद्वये वितलं, तलञ्च जघने, नाभौ भुवर्लोकम्,
वरसि स्वर्लोकं, ग्रीवायां महर्लोकं, वदने जनलोक, ललाटे
तपोलोकं, मूर्धनि सरयलोकं, बाह्यादिषु शक्रादिदेवताभौषं सर्वमयं
शरीर तत्तल्लोकैश्चेश्वरीयशरीरतया भाषयोदिति निष्कर्षः ॥

अथ वर्णभाषणा । सा च मातृकान्यासरीत्या ॥ अथ षट् चक्रा-
णि । तत्र गुदाद् द्रव्यजुलोपरि मेन्द्राद् द्रव्यजुलादधः कन्दलानम् ।
तदुपरि तत्तचामीकरप्रभं त्रिकोणं कामरूपं तत्रत्रिकोणस्य वामकोणे
ईहा दक्षिणे पिङ्गला मध्ये सुषुम्ना मध्ये चित्रिणी वर्णमयी तद्वर्ण-
विन्यासात् कामलाऽऽकारश्चक्रनिष्पत्तिः । तथाहि । कामरूपोपरि
मूलाधारनामक चक्रम् । तच्च सुषुम्नां लयीजान्यतेन साधित्री-

सहितप्रह्वसरस्वतीसहितगणेशाद्यधिष्ठितेन पट्टपञ्चाशच्छिवशक्ति-
मिथुनवता चतुष्कोणत पृथिवीस्वरूपेण कर्णिकाकारेण मध्ये
भूपित व—श—प—सामकं चतुर्दलम् । तन्मध्ये भास्वराकारम्
अधोमुख चित्रस्वरूपिण्या सार्द्धं त्रिवलयाकारेण स्थितया विद्युत्प्रमथा
कुण्डलिन्या स्वमुखेन तन्मुखे मुद्रयित्वा घटितं स्वयम्भूतामक शिव-
लिङ्गम् । एतच्च भावित सकलयागसिद्धीः पृथिवीजयादिकं प्रह्व-
गणेशादिप्रतीतिञ्च वितरति । यच्च हृदयनाभिप्रदेशादिकं कुण्डलि-
न्या अधिष्ठानमुक्त तन्मूलाधारापुखितायास्तस्या हृदयादौ प्रकटी-
भावासिप्रायेणातो न कोऽपि विरोध इत्यास्तां विस्तरः । तद्युपरि
लिङ्गमूले स्वाधिष्ठाननामक चक्रम् । तच्च सन्माणिक्यसप्तम्रमं, यधी-
जान्वितेन लक्ष्मीसहितविष्णवधिष्ठितेन द्विपञ्चाशन्मिथुनवता अर्द्धच-
न्द्राकारेण शुभ्रेण जलस्वरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूपित व—भ—म—
य—र—लात्मकपद्मदल भायुकानां विष्णुप्रीतिजलजयादिकारकम् ।
अथ नाभौ मणिपूरनामकं चक्रम् । तच्च विद्युत्प्रमं यधीजान्वितेन
पार्वतीसहितशङ्कराधिष्ठितेन द्विसप्तधिकपटिसंख्याकमिथुनवता
त्रिकोणेन उद्यदादित्यप्रभेण तेज स्वरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूपि-
त डादिकान्तवर्णात्मकदशदल स्वभावुकानां शंकरप्रीतितेजोजया-
दिकारकम् । अथ हृदये अनाहतनामक चक्रम् । एतदेष षोडशार-
षोडशाधारादिनापि आगमादौ प्रसिद्धम् । तच्च धूम्रवर्णं यधीजान्वि-
तेन प्रकृतिसहितेश्वराधिष्ठितेन चतुष्पञ्चाशांमिथुनवता पट्टकोणत
षाणनामकाशिर्वालङ्गलक्षितेन वायुस्वरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये
भूपित कादिठान्तवर्णात्मकद्वादशदलम् । एतच्च भावित प्रकृतीश्वर-
प्रतीतिवायुजयादिकारक कण्ठे विशुद्धनामक चक्रम् । तच्च श्वेत-
म् अधीजान्वितेन अर्जुनारीश्वरस्वरूपसदाशिवाद्यधिष्ठितेन द्विस-
प्तनिर्मिथुनवता वृत्ताकारेण सुधांशुप्रभेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूपित
स्वरीषयणांऽऽत्मकषोडपदल भावित भायुकानां सदाशिघ्रप्रीति-
नमाजयादिकारकम् । ऋमध्ये वाशानामक चक्रम् । तच्च मुक्ताकार
यधीजान्वितेनाधियासहितजीवाधिष्ठितेन शृङ्गाटकाकारेण चतु पट्ट-
रुत्रीपुरुषवता मनोरूपेण कर्णिकोत्तमेन मध्ये भूपित हफारलकारात्मक-
षण्णद्वयदल भैरवानन्दनाम्ना इतरेण शिर्वालङ्गनापलक्षित स्वभायु-
षानामात्मप्रीतमनाजयादिपारक पादादिजानुपर्यन्त पृष्ठांकल-

बीजात्मकविशेषणविशिष्टं पृथ्वीस्थानम् एवमाजान्वोः पायुर्पयन्तम्
अर्पां स्थानम् । आपायोर्हृदयपर्यन्तं तेजःस्थानम् । आहृन्मध्याद्
शुक्लपर्यन्तं वायुस्थानम् । तदूर्ध्वम् आकाशस्थानमिति याज्ञवल्क्य-
गीतादायुकम् । सर्वत्र सर्वसत्ताङ्गीकाराद्भावनातां विशेषोपपत्तेरावि-
रुद्धं ज्ञातव्यम् ॥

मूर्च्छति सहस्रदलं कमलम् । तच्च शशिप्रभस्य पुरोः परमा-
त्मनः स्थानम् । ललाटमध्येऽहकारस्य ललाटोपरि बुद्धितत्त्वस्य तदु-
परि प्रकृतेः सहस्रदले पुरुषस्य स्थानमिति प्रपञ्चितं योगग्रन्थेषु
विस्तरभयात् लिख्यते ॥

अथानाहतसविधे कन्दमध्यात् समुत्थितं द्वादशाङ्गुलनालं
षट्पाङ्गुलमधोमुखमप्यूर्ध्वमुखत्वाद्यं ऊर्ध्वमुखं भाव्यम् । दहरनामक-
सष्टदलं कमलम् । तत्र प्राणायामप्रेरितः पूर्वकर्मधासनावहो वि-
शानौजःस्वरूपा जीवो दिवानिशं भ्रमति । तत्र भ्रमणकर्मः पूर्वदलस्य
धामोर्ध्वमूलमारभ्य पश्चात्पर्यन्तं त्रिंशच्छ्वासापर्यन्तमाकाशतत्त्व-
माधित्य जीवो भ्रमति । अथ षष्टिश्वासापर्यन्तं वायुतत्त्वं, नवति-
श्वासान्तं तेजस्तत्त्वं, विशत्याधिकशतश्वासान्तं धारितत्त्वं, पञ्चाशद-
धिकशतश्वासान्तं पृथिवीतत्त्वम् । एवमेकैकस्मिन् पञ्चदशैः सार्द्ध-
चतुःशतश्वासा भवन्ति । एवमपराद्धैः पश्चात्प्रादारश्यामूलपर्यन्तं
प्रथमं सार्द्धं शतश्वासान् पृथिवीतत्त्वम् । ततो विशत्याधिकशतश्वा-
सान् धारितत्त्वं, नवतिश्वासांस्तेजस्तत्त्वं, षष्टिश्वासान् वायुतत्त्वं,
त्रिंशच्छ्वासान् आकाशतत्त्वमाधित्य भ्रमति । एव सम्पूर्णपत्रे नव
शतानि श्वासानां भवन्ति । एवमेव द्वादशकर्मणो शतद्वयाधिक-
सप्तसहस्रसत्पञ्चाकाः श्वासा भवन्ति । एवंविधमनेन धारप्रथमहो-
रात्रेण भ्रमति । तेन पद्मशतधिकैकैकशतिसहस्रसत्पञ्चाकाः श्वासा
भवन्ति । आह चैवं गारक्षणाद्योऽपि— पद्मशतानि दिव्या रात्रौ
सहस्रस्यैकत्रिंशतिः * इत्सं हंसस्यमु मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥
एकारेण पहिर्याति सकारेण विशेत् पुनरित्यादि । एतावद्भिः श्वा-
सैः षष्टिघटिका भवन्ति । तथाहि । गुरुदशाक्षरं शारणकालेन प्राय-
शः साधारणजनस्यैकैः श्वासां भवति । षष्टिश्वासांस्तेक. पलो भवति
षष्ट्यधिकशतत्रयसत्पञ्चाकैः श्वासांस्तेक घटिका भवति । षष्टिघटिका-
भिरहोरात्रम् । षष्ट्यधिकशतत्रयसत्पञ्चाकारांस्तेक. । एवं प्रतिपुरुष

श्वासनिर्गमयैचिऽपाद् परस्तरादि पृथगिति मन्तव्यम् । अत एव प्राणायामैरायुर्वृद्धिः । अत एव कल्पायुषोऽपि शतवर्षायुष प्रोच्यन्ते मस्तरकल्पस्य तर्हीयश्वासघटितसंवरसरशतकरयात् । उपोति-शान्त्-सिद्धायुर्दाय एतत्क्रमेणैव । अत एव कदाचित् साधारणवरसरक्रम-ण न मिलत्यपि ॥

अथ पूर्वादिद्विद्वलचरे इत्यसने यादृशी मनोवृत्तिर्भवति तादृशी तत्र तच्छब्दसमञ्चारज्ञानायोच्यते । तथाच हंसोपनिषदि । एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटिप्रनीकाशो यनेवं स्यात् तस्याद्यथा वृत्तिर्भवति । पूर्वंदले पुण्ये मतिर्भवति । आग्नेयेन्द्रालस्याद्यो भवन्ति । याम्ये प्रीत्यर्थं मतिः । नैश्रंत्ये पापे मनीया । वारुण्यां प्रीडायां मतिः । धायस्ये गमनादौ बुद्धिः । सौम्ये रतिप्रीतिः । पेशान्ये द्रव्यादानम् । मध्ये वैराग्यम् । कंसरे जाग्रदवस्थाकर्णिकायां सुप्तमालिङ्गे सुषुप्तिः । पञ्चत्यागे तुरीयमिस्थ्यादि । अत एव कृताश्रयासा योगिन आकाशत-द्वयवहनसमानम्तरमंथ पलान्तरगमनाद्यान्तरकालीने पञ्चद्वयान्तरीये इवसनसञ्चारे जायमाने क्षणमात्रं प्रह्वानन्दोद्बोधे प्राबुभूते तत्र मनः स्थिरीकुर्वन्ति । यथा मनः पञ्चद्वयान्तर एव इवसनविशिष्टो जीवः स्थिरो भवति । ततश्चागधरतं प्रह्वानन्दोद्बोधो भवति । अत एवैदृश्यादिलक्षणेन्द्रादिगुणार्थिनो योगिन इन्द्राद्विद्वल एव इवसन-विशिष्ट जीव स्थिरीकुर्वन्ति । स्थिरीकरणोपायस्तु तत्तद्वलद्वसन-सञ्चारकालीनाया- पूर्वोक्तायास्तत्तद्विपपालनानुरूपया इन्द्रोऽहमि-त्याकारिकायाश्च मनोवृत्तरनवरतमाध्ययणम् । यावच्छेन्द्राद्यनुरूपं मनोवृत्तिराधीयते तावत्तद्देवद्विद्वलद्वसनविशिष्टो जीवस्तिष्ठति । एवमेव बह्व्यमणाऽऽकाशादिगुणविशिष्टा यावत्पर्यन्त मनोवृत्ति-स्त्वाधसपर्यन्त तत्तत्त्व एव तथाभूतो जीवस्तिष्ठतीति गुरुपरम्परा-गतयोगिना सङ्कृतः । आकाशादितस्त्ववहनपरीक्षा त्वेवम् । यदाका-शतस्वमार्गश्चैव जीव इवसनप्ररितः प्राचीनकर्माविशेषवासनावि-शेषादिषड्यो रज्जुषडः इयेनादिरिव स्रमति तदा नासाविधरनिर्गत-श्चसनः अनुष्णाशीतस्पर्शो घर्तुलाकारो द्वादशाङ्गुलादपि कीर्षं । नासाप्रस्थितकरतलादिव्यापकायासो रक्तश्चतश्यामादिसंमिलितो-द्भूतकक्षुरवर्णो जायते । नासाप्रस्थिते च द्रूपेण इयाससम्बन्धेनात्प-धाया मलिनच्छायाया क्रमाद्वर्णमध्ये सकोचमागच्छन्त्या घर्तुला-

कारतया परिणामो घर्षणश्च कर्तुरः स्फुटमभिम्बज्यते । एवं वायुतत्त्व-
 घहने श्वसनोऽसाधनुष्णाशीतस्पर्शः पट्टकोणाकारो मयाङ्गुलो नासा-
 प्रस्थितकरतलादौ तिर्यग्बहष्पाधिगतो धूम्रवर्णश्च जायते । पूर्वव-
 द्दर्पणमलिनच्छायायाः संकुचन्त्या पट्टकोणाकारता धूम्रवर्णश्च प्रकट-
 मुपलक्ष्यते । एवं तेजस्तत्त्वघहने श्वसन ऊर्ध्वो रक्तत्रिकोणाकारः
 षडङ्गुलो नासाप्रस्थितकरतलादेरुर्ध्वभागस्पर्शो जायते।दर्पणच्छाया-
 याश्च रक्तता त्रिकोणता चीपलक्ष्यते । एवं जलतत्त्वघहने श्वसनः
 शीतलोऽर्ध्वाचन्द्राकारः श्वेतवर्णः षडङ्गुलादपि न्यूनगतिः । नासा-
 प्रस्थितकरतलादेरधोभागस्पर्शो उपजायते । दर्पणमलिनच्छाया-
 याश्चार्ध्वाचन्द्राकारता श्वेतवर्णश्चोपलक्ष्यते । एवं पृथिवीतत्त्वघहने
 श्वसनोऽनुष्णाशीतस्पर्शः पीतवर्णश्चतुष्कोणो गुरुनासाप्रस्थितकर-
 तलादौ मध्येऽभिव्यक्तोऽल्पगतिश्च जायते । दर्पणमलिनच्छायासु
 चतुष्कोणाकारतापीतवर्णश्चोपलक्ष्यत इत्यादि गुरुरपदेशगोऽवग-
 म्त्वयम् । घहननाङ्गौ तूत्सर्गत इडापिङ्गले । तत्रेडा वामनाडी । तस्यां
 श्वसनप्रवाहश्चन्द्रसंज्ञः । शक्तिरूपः शीतलत्वात् । पिङ्गला दक्षि-
 णा नाडी । तस्यां श्वसनप्रवाहो दिवाकरसंज्ञः शिवरूपः ।
 उष्णत्वात् । अतो रात्रौ शैत्यप्रधानसमये दक्षिणनाड्या, दिवसे
 उष्णप्रधानसमये वामनाड्या यदि श्वासं सञ्चरेत् याहवति योगी
 तदा काल जयति । रात्रौ शैत्यादिना दिवा च रात्रादिना नाऽभि-
 भूतो भवति । एवं यदि वामनाडीवहनसमये भोजनमेष्टुनादि क्रूर
 कर्म, दक्षिणनाडीवहनसमये कर्त्तव्यं भवति तदा वामनासाधिवर-
 मुद्रणयामपाश्वर्यशयनादिना दक्षिणनाड्यां बहन श्वसतस्य सम्पाद-
 नीयम् । एवं दक्षिणनाडीवहनसमये यात्रादिशुभं कर्म वामनाडी-
 वहनसमये कर्त्तव्यं भवति । तदा दक्षिणनासाधिवरमुद्रणदक्षिण-
 पाश्वर्यशयनादिना वामनाड्यां बहनं सम्पादनीयम् । तेन योगिनः
 सिद्धिर्मेवतीति संक्षेपः ॥ ३९ ॥

चित्तस्थितिजपस्य ह्यापकं सिद्धियोगं समाध्यनुकूलमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

परमेति ॥ अस्य स्तिरचित्तस्य योगिन परममहत्त्वान्तं परम-
 महत्त्वं चेत्तं विपर्ययनादीनां तत्पर्यन्ते प्रतीकारः अस्तिघातः

केनाप्यप्रतियन्ध्यता। सैष क्षुत्पिपासादिपीडाप्रतिषन्धद्वारा समाधि-
साधिका चित्तजयस्य च ह्यापिकेति भाष । अयमेव सिद्धियोग ।
प्रासस्पन्दनिरोधाद्यैरुपायैरुद्धता परा * सिद्धियोगो भवेदत्र योग
सिद्धिकर पर इत्यादिना ॥ ४० ॥

सम्प्रज्ञातस्य विषयं प्रदर्शयन्नसम्प्रज्ञाताऽपरपर्यायं लय-
योगमाह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति ॥ अज्यासवैरान्याज्यामपगतवृत्त्यन्तरस्य चि-
त्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु, ग्रहीता पुरुष, स्थूलसूक्ष्मभेदेन, ग्रहण
ग्राह्येऽर्थाऽनेनेतीन्द्रियम्, एव ग्राह्य च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यानि । तेषु
या तत्स्थतदञ्जनता तत्स्थेन उपरागेण तदञ्जनता तन्मयता सम्यक्
तदाकारता समापत्ति सम्यगापत्तिलयः सम्प्रज्ञातलक्षणो योगो भ-
यतीत्यर्थ । अत्र स्थूलसूक्ष्मवस्त्वर्थग्राह्यपदेनैवेन्द्रियलाभेऽपि तद-
ऽर्थग्रहणपदस्योपादात गोयलीवर्हन्यायेन। आतन्दस्य तु ह्यादापराश्य-
स्यान्त करणधर्मत्वेन ग्राह्यपदार्थेऽन्तर्भूतस्येन्द्रियादेरयान्तरविभा-
जकधर्मस्याऽभावात् पृथगुक्ति । इत्यञ्च, वितर्कविचारानन्देति सूत्रे-
णोक्तस्य सधितर्कादिभेदेन चतुर्विधस्य सम्प्रज्ञातस्य, लाभ ग्राह्यपदेन
वितर्कविचारानन्दानां ग्रहीतृपदेनास्मितायाश्च लाभादिति भाष ।
उपरागेण तदाकारतायां ह्यन्तमाह ॥ अभिजातस्येव मणेरिति ॥
निर्मलस्य स्फटिकादेर्यथा जवाकुसुमाद्युपरागेण रक्ताद्याकारता त-
थेत्यर्थ । यद्यपि ग्राह्यसमापत्ते प्रथमभूमित्वात् सूत्रे ग्राह्यक्रमेणैव
निर्देशो युक्तस्तथापि ग्रहीतृसमाधेर्मुक्त्यवज्ञापनाय ग्रहीतृक्रमेणैव
प्रथमतो निर्देश कृत इति दिक् ॥ ४१ ॥

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तथेति ॥ तत्र तासु मध्ये सवितर्का समापत्तिरेषा ज्ञातव्या,
या शब्दार्थज्ञानानां विकल्पैः परस्परभेदघ्नैः संकीर्णा मिश्रिता ।
तथाहि । गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि परस्परं त्रीण्यभिधानि लोके
भासन्ते । तत्र समाहितस्य योगिनः समाधिप्रवायां समारूढा गवा-
ध्या यद्दि परस्परभेदघ्नमरूपैर्विकल्पैरनुविद्धा एव भान्ति गवा-
सा विकल्पसङ्कीर्णा विकल्पविषया साधनकंसक्षा भवतीत्यर्थः ॥४२॥

निर्वितर्कामाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

स्मृतिपरिशुद्धाविति ॥ गवादिपदानां सङ्केतो लोके विकल्पि-
तेष्वेव गृह्यते । तस्य स्मृत्या शब्दज्ञानं पदार्थानुमितिश्च विकल्पित
एव जायते । तत्र स्मृतिपरिशुद्धौ अर्थमात्रतापर्यवर्ता चिन्तन अर्थ-
मात्राध्यासात् सङ्केतस्मृतेस्त्यागे सति सविकल्पकत्वाभावात्
स्वरूपशून्येव, न वस्तुतः स्वरूपशून्याऽनोऽर्थमात्रस्य अविकल्पिता-
ऽर्थस्य निर्भासो मानं पत्रेत्यर्थमात्रविषया सा समापत्तिर्निर्वितर्क-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतयैव सविचारेति ॥ एतयैव सवितर्कनिर्वितर्कया च समा-
पत्या सूक्ष्मविषया, सूक्ष्मं तन्मात्राहङ्कारादिविषयो यस्याः सा तत्र
सूक्ष्मेषु विशिष्टेषु स्ववाचकशब्दज्ञानाध्यासभेदेनानुविद्धे विकल्पि-
तेषु या समापत्तिः सा सविचारा । तेष्वेव विशेषणशून्येष्वर्थमात्रेषु
या समापत्तिः सा निर्विचारेति भाव ॥ ४४ ॥

मन्वस्या प्राह्यप्रहणसमापत्तेः किम्पर्यन्तं सूक्ष्मविषयार्थं
तत्राह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

केनाप्यप्रतिबन्धयता। सैष ध्रुवपिपासादिपीडाप्रतिबन्धद्वारा समाधि-
साधिका चित्तजयस्य च ह्यापिकेति भावः । अथमेव सिद्धियोगः ।
प्राप्तस्वप्ननिरोधाद्यैरुपायैरुदृता परा * सिद्धियोगो भवेद्ब्रह्मयोगः
सिद्धिकरः पर इत्यादिना ॥ ४० ॥

सम्प्रज्ञातस्य विषयं प्रदर्शयन्नसम्प्रज्ञाताऽपरपर्यायं लब्ध-
योगमाह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति ॥ अस्यासधैराभ्याश्यामपगतवृत्त्यन्तरस्य चि-
त्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु, ग्रहीता पुरुषः स्थूलसूक्ष्मभेदेन, ग्रहणं
ग्रहणेऽर्थाऽनेनेतीन्द्रियम्, पर्यं ग्राह्यं च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यानि । तेषु
या तत्स्थतदञ्जनता तस्थेन उपरागेण तदञ्जनता तन्मयता सम्यक्
तदाकारता समापत्तिः सम्यगापत्तिलयः सम्प्रज्ञातलक्षणो योगो भ-
यतीत्यर्थः । अत्र स्थूलसूक्ष्मवस्त्वर्थग्राह्यपक्षेनेवेन्द्रियलाभेऽपि तद-
र्थग्रहणपदस्योपादानं गोपलीयर्हन्त्यायेन । धानन्दस्य तु ह्लावापराव्य-
स्यान्तःकरणधर्मेत्वेन ग्राह्यपदार्थेऽन्तर्मूतस्येन्द्रियादेरवान्तरविभा-
जकधर्मस्याऽनावाद्यं पृथगुक्तिः । इत्यञ्च, वितर्कविचारानन्देति सूत्रे-
णोक्तस्य सवितर्कादिभेदेन चतुर्विधस्य सम्प्रज्ञातस्य, लाभ ग्राह्यपक्षेन
वितर्कविचारानन्दानां ग्रहीतृपक्षेनास्मितायाञ्च लाभदिति भावः ।
उपरागेण तदाकारतायां ह्यन्तमाह ॥ अभिजातस्येव मणोरिति ॥
निर्मलस्य स्फटिकादेर्यथा जपाकुसुमाद्युपरागेण रक्ताद्याकारता त-
थेत्यर्थः । यद्यपि ग्राह्यसमापत्तेः प्रथमभूमित्वात् सूत्रे ग्राह्यक्रमेणैव
निर्देशो युक्तस्तथापि ग्रहीतृसमाधेरुन्वयत्वज्ञापनाय ग्रहीतृक्रमेणैव
प्रथमतो निर्देशः कृत इति दिक् ॥ ४१ ॥

तत्र ग्राह्यग्रहणगोचरा समापत्तिः स्थूलसूक्ष्मार्थविषयकत्वा-
त् सवितर्कसविचारभेदेन द्विविधा । पुनर्विकल्पस्य सङ्कीर्णत्वास-
ङ्कीर्णत्वाभ्यां सवितर्कनिर्धितर्कभेदेन चतुर्धा भवति । तत्र सवितर्का-
या स्वरूपमाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तासु मध्ये सचितर्का समापत्तिरेवा ज्ञातव्या,
या शब्दाद्यंज्ञानानां विकल्पैः परस्पराभेदभ्रमैः संकीर्णा मिश्रिता ।
तथाहि । गौरित्युक्ते शब्दाद्यंज्ञानानि परस्परं त्रिण्यभिन्नानि लोके
मासन्ते । तत्र समाहितस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समाकृता गवा-
द्यर्था यदि परस्पराभेदभ्रमरूपैर्विकल्पैरनुविद्धा एव भ्रान्ति तदा-
सा विकल्पसङ्कीर्णा विकल्पविषया सचितर्कसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥४२॥

निर्वितर्का माह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

स्मृतिपरिशुद्धाविति ॥ गवादिपदानां सङ्केतो लोके विकल्पि-
तेष्वेव गृह्यते । तस्य स्मृत्या शब्दज्ञानं पदार्थानुमितिश्च विकल्पित
एव जायते । तत्र स्मृतिपरिशुद्धौ अर्थमात्रतात्पर्यवर्ता चिन्तेन अर्थ-
मात्राभ्यासात् सङ्केतस्मृतेस्त्यागे सति सविकल्पकत्वाभावात्
स्वरूपशून्येव, न वस्तुतः स्वरूपशून्याऽनोऽर्थमात्रस्य अधिकल्पता-
ऽर्थस्य निर्भासो भानं यत्रेत्यर्थमात्रविषया सा समापत्तिर्निर्वितर्क-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतयैव सविचारेति ॥ एतयैव सचितर्कानिर्वितर्कया च समा-
पत्या सूक्ष्मविषया, सूक्ष्मं तन्मात्राहङ्कारादिर्विषयो यस्याः सा तत्र
सूक्ष्मेषु विशिष्टेषु स्वधाचकशब्दज्ञानाभ्यासमेवेनानुविष्टे विकल्पि-
तेषु या समापत्तिः सा सविचारा । तेष्वेव विशेषणशून्येष्वर्थमात्रेषु
या समापत्तिः सा निर्विचारेति भावः ॥ ४४ ॥

नन्वस्या प्राह्यप्रदणसमापत्तेः किंपर्यन्तं सूक्ष्मविषयायं
तत्राह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

सुक्ष्मेति ॥ अस्याः समापत्तेः सूक्ष्मविषयत्वम् उक्तप्रकारम्
अलिङ्गपर्ययसानम् । लयं गच्छतीति लिङ्गं महत्तत्त्वादि । न लिङ्गम्
अलिङ्गं प्रधानम् । तत्पर्यन्तमेव । अतः सुक्ष्मस्यामावात् पुरुषस्य
सर्वेऽप्यकारणत्वे कार्याधिकसौक्ष्म्याभावात्संप्रह इति दिक् ॥४५॥

तत्रैव निर्विकल्पेत्यादिसूत्रेण चतुर्धा विवृतस्य सम्प्रज्ञातस्य
क्षीणवृत्तेरित्यादिसूत्रेण प्राह्यप्रहणभेदेन विशिष्टाऽविशिष्टभेदेन च
अचान्तरविभागः कृतः । इदानीं सामान्यविशेषात्प्रज्ञा विभक्तस्य
सर्वाजसमाधिकरूपं सामान्यलक्षणनिर्बीजसमाध्यन्तरसाध्यकसाधन-
गोचरप्रयत्नापश्यकत्वज्ञापनायाह—

ता एव सर्वाजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एवेति ॥ ता एव प्रहीतप्रहणप्राह्येषु सामान्यविशेषमा-
धेनोक्ताः समापत्तय एव सर्वाजः दुःखादेरनारमसंस्काररूपैर्बीजैः
सह वर्तमानः समाधिः । समाधीयते प्रत्यङ्मानेकाप्रोक्रियते चित्त-
मनेनेति भावनाविशेषः सम्प्रज्ञात इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आनन्दादिसमापत्तीनां निर्विचारफलाद्याभिर्विचारायां विशेषं
कञ्चिदाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

निर्विचारेति ॥ पूर्वं समाधिभिरपगतपापस्याऽन्तःकरणस्य
निर्विचारवैशारद्यनिर्विचारस्य सूक्ष्माद्यगोचरनिर्विकल्पस्य समाधे-
र्यैशारद्ये प्रसादरूपपादये सति ॥ अन्वयप्रसादः आत्मानं बुद्धि-
माधिकृत्य वर्तमानः प्रसादः ह्यादायानन्दसाक्षात्कारयोग्याऽल्यन्त-
सत्त्वोद्वेको भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मुख्यं फलमाह—

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

ऋतम्भरेति ॥ तत्र तस्मिन्निर्विचारवैशारद्ये सति, ऋतम्भरा
ऋतं सत्यं पुरुषयापार्यै विभर्तीति ऋतम्भरा सत्यमेव गृह्णी
प्रज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत एव तस्याः कल्पाभ्यो विषयतो विशेषमाह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥४९॥

श्रुतानुमानेति ॥ सा तु समाधिजा प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां भुते ध्वषण शब्दबोधः, अनुमानं मननं यौक्तिकं ज्ञानं, तद्रूपप्रज्ञाभ्या-
म् अन्यविषया भतिरिक्तविषया । कुतः । विशेषार्थत्वात् । विशेषो
निर्विकल्पः भ्रष्टाता विषयो यस्या सा, तथात्वात् । शब्दानुमानयोः
पदार्थतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकपुरस्कारणैव धीजनकत्वनियमेन
तद्रूपद्वययोग्यविशेष्यमात्रविषयकत्वादिति यावत् ॥

षदान्तिनस्तु शब्दस्य शक्त्या पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारणैव
धीजनकत्वनियमो, न तु लक्षणयाऽपि । अतो लक्षणया केवलस्य
प्रमाणं शब्दगम्यत्वेऽपि न क्षतिः । तथाच महावाक्यार्थप्रयोजकी-
भूतानुभवजनकाद्यान्तरवाक्यपदजन्यस्मृतिकारणीभूतानुभवजन-
कत्वमसम्प्रज्ञानयोगस्य स्वजन्यधर्मद्वारेति न कांऽपि विरोधो, न
वा महावाक्यार्थबोधानुपपत्तिरपीति भाव इति प्राहुः ॥

इदन्तु बोध्यम् । यद्यपि, तं त्वीपनिषद् पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतेरुपनि-
षन्मात्रगम्यमवगतत्त्वम् । दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्याद्दशमादिसा-
क्षात्कारदर्शनात् । तत्रमस्यादिवाक्यैरेवपरोक्षप्रमा च सम्भवति ।
योग्यपदार्थनिरूपितत्वम्पदार्थाभेदपरशब्दत्वादिना शब्दस्यापरोक्षधी-
जनकत्वेऽतिप्रसङ्गाभावाद्यागादिवाक्यानां त्वम्पदार्थाभेदपरत्वाभा-
वात् । धार्मिकस्त्वमसीत्यादिवाक्यानान्तु योग्यपदार्थनिरूपितत्वम्प-
दार्थाभेदपरत्वाभावात् । तस्मात्त नि विषयाजन्यधीजनकत्वेन परो-
क्षज्ञानजनकानि । तत्र न स्याददिवाक्यन्तु निरुक्तरूपेणापरोक्षधीजन-
कमेव । ततो जातयामप्यपरोक्षप्रमायां विपरीतभावनारूपद्वेषस-
त्वे फल न सम्भवतीति प्रतिषन्धनिरासाय निदिध्यासनादिकम-
प्यावश्यकमिति प्रतिषन्धनिवृत्तिफलकत्वमेव, घक्तुमुचितं न ज्ञान-
फलकत्व, माननायाः प्रमाणान्तरत्वापातात् । कामिनीं भाषयतो व्य-
घहितकामिनीसाक्षात्कारस्यैव भावनाजन्यत्वेनारम्भासाक्षात्कारस्यप्र-
मात्वप्रसङ्गाद्या मूलीभूतानुभवस्तु सुपुत्रमोपाद्वा सम्भवत्येवेति न स-
र्वथा ज्ञाने भाषयताविशेषरूपनिदिध्यासनापश्चा, तथापि दशमवाक्यस-
दृष्टतेन मतसा चक्षुषा वा अपरोक्षप्रमाजननं दृष्टान्तासिद्ध निरुक्त-
रूपेण शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे मानाभावात् । शब्दजन्यज्ञान-

स्यैवाऽपरोक्षत्वप्रतिपक्ष । मनसैवानुद्गृह्यमिति ध्रुतेश्च । श्रुत्या प्राक्
 त्वम्पदतत्पदवाच्यस्यादिना प्रमितयार्जयपरमात्मनारचिनाभावादि-
 कृपामदृश्य च मनसैव भावनासहकारेणापरोक्षप्रमामवतीति भावना-
 समाधेर्ज्ञानफलकत्वकथनमेतन्मताऽनुसारेण युक्तमथेति । इक् ॥

न वा भावनाजन्यत्वव्याप्तसाक्षात्कारस्याप्रामाण्यम् । अर्था-
 धिनविषयत्वादुक्तसाक्षात्कारस्य तु बाधितार्थविषयत्वाद्याप्रामाण्य
 न भावनाजन्यत्वमिति भाव ॥ ४९ ॥

नन्वनादिना विषयभोगमस्कारेणातिबलीयसाभिहता समा-
 धिप्रज्ञा स्थिति न लभतेत्यत आह—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

तज्जति ॥ समाधिप्रज्ञाजन्य संस्कारो व्युत्थानसंस्कारस्य
 प्रतिबन्धी बाधक इत्यर्थः । कथमेतदिति चेत् प्रज्ञासंस्कारस्य तत्र
 सस्पर्शित्वादिति ध्ययम् ॥ ५० ॥

गन्तु सम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञासंस्कारप्रयत्न चित्त तत्प्रज्ञापरम्प-
 रामय कुर्यात् । तथाच कथ निर्बीजसमाधि कुर्यात् । तत्राह—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

तस्यापीति ॥ पुरयख्यात्यनन्तर वैराग्यसंस्कारप्रसवनेन तस्य
 सम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञासंस्कारस्य अपिशब्दात् प्रज्ञायाश्च निराध-
 सति सर्ववृत्तानिराधात् सर्वासा चित्तवृत्तीना स्वरूपेण प्रविलयाद्
 निर्बीज मिथ्याज्ञानयासनारूपसंस्कारधीजरहितोऽसम्प्रज्ञातसमाधि
 भवति । यस्मिन् सति पुरुष स्वरूपमात्रनिष्ठ केवलो भवति ॥ ५१ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृताया योगसिद्धान्तचन्द्रिकाया
 प्रथम समाधिपाद ॥ १ ॥

अथ साधनपादः ॥ २ ॥

निरूपितः समाधिरतः परं साधनानि निरूप्यन्ते द्वितीये ।
प्राज्ञो निरोधसाधनीभूतयोरभ्यासवैराग्ययोः साधनीभूतायां चि-
तशुद्धौ हेतुं चित्तमाकर्षयतां बाह्येन्द्रियाणां निग्रहे वा साधारणहेतुं
क्रियायोगमाह—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

तप उपवासादिना कायशोषणम् । उक्तमीश्वरगीतायाम् ।
उपवासपराकादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः * शरीरशोषणं प्राहुस्ता-
पसाल्प उत्तममिति । स्वाध्याय उपनिषदाद्यावृत्तिः । उक्ता च तत्रै-
व । वेदान्तशतरुद्वीयप्रणवादिजपं बुधाः * सर्वशुद्धिकरं पुंसां
स्वाध्यायं परिचक्षते इति । प्रणिधानं स्तुत्यादिजनिता भक्तिः । उक्ता
तथा तत्रैव । स्तुतिस्मरणपूजाभिर्षाङ्गमनःकार्यकर्मभिः * सुनिश्चला
भवेद्भक्तिरेतदीश्वरपूजनमिति । स्तुतिरत्र गुणमाप्रकथनं पूजा-
चासनपाद्याद्यर्पणम् । एताभिर्जनिता भक्तिरीश्वरपूजनम् । तद्य
सर्वक्रियाणां परमेश्वरे परमगुराद्यर्पणम् । तत्फलसंन्यासो वा ।
तत्रायं, कामतोऽकामतो वाऽपि यत् करोमि शुभाशुभम् * तत्सर्वं
त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमित्यादिस्मृतिभिर्यास्यानम् ।
द्वितीयं तु कर्मफलानां भोक्ता परमेश्वर इति चिन्तनम् । भोक्ता-
रं यद्गतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् * सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां
शान्तिमुच्छतीत्यादिना बोधितम् । एतानि निरुक्ताथंभावनाविशिष्ट-
भक्तियोगमिषत्वात् क्रियायोगः । वागादिव्यापारमात्रथात् । क्रिया-
योग इत्येकवचननिर्देशात् कायवाङ्मनोव्यापारः समुच्चित एव
क्रियायोगो विशिष्टफल इति स्थापितम् । यद्यपि योगाङ्गेषु नियमै
र्षौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्चोक्तानि तथापि प्रकृ-
तप्रयाणां दृष्टादृष्टद्वाराऽऽशु कायेन्द्रियमनांजयादिविशिष्टफलश्रव-
णाद् दर्शनाच्च ततःपृथगुक्तिरिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

क्रियायोगफलमाह—

समाधिभावनार्थः क्लेशकर्मतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

समाधेरभाषनमुत्पादनमर्थं फलं यस्य स तद्योक्तः । महत्सु
 क्लेशादिषु सत्सु समाधिर्न सिद्ध्यति । तत्र क्रियायोग क्लेशार्थी-
 स्तनूकृत्य समाधिं भाषयति । तनूकरणमिह सूक्ष्मीकरणम् । रूपणं
 पञ्च क्लेशान्त्विति फोशात् । त्विप्रत्येन च स्वोचिनफलाघायकाना-
 मननूनां तनूधत्करण स्वाचितफलेश्वमिभव मात्र, न स्वरूपतो
 हानिः । यर्णाथमाद्यमिमानादिमूलकेन क्रियायोगेनाविधेकोच्छदा-
 सभवादिदिति ज्ञापितम् । तथाच क्रियायोगेन संजातः समाधिर्विधे-
 कज्ञानमुत्पाद्य सवासनमिध्याज्ञान नाशयतीति निष्कर्षः ॥ २ ॥

अथ के क्लेशाः कियन्तां घेस्यत आह—

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा अविद्यादयः । ते च विभागवलात् पञ्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरेषां चतुर्णां नाशेऽपि ज्ञानमेवाऽसाधारण कारणमिति
 ज्ञापनायाविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वमाह—

अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

उत्तरेषामस्मितादीनाम् अविद्या वक्ष्यमाणलक्षणा क्षेत्र प्रस-
 थभूमि । तेषामवतारमेदमाह ॥ प्रसुप्तेषु ॥ प्रसुप्तास्तनवो विच्छिन्ना
 उदाराश्च तेषाम् । तत्र विदेहप्रकृतिलयानां प्रसुप्ता । तत्रज्ञानाभावेन
 शक्तिरूपणावस्थानात् । ते हि पुनरुद्भवन्ति । क्रियायागितां तनवः
 क्रियायागकाल एव तेषामभिभवात् । विषयसंयोगिना विच्छिन्ना
 उदाराश्च भवन्ति । यथा कल्पविद्यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नो-
 ऽपि राग उदार एव । ततोऽन्यत्र तु क्रोध उदारो रागो विच्छिन्न
 एवेति द्रष्टव्यम् । उक्तं च— प्रसुप्तास्तनवलीनानां तन्ववस्थास्तु
 योगिनाम् * विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्घिनामिति ॥ ४ ॥
 तत्राऽविद्यालक्षणमाह—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि-

सुखारमख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिन्तदुच्चित्तिविद्यायाः सामान्यलक्षणम् । तस्या एव

भेदप्रतिपादनम्— अनित्येति ॥ अत्र भाष्यम् । अनित्ये कार्ये नित्य-
 ख्यातिः । तद्यथा, ध्रुवा इयं पृथिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका घोः,
 असृता दिवोकस इति । तथा अशुचौ परमधीमत्से काये शुचि-
 ख्यातिः । उक्तं च— स्वानाद् बीजादुपपद्यन्निःस्पन्दाभिघनाद्-
 पि * कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचि विदुरिति । अशुचौ
 शुचिख्यातिर्दृश्यते— नवेय शशाङ्कुलंखा कमनीयं कन्या, मध्वऽमृ-
 तावयवनिर्मितेव, चन्द्रं भित्वा निःसृतेव ज्ञायते, नीलोत्पलपत्राय-
 ताक्षी हावभावगर्भाङ्ग्यां लोचनान्ज्या जायलोकमाश्वासयन्तीवेति ।
 कस्य केन सम्बन्धः । भवति चैवमशुचौ शुचिधिपर्य्यासप्रत्ययः ।
 एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययः । तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः । तथा
 दुःखं सुखख्यातिं वक्ष्यति, परिणामनापेति सूत्रे । तथाऽनात्मन्या-
 त्मस्थानिः । बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने शरीरे पुरु-
 षोपकरणे वा मनसि अनात्मन्यारमख्यातिरिति तथैव तत्रोक्तम् ।
 व्यकमव्यक्तं वा सत्त्वमातमत्त्वेन मन्यमानस्तस्य सम्पदम् अनुनन्द-
 स्यात्सम्पदं मन्यमानस्तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्यमानः
 सयो ह्यप्रतिवद्ध इत्येवा चतुष्पादविद्या मूलमस्य क्लेशसंतानस्य कर्मा-
 शयस्य च विपाकस्य चेति । तस्याश्चामितागोष्पदवद्भस्तुसत्तत्त्वं विज्ञे-
 यम् । यथा, नामिन्नो मित्रामावां, न मित्रमात्र, किन्तु तद्विद्वद्-
 सम्पत् । यथा वाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो, न गोष्पदमात्रं, किन्तु
 देश एव ताज्यामन्यद्भस्त्वन्तरम् । एवमाविद्यापि न प्रमाणं, न वा
 प्रमाणाभावः, किन्तु विपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥ भाष्यार्थस्तु
 अनित्ये कार्ये कालनिष्ठाभावप्रतियोगिनि विकारेऽद्भुतगदौ नित्य-
 ख्यातिः तादृशाभावाप्रतियोगित्त्वघोः । उदाहरति । ध्रुवेतिपरमधी-
 मत्से कुरिसतऽपधिने । कायस्याशुचित्ये स्मृतिं प्रमाणयति । उक्तञ्चे-
 ति । स्वानं मलसूत्राद्युपहतं मानुसदरम् बीजं शुक्रशोणिते उपपद्यते
 मातृभुक्ताश्रादिरसः । निःस्पन्दो नद्यद्वारेण रोमकूपादिभिः क्षरगम् ।
 निधनं मरणम् । रात्रावन्त्येऽशुद्धिहेतवः स्पष्टाः । तथा स्नानादिभिः
 शौचाधानादपि सदा स्वतोऽशुचित्वमनुमीयत इत्याह । आधेयशौ-
 चत्वादिनि । ननु शरीरमशुचि, तथापि तत्र शुचिख्यातौ किं प्रमा-
 णमित्याकाङ्क्षायामाह । अशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते इति । नवीनश-
 याङ्कुर्वाक्ष्य कन्या कमनीया । मधुन अमृतत्वावयवधैरौर्निर्मितेषु

क्षायते निश्चीयते । भावो मानसो विकारः । तज्ज्ञापिका चेष्टा हावः ।
 कस्य स्त्रीकायस्य निरुष्टस्य केन चन्द्रकलादिनाऽतिनिर्मलेनाभिसम्ब-
 ंधः नाघर्षे, नास्त्वेष । उपसंहरति । भवतीति । एतेन अशुचौ
 शुचिष्यातिव्याख्यानानेन, अपुण्ये = जैनसम्मतनसशिलारोहणाऽर्था,
 कर्ममीमांसासंमतपश्यमाण—कृष्णशुक्लति—चतुर्थचरणसूत्रं यक्षीप-
 हिंसादौ धामागमसंमतीर्थपानादौ वा पुण्यप्रत्ययः । तथाऽनर्थे
 अज्ञानरक्षणादिना दुःखबहुलतया अपुरुषार्थे धनादौ भयप्रत्ययः ।
 पुरुषार्थप्रत्ययोऽप्यविद्यान्धेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिज्ञश्चदयोर्मौगो-
 र्कष्टनाधनासाधनमात्रोपलक्षकत्यादित्यर्थः । भाष्योक्तमप्यविद्या-
 द्भयमन्यासामपि संसारहेतुनामविद्यानामुपलक्षकमतो न न्यूनता
 तत्रेत्युत्तरग्रन्थे तृतीयामविद्यां व्याख्यातुमादौ वक्ष्यमाणसूत्रमुक्तेन
 तस्या उदाहरणं प्रदर्शयति । तथा दुःख इति । तथेत्यस्येत्यत्र सुख-
 ख्यातिरित्यनेनान्वयः । वक्ष्यतीति । अर्थादिति ज्ञेयः । तत्रेति । जग-
 द्रूपे दुःखे इत्यर्थः । चतुर्थीमविद्यां व्याचष्ट । तथाऽनात्मनीति । तस्या
 उदाहरणं, याह्येति । याह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रादिष्वहं बुद्धिः ।
 तथा विषयभोगावच्छेदकतयान्तःकरणस्योपकरणे शरीरेऽहंबुद्धिः ।
 तथानोपगतया साक्षात् पुरुषस्योपकरणे अन्तःकरणेऽहंबुद्धिरित्य-
 र्थः । इमामेव चतुर्थीमविद्यामादाय प्रपञ्चोऽविद्याकार्यं ह-युच्यते ।
 अहं कर्त्तव्याद्यभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराऽखिलजगद्धेतुत्वादि-
 ति । अत्र पञ्चाशस्त्राचार्यसंवादमाह । तथैतदिति । यथा मयोक्तं
 तथा अत्र चतुर्थीमविद्याविषये पञ्चाशिसौनाप्येनदुक्तमित्यर्थः । व्यक्ता-
 ऽव्यक्तं व्याकृताव्याकृतं स्थूलसूक्ष्मरूपं बुद्धिसत्त्वमात्मतया गृहीत्वा
 तस्य सत्यस्य सम्पत्तिं सत्यसंकल्पादिकं शुभथासनादृष्टादिकं चा-
 ऽऽत्मसम्पदं मन्वानः, तथा तस्य विपत्तिमिच्छाविद्यातादिरूपं चानु-
 शोचत्यात्मविपत्तिं मन्वानः । एवंविधो यः स सर्वोऽप्यविद्येत्येनदुक्त-
 मित्यन्वयः । ननु शुक्तिरजतादिभ्रमररूपाणामविद्यानां कथमत्र गण-
 ना न कृतेत्याशङ्क्यामाह । पर्येति । पशोरिष चत्वारि पदानि पादा
 अंशावस्था इति चतुष्पात् । एवम्भूतेषां समारस्य मूलं भवतीत्यर्थः ।
 तथाच संसारहेतुतया तान्यासामत्र गणनमित्याशयः । ननु विप्रह-
 चतोऽविद्याशब्दस्य विद्याभिन्नत्वे विद्याशून्यत्वम्, अत्युत्तमविद्यात्वं(१)

(१) नास्ति विद्या यस्या इति पञ्चमीषद्विहीनेत्यर्थः ।

षार्थः स्यात् तु विपरीतव्यातिरिक्त्याशङ्क्यात् । तस्याश्चेति । तस्या-
 ष्चाधिष्ठायाः, यस्तुमत्स्यं यस्तुस्वरूपता प्रत्ययान्तरस्यमिति यायत् ।
 न त्वभाषोऽमिषागोऽप्यशब्दार्थवदित्यर्थः । दृष्टान्तं विमज्जने । यथे-
 ति । न मिषाभाष इति । अत्राभाषशब्देन संसर्गान्योन्याभाषो ग्राह्यो ।
 न मिषमाश्रमिति । नास्ति मिषं यस्मादिति व्युत्पत्त्या केवलात्मत्यर्थः ।
 किन्तु तद्विरुद्धो मिषविरुद्ध इत्यर्थः । तथाच निरुद्धलक्षणमिति
 भावः । किन्तु देश एवेति । विपुत्रो देशविशेषोऽगोऽप्यशब्द इति परि-
 भाषितः । प्रमाणं विद्या ज्ञानान्तरमिति । एतेनाविद्याशब्दस्य ज्ञानवि-
 शेषे कृत्वाधधारणादस्मिन् दर्शने वेदान्तिनामिद्यं न प्रकृतययान्तर-
 भेदो, न वा सांख्यानमिद्याधारेणोऽधिष्ठायाशब्दार्थः, किन्तु यथार्थानु-
 भवनाद्यं सामान्यतोऽहमित्यथाकारं विपरीतं विशिष्टज्ञानमेवेति
 समर्थितम् । अयं भावः । प्रवाहरूपेणानादिस्मरैरेवापरणादिकार्यं
 सम्भवाद् अनादिभावरूपत्वेन नित्यत्वात् प्रकृतेरिदानीमेतस्याधिष्ठा-
 उत्पन्ना नष्टेत्यादिधीचिपयत्वायोगाच्च, न मलिनसत्त्वप्रधाना प्रकृ-
 तिरधिष्ठा, नाप्यविशेषः । तस्य ज्ञानाभावरूपस्य कार्यं प्रति हेतुत्वायो-
 गात् । धर्मप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याघातापत्त्या न जानामीति
 धीविपयत्वायोगाच्च । तस्माद्देवाभेदादासीना बुद्ध्यादौ सामान्यता-
 ऽहंभेदेवाधिष्ठा । अतोऽत्यन्तमेकतावगाहिन इन्द्रवरोहमह भोगीत्ये-
 थं बुद्धिगुणदोषावगाहिनश्चास्मिन्ताप्रत्ययाद्देव इति दिक् ॥

वेदान्तिनस्तु— पापादपि विनिगमकाभावेनापरकत्वादिप्र-
 सक्तिगौरवाद् भ्रमादेः कार्यरथेन सापादानत्वावश्यकत्वाच्च तदे-
 धोपादान, न जानामीत्यपरोक्षानुभवसिद्धमधिष्ठानज्ञाननाद्यमतिथं
 चनीयमधिष्ठापदधाच्यं कल्प्यते । युक्तश्चार्यं पक्षमाया चाधिष्ठा च
 स्वयमेव भवति, नित्यनिवृत्तापि मूर्देरात्मेव दृष्टा, भूयश्चान्ते विश्व-
 मायानिवृत्तिरित्यादिश्रुत्या नाऽसद्रूपा न सद्रूपा, मायानैवोभयास्मि-
 का * सदसद्रूप्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनीत स्मृत्या, चै-
 तन्याभाससंयुक्त शरीरह्वयकारणम् * आत्माऽज्ञान तदव्यक्तमव्या-
 कृतमितीर्यते ॥ न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाऽभिन्न नञ्चारमन. * न स-
 भागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ॥ ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयमिथ्या-
 त्वकारणादिति धार्त्तिकापत्त्या च प्रकृत्ययान्तरभेदस्यैवाधिष्ठापद-
 धाव्यत्वप्रतिपादनादिति प्राहुः ॥ तन्न सत्यक् ॥ जगत्कारणप्रकृतरव

विद्यायाध्यत्येनाविद्यात्वाङ्गीकारेऽगिलप्रपञ्चस्यैषाऽविद्यावप्राप्ताये-
 फस्य ज्ञानेनाविद्यानाशादन्यैरपि प्रपञ्चाननुभवप्रसङ्गात् । अथाध्यत्वे
 तु विद्यावैकल्यम् । अविद्यानियत्संफत्वाभावात् । विनोपादाननिवृ-
 त्तिं भ्रमस्यात्यन्तिकं च्छेदासम्भवाच्च । नचैकाज्ञानपक्षेऽज्ञाननिवृत्ते-
 र्भविष्यत्प्राप्तानाज्ञानपक्षे च जीयभेदेन प्रपञ्चभेदाङ्गीकारान्महापट-
 नाशे खण्डपटगर्दकाज्ञाननाशे खण्डप्रपञ्चाङ्गीकाराज्ञानप्रपञ्चाननु-
 भवप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकाज्ञानपक्षस्य, तद्यं यो देशानां प्रत्यक्षु-
 ल्यत स एव तदमपदित्यादिश्रुतिषाधितत्वात् । नानाज्ञानपक्षीयसि-
 द्धान्तस्य च कल्पनामात्रत्वात् । स्वप्नादिदृष्टान्तस्य च तर्हीर्षं
 तर्हीर्ष्याकृतमासीत्, तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इत्यादिश्रुत्या, वै-
 धर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति भगवद्वाद्रायणसूत्रेण च निरासात्
 तददृष्टान्तैरपि स्याद्यमिद्धिः । तस्माद् भ्रमपरम्परैवाऽविद्या, सा चा-
 न्तःकरणस्यैव धर्मः । शुक्तिरजनस्यपाननोरगाद्योऽपि मनःपरि-
 णामा एव बाधाबाधाभ्यां सदसद्रूपाः । तथाहि । तेनात्यन्तसन्त- ।
 प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधधीरूपबाधदर्शनात् । नाप्यत्यन्तासन्त- ।
 प्रतीयमानत्वात् । अत्यन्तासतो नृशृङ्गादेरभावात् । अतः सदसदारम-
 काः । न च विरोध । प्रकान्भेदेनाविरोधात् । यथा हि लौहित्यं बि-
 म्यरूपेण सत् स्फटिकगतप्रतिबिम्बरूपेण चाऽसदिति दृष्टम् । एवं
 रजताद्यापणस्यत्वादिरूपेण सत् शुन्याद्यव्यस्तत्वादिरूपेण चासत् ।
 इदमेव सर्वं जगत्स्वरूपेण सत्, चतनेऽध्यस्तरूपेण चासदित्यतः
 सर्वजगद्भानं सदसत्ख्यातिरेव । तथैतदाह भगवान् कपिलः । सद-
 सत्ख्यातिर्घाघाघाभ्यामिति । तस्मान्प्रान्तर्धचनीयत्वातिरित्यभि-
 मानः । एवं भ्रमपरम्परैवाविद्येत्यभिमानोऽन्यथाख्यातिवादिनोऽन्याय-
 वैशेषिकयोरख्यातिवादिनां कर्ममीमांसकानामात्मख्यातिवादिनां यो-
 गाचारप्रभृतीनां प्रयाणां धौञ्जानां च असत्ख्यातिवादिनां माध्यमि-
 कप्रभृतीनामपि । एतन्न सम्भ्यक् । अज्ञानान्वयव्यतिरेकविरोधात् ।
 दूरादियशास्त्रि रज्जुन्वादिना रज्जुनाद्यनवगमे भुजगाद्यध्यासो, न
 तु रज्जुन्वादिनाऽवगमे तथावगमे त्वध्यासनिवृत्तिरेवेत्यन्वयव्य-
 तिरक्यां सर्वानुभवमिद्धन्त्यात् । ननु नाधिष्ठिताज्ञानं कारण, किन्तु
 रागादिदोषेणाधिष्ठानप्रतिपत्तिप्रतिबन्धादध्यास । रागादिश्च पूर्व-
 पूर्वाध्यासात् । तथाच पूर्वपूर्वाध्यास इ रागादि, रागादितश्चोत्तरो-

सराभ्यास इति धीजाङ्कुरवदनादिस्थाप्यज्ञानयस्यानदोष, एवमहृष्टेतु-
कत्वऽपीनि चेत् । अनन्तरागणामहृष्टाणां च दोषत्रयकल्पने गौरवात्
तत्रेतुतयैकदोषकल्पने लाघवात् । स च दाप, एकमघाऽङ्घ्रितीय प्र-
क्षान्ति, अथात आदशो नेति नेतीत्यादिधुनिभिरनिर्वाचयोऽज्ञानेनावृत
ज्ञानमित्यादिस्मृतिभिश्चाज्ञानादिपदवाच्य स्वरूपत एवैक । दिन-
द्वयादावपि तदत्र ममाज्ञानमित्यपरोक्षानुभववात् । तस्मादनाद्यज्ञान-
मेवाविद्या सर्वभ्रमहेतुर्ने त्रिभ्रमपरम्परैरेति वेदान्तिनामभिप्रायादिति
चेत् । अत्र चदन्तिकाकार्यसामान्य प्रति फलसकारणताकानामहृष्टानाम-
भ्यासे दोषमात्रकल्पने लाघवम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनालाघ-
वस्य सर्वसम्मतत्वात् । तस्माद्दृष्टादिजन्वा भ्रमपरम्परैवाऽविद्या ।
दिगद्वयप्रत्याभिज्ञा तु सजातयाचलस्त्रिणी नातस्तद्विरोधो न वा श्रुति-
विरोध । चैन-येऽध्यस्तरूपेण सर्वासुरस्य तदर्थत्वादितिसक्षेप ॥५॥

अविद्याकार्यभूतामस्मितामाह—

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मकत्वेवास्मिता ॥ ६ ॥

एक पुरुष, इदृश्यते इति दर्शन प्रधानम् । शक्तिशब्दो योग्य-
तार्थक । भोक्तृगाम्यत्वयोग्ययोरत्यन्ताविविक्तयोर्दृग्दृश्यत्वयोर-
ऽविद्याकृतैकता आत्यन्तिक तादात्म्य, साऽस्मितेत्यर्थ । इवशब्दस्त्व-
हमस्मीतिप्रतीतिकृतत्व तादात्म्यस्य ज्ञापयति ॥ ६ ॥

अस्मिताया कार्यं राग लक्षयति—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखमनुशेते विषयीकरोतीति सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वक
सुखतत्साधनपु नृष्णारूपो गद्वो रागसगक ह्यस इत्यर्थ ॥ ७ ॥
रागप्रतिघातोत्थतया रागस्य पश्चाद् द्वय लक्षयति—

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखमनुशेते इति दुःखाभिज्ञस्य दुःखतत्साधनपु क्रोधो द्वेष-
सहक ह्यस इत्यर्थ ॥ ८ ॥

• द्वेषमूलकतया द्वेषस्य पश्चादभिनिवेशं लक्षयति—

स्वरसवाही विदुषाऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

स्वस्य रसेन सस्कारमात्रेण घहतीति स्वरसवाही । अपिशब्दसमु-
च्चिन्मविद्वांसं तं तथेति तच्छब्दः परामृशति । रूढः प्रसिद्धः तथाच
यथा अविच्छिन्नतस्य तथा विदुषोऽपि स्वरसवाहित्वाद्यः क्लेशोऽस्ति
माऽहमभावी भूय सदा जीव्यासमिति मरणभयरूपः पूर्वजन्मीय-
मरणदुःखानुभवहेतुकः सोऽभिनिवेशसंज्ञकः क्लेश इत्यर्थः । अवि-
द्यादयस्तु विदुषि न सन्तीति न तेष्वतिव्याप्तिः । क्लेशत्वकथनेन
तथाशिषां द्वेषभाविदुःखानुत्पादविषयत्वं, नारमसुखविषयत्वमिति
ज्ञापितम् । अन्यथा सुखत्वेनेवालपत्वेनापि प्रेयस्त्वकल्पनप्रसङ्गात् ।
प्रेयस्त्वकल्पनघदात्मत्वेनापि तत्कल्पनौचित्यापातात् । तथाचैतन्मते-
ऽपसिद्धान्तापत्तिः स्पष्टाः इयं च बलवत्तरा वासना यावन्निचलतमु-
चर्त्तते, न नश्यति ज्ञानेन । अतस्तत्त्वज्ञस्याविद्यास्मितादिसंस्कारनाशे-
ऽप्यनुचर्त्तत इति दिक् ॥

एतेषामेवाविद्यादिक्लेशानां पञ्चानां यथासंख्यं तमोमोहमहा-
मोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाः । एतेषामवान्तरभेदः सांख्ये उक्तः—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च तथा दशविधो महामोहः ।

तमिस्राऽष्टादशचा तथा भवत्यन्धतामिस्रः—

इत्यादिना । अयमर्थः । अष्टसु प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मत्रेष्व्वात्म-
धुद्धिरविद्या तमः । तस्याष्टानात्मगोचरत्वाद्दष्टविधत्व सर्वस्याप्यैश्व-
र्यस्याणिमाद्यष्टैश्वर्यान्तर्गतत्वात् तत्प्राप्तिनिमित्तः सिद्धोऽहमस्मी-
त्याद्यभिमानविशेषोऽस्मिता मोहः । तस्याष्टविधैश्वर्यगोचरत्वाद्दष्ट-
विधत्वम् । शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषूत्कटदष्टया
रागो महामोहः । स च विषयस्य दशविधत्वाद्दशविधः । परेण
भुज्यमानेषु शब्दादिषु परमातेष्वणिमादिषु द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादश-
गोचरत्वाद्दष्टादशविधः । प्राप्तिघष्टादशसु विषयेषु तपस्विष्यो-
ऽसुरादिऽपश्च ग्रहणभयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । स चाऽष्टादश-
विषयत्वाद्दष्टादशविध इति । सोऽयं पञ्चविधः क्लेशोऽष्टादशान्तरभेदाद्
द्विपष्टिभेदनीत संक्षेपः ॥ ९ ॥

तदेवं क्लेशानां चित्तविक्षेपकत्वाद्योगाभ्यासयोगकामेन प्रथमं
पञ्चप्रकारा अपि क्लेशाः परिहरणीयाः । ते चाज्ञानाः परिहर्तुमशक्या
एति तेषामुद्देश कारणं लक्षणं चाभिधाय स्थूलसूक्ष्मभेदेन पुनर्द्विवि-
धानां तेषां च विभागेन हानोपायं च प्रवदन् प्रथमं सूक्ष्माणां हानो-
पायमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते विवेकज्ञानदग्धाः सूक्ष्माः क्लेशाः प्रतिप्रसवहेयाः प्रसव-
विरुद्धः प्रतिप्रसवः, चित्तस्य कृतकृत्यस्यास्मितायां स्वप्रकृतौ लय-
त्वेन हेयाः नाश्याः । धर्मिनाशादेव तद्धर्माणां संस्काराणामात्यन्ति-
कनाश इति भावः । ननु क्लेशसंस्कारा एव संसारहेतवः । तेषां
नाश एव मोक्षायानेक्यते न चित्तनाशः । अतोऽत्र चित्तनाशान्ताऽनु-
सरणमनुचिन्मिति चेन्न । योगिसंकल्पेन भ्रष्टधीजादित इव दग्ध-
धीजशक्तिकादपि कदाचित् पुनरङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गादिति संक्षेपः ॥१०॥
स्थूलानां हानोपायमाह—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तद्वृत्तयः तेषां क्लेशानां वृत्तय स्थूलाः अभिव्यक्तावस्थाः प्रथमं
क्रियायोगेनाल्पीकृता, ध्यानहेयाश्चित्तैकाग्रतालक्षणेन ध्यानेन प्रज्ञा-
सामग्न्या नाश्या इत्यर्थः । यद्यपि प्रथममिदमेव सूत्रमुपन्यस्तनुचितं
स्थूलनाशस्य प्रथमभूमित्वात् तथापि चित्तलयस्य मुख्यफलत्वज्ञा-
पनाय, ते प्रतिप्रसवेति सूत्रमेवादावुपन्यस्तमिति दिक् ॥ ११ ॥

ननु जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिप्तन्तः क्लेशाः कर्माशयश्च
तथा, न त्वविद्याद्यस्नात्कथमेतेषां क्लेशत्वमित्याशङ्क्य कर्मतत्फल
मूलत्वेन बन्धकत्वात्तेषां क्लेशत्वमाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

क्लेशा शविद्यास्मितारागद्वेषाभितिवेशा मूलं यस्योत्पादे
कार्यकारणभावे च स तद्योक्तः कर्माशयः । आशेरते सांसारिकाः
पुरुषा शस्मिन्निष्पत्त्याशयो धर्माधर्मरूपः संस्कारः । स द्विविधः ।
दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः । दृष्टादृष्टजन्मनी चर्त्तमानमविष्यती ताभ्यां
वेदनीयो मोक्ष्यः, नीयसवेगेन परदेवताराधनाद्विद्वारा, महदवमाना-

दिना चेह जन्मस्येवानुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीयः । सुदुर्मध्यवेगेन कृतकर्मणा जन्मान्तरेऽनुभवनीयोऽहृष्टजन्मवेदनीय इति यावत् । तत्र प्रथमः क्रमेण नन्दीद्वारस्याष्टवार्षिकस्य शिषमजनेन देवत्वादि-
प्राप्तेः । नहुपस्य महानुभावमहर्षिणामवमानेन सर्वम्वादिप्राप्ते । एवं द्वितीयांऽन्येषां मन्दानाम् । मनुष्यदेहेन संवत्सरसहस्रादिनिर्घर्ष-
भोगस्यासम्भवात् । क्लेशमूल इत्यनेन-क्षीणक्लेशानां नास्त्यहृष्टजन्म-
भोग्य । ज्ञानेन क्लेशानां कर्मधीजमूलानां नाशात् । नारकिणां तु नास्ति
हृष्टजन्मवेदनीय इति ज्ञापितम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानिनां क्लेशादेर्विनाशान्मास्तु घर्मांघर्मोत्पत्तिः । प्राक्-
तानां तु जन्मसम्पादिता, नियतविपाकैस्तु भाविजन्मना भोग. स्या-
देव । तेषां हृष्टभोगेन क्षपयितुमशक्यत्वात् । अतः कथं कर्मिभ्यो
विशेषस्तप्राह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

अधिघादिरूपे मूले सत्येष तद्विपाकः, तस्य कर्मांशस्य
संचितस्य क्रियमाणस्य वा विपाक, विपक्ष्यते साध्यते कर्मभिरि-
ति विपाकः फलं भवति । स च विपाकस्त्रिविधः । जातिर्जन्म देव-
त्वादिर्वा । आयु चिरकालं देहप्राणधायोर्ग. । भोगः विषयेन्द्रियसं-
योगजस्यः सुखदुःखानुभव इति । अयं भाषः । कर्मांशयोपभोगार्थं
जात्यायुषी भोगश्च सुखदुःखयोरनुभवः । स च रागद्वेषानुविद्यः ।
सन्धोपदेष्टव्यतोरिव तद्दर्शनात् । न च विदुषो रागद्वेषौ स्तः । तद्येतु-
भूमाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन नाशात् । तस्मात् क्लेशानामपि फलो-
पजनने कर्मांशस्यसहकारित्वात् । क्लेशादिसलिलावसिकायामेवा-
रमभूमौ विपाकाद्भूयो, न क्षीणक्लेशोपरात्मभूमौ । न हि कारणमात्रात्
फलं, किन्तु सामग्रीतः । ननु क्लेशानां कर्मसहकारित्वे प्रमाणं नास्ति
ज्ञानाग्निः सधंकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽङ्गुनेत्यादिवाक्येऽयं, तद-
धिगम उत्तरपूर्वाघयोरन्तरेपविनाशाधिस्यादिसुप्रेऽयः, क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् हृष्टे परावरे इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ज्ञानस्य क्लेशक्षयदे-
हृत्ययत् कर्मक्षयहेतुत्वापगमात् । अतः क्लेशभाषकाले कर्मा-
भाषस्यापक्षयकारणात् तत एव विपाकाभाषः स्यादिति कथमुक्ता-
ऽध्यवस्यंति चेत् । अत्रोच्यते ।

विविधयोनिहेतुषु कर्मसु यत्र रागादिरगतकाल उद्बोधो भयति मरणातन्तरं तामेव योनिं जीव. प्राप्नोति, नेतरमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मषट्प्रागादिवोपोऽपि विपाकहेतुः । पुरुषः प्रकृतिसो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् * कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मास्वत्यादिस्मृतेः । तदेव सक्तः सह कर्मणोति लिङ्गं मनो पञ्च निपक्तमस्येति श्रुतेश्च । नरकादिष्वपि रागाद्यनुसारणैव विपाको भवति निपिद्धस्यादिसमासक्तानामेव तत्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिकलधवणात् । अतः क्लेशोऽपि विपाकारम्मे स्वातन्त्र्येण हेतुः । ज्ञानोत्तरं चारविपाकः समाप्यत एव, न त्वारभ्यते इति न तत्र क्लेशापेक्षा । तस्माज्ज्ञानस्य क्लेशाख्यसहकार्युञ्जैव एवाग्रहो, न कर्मनाशे । प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशप्रसङ्गात् । नच प्रारब्धातिरिक्तकर्मत्वेन ज्ञाननादयतेति वाच्यम् । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यत्र सर्वपदसङ्गोचप्रसङ्गात् ॥ अतो ज्ञानेन विपाकारम्महेतुतया क्लेशाख्यहेतूच्छेदद्वारा कर्माशयस्य दाह एव क्रियते । स च क्रियमाणस्यानुत्पादः प्राचीनस्य बीजशक्तिनाशश्च । अत एव, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुध्म इति गीतादौ ज्ञानेन कर्मणो दाहः श्रूयते, न नाशः । किन्तु घासन्नया इव चित्तनाशादेव नाशः । धर्मिनाशस्य धर्मनाशहेतुतायाः क्लृप्तत्वात् । अत एव तत्त्वविद्ः सञ्चिन्तक्रियमाणयोर्धर्मार्धर्मयोस्तस्य पुत्रादायमुपपन्ति सुहृदः साबुद्धत्यां द्विपन्तः पापकृत्यामिति श्रुत्या प्रतिपादितमन्येन ग्रहणं सङ्गच्छते । नाशं प्रहणासम्भवात् । तस्मान्निरुक्तश्रुतिसूत्राणामप्येतदर्थानुसारेणार्थो व्याख्येयः । इत्यञ्च सत्कार्येवाद्दृष्टे स्वरूपतस्तेषां नाशाभावेन सत्त्वेऽपि बीजभावस्य ज्ञानेन नष्टत्वाददग्धबीजभाषाणां शालितण्डुलानामिव दृष्टभोगानुकूलत्वमात्रमिति ज्ञानिनां कर्माशयो नास्त्यवाद्दृष्टजन्मभोग., किन्तु दृष्टभोगनाश एवति दिक् ॥

ननु यदि सत्कर्मपरिपाकेन प्राप्तचरमनेहस्य ज्ञाने सत्यपि दृष्टविपाकलक्ष्येभ्याऽतिविशेषो न स्यात् । विधिनिषेधशास्त्रेऽधिकृतो विहितानि निपिद्धानि वा याचन्ति कर्मणि सञ्चिनोति ताचद्भिरेक एक आरभ्यते इत्येकभाविकपक्षे ज्ञानिनामपि नियतादृष्टजन्मभोगत्वेवाऽङ्गीकारात् । युक्तध्यायं पक्ष. । तथाहि । नैकं कर्मकस्य जन्मनः कारणम् । अनादिकालसाश्रयानां क्रियमाणानां च मध्ये किं कर्म

प्रथमं फलं दास्यति किं पश्चादिति फलक्रमे नियमाभावात्लोकानां पुण्यानुष्ठाने फलानिश्चयप्रसक्त्या प्रवृत्तिलोपापत्ते । नच यदाकदाचित् फलसम्भवेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यति । फलसाधनताज्ञानमात्रस्य प्रवृत्तिकारणत्वादिनि धाच्यम् । भाव्यनन्तकालमध्ये माधिपापादिना अनुष्ठीयमानकर्मणो विनाशसम्भवाज्जाटिति भोगकामगयैव कर्मानुष्ठानात् । नाप्येवं कर्मानेकजन्मनां कारणम् । अनेकेषु जन्मसु कृतं क्रियमाणं च कर्मैकैकं प्रत्येकमेवानेकस्यासंख्यजन्मनः कारणमिति तद्विरुद्धफलदस्य कर्मणः फलकालाभावप्रसक्त्या तत्र प्रवृत्तिलोपापत्ते । नाप्यनेकानि कर्माणि मिलित्वा अनेकजन्मनां कारणानि । यद्गुणां जन्मनां युगपदसम्भवेन क्रमिकोत्पत्तेरवश्यवाच्यतया प्रथमं किं पश्चात् किमिति क्रमे नियमाभावात् पुण्यानुष्ठाने फलानिश्चयप्रसक्त्या प्रवृत्तिलोपप्रसङ्गदोषतादवस्थाच्छीघ्रफलकामनयैव कर्मानुष्ठानस्योक्तत्वात् । तस्मादेकं कर्मैकं जन्म करोति । एकमनेकानि जन्मानि करोति, अनेकान्येकजन्मानि कुर्वन्तीनि पक्षत्रयस्यासम्भवाज्जन्मार्थव मरणपर्यन्तं विहितप्रतिपिद्धैर्यो धर्माधर्मसमूहो गुणप्रधानभावापन्न उत्पादितः स मरणकाल आरब्धकर्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरं सन् स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य प्रवृद्धधेगमेकमेव जन्म फलयोग्यं करोति, नानेकमित्येकमविकपक्ष एव युक्तं । नन्वेवं विधिनिषेधानधिकृतदेवतिर्यगादिशरीररामे प्रायेणोत्तरमपुनर्भ्रमसङ्गः । अनधिकारेणापूर्वस्यानज्जनात् । प्राचीनसर्वकर्मणां च तस्मिन्नेव शरीरे समापनादितिचेन्न । नरकस्वर्गादिजन्मकर्मणामेव ब्राह्मणस्थावरादियोनिलाभपर्यन्तध्वणाच्छ्रवणानुक्तकालविशेषस्यैकमविकत्वनियमाच्छान्तिपर्वण्यापद्धमै— एव झलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता * लुब्धकेन हता ह्यर्गं गता तेनैव कर्मणेत्यादिना तिर्यञ्चामपि पुण्यश्रवणात् । परस्त्रीगमनादिपापश्रवणाच्च । अ-यत्रेन्द्रादेरपि ब्रह्महत्यादिश्रवणाच्च शरीरान्तरोपभोग्यदृष्टोत्पत्त्यङ्गीकाराद् वा दोषाभावात् । अखिलप्राणिकृताद्गन्धाप्रतिबद्धाखिलकर्मणामेवैकमविकत्वाङ्गीकारात् । अतः प्रायश्चित्ततत्त्वज्ञानादिना दग्धस्य शीघ्रभोगदायिनाऽऽवृद्धस्य चैकमविकत्वाभावेऽपि न हानिः । न वा ज्ञानिनामन्यस्ताम्यम् । तेपामेवापुनर्मर्वाङ्गीकारादिति सक्षपः । कर्माणि शरीरान्तरोत्पत्तिश्च सत्त्वाद्यनुसारिणी ।

येन येन हि भावेन यद्यत् कर्म करोत्ययम् * तेन तेन शरीरेण तत्त-
 फलमुपादनुते इति मन्वादिस्मृतेः । सत्त्वान्धवश्चाप्तुं प्रयत्नाधीनः
 शास्त्रीयेष्टसाधननाशानादिना सत्त्वसम्पत्तमोनिवृत्त्योः सम्भवात् ।
 सत्त्वाद्याधिर्भावेन च शक्यते कालान्तरोपभोग्य तच्छेषभूतं शरी-
 रान्तरमपि प्रत्याकृष्टम् । पुरुषकारप्रधानस्य देशकालविशेषसमव-
 धानस्यापि सम्भवात् । नन्वयुक्तकालान्तरोपभोग्यस्य कालान्तरे-
 ऽभिव्यक्तिरिति चेन्न । चिराच्चिररूपकालस्याभिव्यञ्जकमान्यामप्रवे-
 शाच्चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ पशुकामस्य कृतायामपि साद्भा-
 यां पशुतां सद्योऽनुपलम्भाद् वापिता श्रुतिरिति बाह्येन प्रत्युपस्थिते
 पशुकामस्य चित्राश्रुपाय इत्यंतन्मात्रे तात्पर्यं, न तु चिराच्चिररूप-
 कालेऽपि । तेन यस्य चित्रा सम्पन्ना तस्यासति प्रतिबन्धके पशुभिर-
 वश्य भवितव्यम् । प्रतिबन्धके सति तु कालान्तर इति शास्त्रकृद्भि-
 र्व्यवस्थापितत्वात्किन्तु भोक्त्रनिशयाघायी वयोविशेषरूपः भोक्त्
 भोग्योभयाऽतिशयी शीतोष्णवर्षारूपश्रुतुविशेषरूपो जायते इति
 विशेषः । यथाह हारीतः— यस्मिन् यस्मिन् वयसि यः करोति
 शुभानि तस्मिन् तस्मिन् वयसि शरीरवाचिकमानसान्याप्नोतीति ।
 तस्मादैकभविकपक्षे भगवद्भजनादिना यद्यपि शक्यते शरीरपा-
 तोत्तरं झटिति नारदादिवच्छरीरं प्रत्याकृष्टुं, तथापि तस्य कर्माशय-
 हेतुकत्वेन कैवल्योपेक्षया बन्धत्वमेवेत्यनुपादेयकल्पत्वमेव मुमुक्षो-
 रिति सूत्रह्ययतात्पर्यार्थं । यदि तु परमेश्वरेच्छयैव सर्वं तदा तु
 सुतरामैकभविकः कर्माशयः । परन्तु दृष्टजन्मवेदनीय एव । अयु-
 त्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमदनुत इत्यादिस्मृतं । अणिमाण्डव्या-
 दीनां शैशवे कृतकर्मणांमिहैव दुःखफलध्वनाच्च । उपोतिष्टोमा-
 दिकं च विधिसिद्ध्यर्थमात्रमनुष्ठेयम् । ईशच्छेज्जीवानां मरणान-
 न्तरमीश एव लयाङ्गीकारेण भवान्तराभावात् । तस्मादस्मिन्
 पक्षे एक एव भवः कार्यतयास्मिन्नस्तीति नार्थः । किन्त्वेकस्मिन्पक्षे
 शरीरे फलस्य भावः सद्भावांऽऽस्नीत्येकभविकशब्दार्थः, अस्मिंश्च पक्षे
 कर्मतत्त्वज्ञानादिमाधनानामीशमसादकोषौ प्रत्येव कारणता, न फलं
 प्रति । फलमत उपपत्तेरिति सूत्रयता व्याप्तेन तथा ज्ञापनात् ।
 अतो न कस्याप्यप्रामाण्यमिति संक्षेपः ॥ १३ ॥

अधुना ज्ञात्यादीना दृश्यार्थ फलमाह ।

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जात्यायुर्भोगाः सर्वे एव ह्लादपरितापफलाः समुच्चित-
सुखदुःखफलकाः कुतः । पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । समुच्चितधर्माधर्म-
हेतुकारणादित्यर्थः । सुखाद्यच्छेदेन पुण्यहेतुकाः, दुःखाद्यच्छेदेन पुण्य-
हेतुका इति यावत् । सर्वस्यापि फलस्य दुःखसंभिन्नत्वादित्यर्थः ॥१४॥
ननु दुःखफला हेया भवन्तु सुखफलास्तु कथं हेया इत्यत आह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च तज्जन्यानि दुःखानि तैर्योगात्
तत्कारणत्वादिनि यावत् । विषयाणां भोगे सृष्ट्याभिवृद्धिः परिणाम-
भोगपरिपन्थिनि द्वेषस्तापः, भोगानुमयेन भोगस्मृतिजनकः संस्का-
रः । एतेषां दुःखसाधनत्वं स्फुटमेव । गुणवृत्तिविरोधाच्चेति ।
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तयः सुखदुःखमोहास्तासां विरोधः पर-
स्परमभिभाव्याभिभावकत्वं, तस्मादित्यर्थः । गुणवृत्त्यविरोधादिपाठे
तु, गुणवृत्तीनां सुखादीनां गुणप्रधानभावेन समावेशादित्यर्थः ।
विवेकित इत्यनेन विषयसुखं दुःखसंभिन्नतया सुखकाले योगिन
एव पश्यन्तीति सर्वं दुःखं नायोगिनः । सुखकाले तु एतयाऽनुमधा-
ऽभावात् । ननु सुखसाधनतया सुखसंभिन्नतया च सर्वं सुखमेव
कथं भवतीति चेन्न । घाहुल्यस्यैवात्र नियामकत्वात् । दुःखवाहुल्यस्य
लोकं स्फुटत्वात् । उक्तं च विष्णुपुराणे— फलत्रामिप्रपुत्रार्थगृहक्षेत्र-
धनादिकैः * क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखमिति ॥१५॥

इदानीं हेयं हेयहेतुर्हानं हानहेतुश्चेति चतुष्टयं व्युत्पादयितुं
विशिष्य हेयं दर्शयति—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अतीतस्यातीतत्वादेव वसंतमानस्य च गोगेनेव क्षयसम्भवा-
दनागतमेव हेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा पुरुषः, दृश्यं प्रधानम् । तयोः संयोगोऽविवेकख्यातिहेतुकं
।।स्तुभोग्यत्वेन साभिधानं हेयस्य तु यस्य हेतुः कारणमित्यर्थः॥१७॥
तत्र दृश्यस्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाह—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः प्रपञ्चावभासः सत्त्वधर्मः, क्रिया प्रवृत्तिः रजसो
धर्मः, स्थितिर्नियमस्तमसः, ताः प्रकाशक्रियास्थितयः शीलं स्वामाधिकं
रूप यस्य तत्तथाविधमिति स्वरूपमस्य निर्दिष्टम् । भूतेन्द्रियात्मकं
भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधानि । उभयमेतत् पृथिव्यादीनि च
अन्वतन्मात्रादीनि च इन्द्रियाणि शुद्धीन्द्रियकर्मैन्द्रियान्तःकरणभे-
देन त्रिविधानि । उभयमेतद् ग्राह्यग्रहणरूपतयाऽऽत्मस्वरूपाभिन्नः
परिणामो यस्य तत्तथाविधमित्यनेन कार्यमस्योक्तम् । भोगः सुखदुः-
खान्यतरसाक्षात्कारः । अपवर्गं संसारनिवृत्तिरूपकैवल्यं, तौ भोगा-
पवर्गवर्धे । प्रयोजनं यस्य तत्तथाविधमित्यनेन प्रयोजनमस्योक्तम् ।
तद्विदं गुणत्रयं प्रपञ्चकारणं भोगमोक्षप्रयोजनकं दृश्यपदार्थं
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गुणानामिव गुणविफाराणामपि दृश्यत्वज्ञापनाय गुणानाम-
वस्था. प्रदर्शयति—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि ॥ १९ ॥

विशिष्यन्ते व्याघर्षन्ते इति विशेषा व्यावृत्ताः, पञ्च भूतानि
दशेन्द्रियाणि, एकादशं मनश्चेत्येते पौष्टपविकारा एव । तेषां प्रकृ-
तयो शुद्धैर्विकृतयः पञ्चतन्मात्रादङ्काराः पद् विशेषा. लिङ्गमात्र
महत्तत्त्वम् अलिङ्गगुणानां साम्यावस्थारूप प्रधानम् । एतानि चत्वारि
गुणपर्वणि गुणानामवस्था इत्यर्थं ॥ १९ ॥

दृश्यं निरूप्य द्रष्टारं निरूपयति—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययाऽनुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो ह्यशिमाम्रश्चिन्मात्रो न ज्ञानादिधर्मकः । ज्ञानं
तैवात्मनो भ्रमो न गुणो वा कथञ्चन * ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्य-
सर्धगतः शिव इत्यादिस्मृतैः । एतेन मतान्तराभिमतस्वरूपतानिरा-
सः । मात्रपदेन गुणान्तरस्यापि व्यवच्छेदः । अतः शुद्धोऽपि पारा-
ध्यात्वेतन्त्वपरिणामित्वादिरूपाशुद्धिरहितोऽपि । एतेन भूतेन्द्रिया-
द्यन्तर्भाषव्यावृत्तिः ॥ प्रत्ययानुपश्यः ॥ प्रत्ययं बुद्धिवृत्तिमनुसृत्य
पश्यतीति प्रत्ययानुपश्यः । स्वस्य बुद्ध्याविवेकाद् वृत्तिभिरेकीभूत-
सन् शब्दादीन् पश्यतीत्यर्थः । एतेन द्रष्टरि प्रमाणं सूचितम् । अतन्
विना जगतो भानानुपपत्तेरिति भावः ॥ २० ॥

प्रमाणं दर्शयति—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं भोगापवर्गावेवार्थः प्रयोजनस्य
स तथेति मध्यमपदलोपिसमासः । पुरुषस्य भोगापवर्गप्रयोजनक
एव दृश्यस्यात्मा स्वरूप कार्यकारणरमक गुणत्रय, न स्वार्थमित्य-
र्थः । तथाच, गुणाः परार्था, संहत्यकारित्वात् । शय्यादिवदित्याद्य-
नुमानेन दृश्यातिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिरिति भावः । तदर्थमेव
दृश्यमित्येतावन्मात्रेणैव निर्वाहेऽप्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थत्वा-
न्वयस्यनिरासाय प्रयुक्तमिति दिक् ॥ २१ ॥

तनु पुरुषप्रयोजनक दृश्यस्य स्वरूप यदि तर्हि पुरुषार्थहेतुरुप-
स्थितिकत्वेन चेतनदृष्टिलब्धसत्ताकस्य भोगापवर्गरूपे पुरुषार्थे कृते
सत्यवस्थानायोगादत्यन्तोच्छेदप्रसङ्गः । तथाच प्रकृतिनित्यत्वमगव-
न्निस्त्यैश्वर्यादिसद्धान्तहानिः स्यात् । इदानीं सस्कारश्च नोपलभ्येत ।
यदि चात एव नाश्लर्हि जीवत्प्रायस्त्तिकी संसारनिवृत्तिर्न स्यात् ।
कारणस्य सत्त्वात् । तथाह—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतः समापितोऽर्थो यस्येति कृतार्थम् । एकं फलिनमुक्तपुरुष
प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाकरणाद्वाहो राजव्यग्रहमपि सामान्यतो
न नष्टम् । कुतः । तदन्यसाधारणत्वात् । तस्मिन्नन्यपुरुषेऽसाधारण-
त्वादित्यर्थः । सोऽयमर्थः, अजामेका लोहितशुक्रकृष्णां वक्षी प्रजा

जनयन्ती सरूपाः * अजो ह्येको ज्ञापमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्त-
भागाप्रजोऽन्य इत्यादिश्रुतिसिद्ध. एतदुक्तं भवति । प्रधानस्य कृतार्थं
मति न प्रवृत्तिः । अनागतायस्यस्यैव पुरुषार्थस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् ।
अकृतार्थं प्रति तु घटते महदाद्याकारेण प्रवृत्तिरतो नोक्तदोष इति
सक्षप. ॥ २२ ॥

द्रष्टृदृश्यौ व्याख्याय हेयहेतुं संयोगं निरूपयति—

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥२३॥

स दृश्यम् । तस्य शक्तिः जडत्वेन भोगयोग्यता । स्वामी पुरुषस्त-
स्य शक्तिश्चतनत्वेन भोक्तृयोग्यता, स्वरूपारिक्त्वैव । तयोः स्वस्वा-
मिस्वरूपयोः शक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः स्वरूपेण भोक्तृभोग्यभावेन
मास्यमासकभावेन चोपलब्धौ हेतुः कारण भोक्तृभोग्यभावेन स-
न्निधानं संयोग इत्यर्थः । अथवा, सुखदुःखाद्याकारदृश्यबुद्धिस्वरू-
पस्यापलब्धिर्भोगः । स्वामिस्वरूपस्य सच्चिन्मात्रस्योपलब्धिहेतुरप-
वर्गहेतुर्ज्ञानम् । तद्धेतुः संयोग इत्यर्थः ।

अथ शक्तिर्दृश्य भोग्यतायोग्यत्वात् स्वामिशक्तिर्द्रष्टृभोक्तृयोग्य-
त्वात् । तयोः स्वरूपोपलब्धी हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्य-
संयोगोऽत्र हेयहेतुरुक्तो, न सम्यग्धमात्रम् । प्रलयमोक्षादिसाधारणदा-
दिति भावः । सूत्रे स्वरूपपदं विवेकययातिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्य-
स्य संयोगजन्यत्वक्षापनेन हेयपक्षे प्रवेशज्ञापनाय । तदुक्तं— त्यज
धर्ममधर्मं च उभ सत्यानुते त्यज * उभ सत्यानुते त्यक्त्वा येन
स्वजासि त त्यजेति । एव विवेकययात्यन्त्ये कार्ये जनिते कृतकस्येन
जीवेन प्रधानादिरदर्शनात् त प्रति नष्टत्वेन दर्शनरूपकार्यापसान
एव संयोग इत्यतो दृष्टस्वरूपोपलब्धिर्द्रष्टृदृश्ययोर्वियोगकारणमित्य-
पि ज्ञापितम् ॥ २३ ॥

संयोगदर्शनावसानत्वं समर्थयिष्यन् दर्शनोच्छेद्यामविद्यां त-
त्कारणमाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य, अविद्या प्रवाहानादिरनारम्भ्यात्मबुद्ध्या-
दिक्रपा एवाता हतुः । धीजाङ्गुरभावेन स्वप्रयोज्यभासवाद्वाय

कारणमित्यर्थः । अहमिति हृद्दृश्ययोरभेदभ्रान्तिद्वारासत्तावासितं चित्तं प्रलयादौ प्रधानभावमुपगतं, सर्गकाले पूर्वपूर्वसस्कारादृष्ट-प्रयुक्त भोगापवर्गार्थं पुरुषस्य सन्निहितं भवति । तेनैव संयोगेन भोगापवर्गो भवत इति यावत् ॥ २४ ॥

हेयं हेतु च व्युत्पाद्य मोक्षापरपर्यायं हेयं हेयज्ञान व्युत्पादयति—
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः

कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तदभावादिति ॥ तस्या अविद्यायाः अभावात्प्राशाद् हेयसाधन-स्य हृद्दृश्यसंयोगस्याभावो निवृत्तिर्हानपदार्थः । तस्य पुरुषार्थत्व-माह ॥ तद् दृशेः कैवल्यमिति ॥ तद् हानं दृशेः पुरुषस्य कैवल्यं, प्राप्ताप्राप्तविवेकरीत्या मोक्ष इत्यर्थः । तथाहि । अतीतदुःखस्यातीत-त्वादेव, वर्तमानस्य च स्त्रोत्तरोत्पन्नविशयगुण्येनैव नाशसम्भ-वात् । अनागतस्य तु निवृत्तयितुमशक्यत्वादेव न तत्त्वज्ञानेन हानं वक्तुं शक्यम् । अतः साक्षात्तत्साधनभूतस्य विवेकव्यतिनिमित्त-स्य सत्यागस्य निवृत्तरव तत्त्वज्ञाने साध्या। हागक्रियैव चानागताय-स्यापरिपालनेन भाविदु खप्रतियोगिकापि भवतीति स्वतः पुरुषार्थ-रूपा च भवति । इत्थञ्चानागतदुःखस्य, हेयं तु खमनागतमिति हानक्रियाकर्मत्वरूपहेयत्वोक्तिरपि समच्छने इति दिक् ॥ २५ ॥

तदभावात् संयोगाभाव इत्यननास्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः पुरुषा-
ऽर्थरूपतया स्थापितायाः कारणमाह—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति ॥ २६ ॥

ननु ज्ञानादेव चेन्मोक्षरूपाऽऽसंप्रज्ञातयोगान्तरप्रयासानुसर-
णं व्यर्थम् । आत्मतत्त्वस्योपनिषद्तरुग ध्रुवैव ज्ञानसम्भवाद्दया-
शब्दप्रमाणमात्रं परोक्षैव विवेकख्यातिरुदात्तात् नापराक्षा, किन्तु सा
साधनाप्रकर्षादेवेति ह्यापयिष्येत्तस्या विवेकख्यातेः स्वरूपमाह—

तस्य सत्तथा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य सत्तेति ॥ तस्य उत्पन्नसाक्षात्कारस्य प्रान्तभूमिः प्रज्ञा
प्रकृतोऽन्तोऽवसानं यासां ताः प्रान्ताः । चरमा इति यावत् । प्रान्ता
भूमयाऽवस्था यस्या सा प्रज्ञा प्रान्तभूमिः, सत्तथा सत्प्रकारा भव-
तीत्यर्थः । सत्प्रकाराः प्रज्ञावस्थाश्चरमा भवन्तीति यावत् । ज्ञात-
व्यमखिलं ज्ञातं, न किञ्चिज्ज्ञातव्यमस्तीति या सैकाः १ । सर्वजिज्ञासा-
निरर्तकत्वात् प्रान्ताः । न हीयमज्ञस्यात्पक्षव्य वा सम्भवति । तत्तदा-
लम्बनसमाधिना प्रधानान्नप्रज्ञाया स्थिरायामपि आत्मजिज्ञासायाः
सत्त्वेन तत्प्रज्ञायाश्चरमत्वात् । एवमग्निमावस्थानां प्रान्तत्वमवग-
न्तव्यम् । हातव्याः सर्वे बन्धहेतवो हताः, न किञ्चिन्मम हातव्य-
मस्तीति या सा द्वितीया । २ । कैवल्यप्राप्त्या प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तं,
न किञ्चिन्ने प्राप्तव्यमस्तीति या सा तृतीया । ३ । विवेकज्ञानसम्पा-
दनेनाखिलं कर्तव्यं कृतं, न मे किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति या सा च-
तुर्थी । ४ । एताश्चतस्रः प्रज्ञा कार्यविपर्ययानमलज्ञानस्वरूपाः कार्यवि-
मुक्तिसंज्ञाः चित्तविमुक्तिसंज्ञास्तु तिष्ठ । कृतार्थं बुद्धितत्त्वमित्येकाः १
गुणाः कृताधिकारा निरिच्छिन्नरच्युता इव प्रायाणः । पापाणविशेषा
तिर्यग्स्थाना न पुनः स्थितिं यास्यन्ति । उपरममुख्यानां मोहाभिधान-
रूपस्ययोगकारणमायात् । निष्प्रयोजनत्वाद्यामीया कुः । प्ररोह इति
द्वितीया । २ । गुणातीतोऽहं स्वरूपमात्रार्थस्य सच्चिदेकरस इति
तृतीया । ३ । इत्थं त्रिप्रकारा चित्तस्वरूपविमुक्तिविपर्ययात् तथा-
व्यये । इहंशसत्प्रकारप्रज्ञावानेश ज्ञानी कुशल इत्युच्यते । भव
एतादृश्यः प्रज्ञा, जिज्ञासाजिज्ञासाप्रेप्साचिकीर्षाशाकभयशिकल्प-
निवृत्तिकलाः साद्गममार्धि विना न सम्भवन्तीति तदन्तप्रयासः
सार्थक एवेति दिक् ॥ २७ ॥

ननु तथापि विमर्शं चित्तरोधहेतुमाणनितोघाद्विलक्षणं योग-
प्रयासः । मनोनिग्रहस्य धृतिजग्यात्ममाश्रयत्वयोधेनेष सम्भवात् ।

तदुक्तम् । आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा * अमनस्तां तदा
याति तदभावे तदग्रहमित्यादि । अतस्तेन मनसो निग्रहे जाते स्व-
प्रकाशमात्मतत्त्वं केवलं स्वरूपमेव भासत इति समाधिसिद्धियोगा-
ङ्गानुष्ठानप्रयासोऽनुचित इत्याशङ्क्य, आत्ममात्रसत्यत्वबोधरहितानां
बहिर्मुखानां सत्त्व्यातिघादिनां च मनोनिरोधहंतुकं चाश्रयनिरा-
सेनैवात्मबोधो मोक्षाय शांतिश्च भवतीति पूर्वमुक्ताननेकयोगात् ।
साङ्गसमाधियोगेऽन्तर्भावविष्यन् योगाङ्गानुष्ठानात् तद्भवतीत्याह—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेक-

ख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानुष्ठानेति ॥ योगस्य तदङ्गानां च अनुष्ठानात् धीनः-
पुन्यरूपाद् अज्ञासाद् अशुद्धिक्षये चाश्रयणाविहेतुकेशादिलक्षण-
पापक्षये सति ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः विवेकख्यातिपर्यन्ता ज्ञान-
स्य श्रवणमनननिदिध्यासनजन्यस्य सर्वस्यापि दीप्तिः मिथ्याज्ञानेन
अभिभयोऽश्रुतमतायेप्राहित्वं च भवतीत्यर्थः । साङ्गयोगानुष्ठानस्य
स्वजन्यधर्मजन्यशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वमिति भावः । अथवा
योगाङ्गानां धौर्तवस्तीत्यादिपट्कर्मणां महामुद्रादीनां च अनुष्ठा-
नाद् दृढाभ्यासाज्ज्ञानदीप्तिः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं करणवर्गः । तस्य
दीप्तिः रोगाद्यनभिघातेन तेजस्विता दृढता च, आविवेकख्यातेः विवे-
कख्यातिपर्यन्तं भवतीत्यर्थः । रोगादिना ज्ञानस्य कुण्ठीभावस्तु प्रसि-
द्ध एव । स चैतेष्वङ्गेष्वनुष्ठितेषु रोगप्रतिपन्धाश्च भवतीत्यर्थः । तथाच
करणदाह्यद्वारा समाधिदार्ढ्यायार्थकर्मयोगोऽपि प्रथमतोऽनुष्ठेयो
रोगभीरुणेति भावः । स च कर्मयोगः पट्कर्मरूपां मुद्रारूपश्चेति
द्विविधो निरूपित आकरे । यथा—

धौती वस्ती तथा नेति वाटकं मौलिकं तथा ।

कपालभाती चैतानि पट् कर्माणि प्रचक्षते ॥

कर्मपट्कमिदं गोप्यं देहसोधनकारकमिति ॥

महामुद्रा महापद्मो महावेधश्च खेचरो ॥

शक्तिचालो मूलबन्ध उट्टीयानं ततः परम् ।

आलम्बराभिधो योगो विपरीतकृतिस्तथेति ॥

लक्षणानि च तत्रैषां कानि । तत्र धौती ॥ १ ॥

चतुरङ्गुलविस्तारं सितं घञ्जं शनैर्ग्रसेत् ॥
 पुनः प्रत्याहरेद्देतद्व्यासाद्भौतिकर्मचित् ।
 कासश्वासप्लीहकुष्ठफफरोगादयः क्रमात् ॥
 धौतीकर्मप्रभावेन प्रयान्त्येष न संशयः, इति ॥
 अथ वस्ती ॥ २ ॥

गामिदमे जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः ।
 आधाराकुचनं कुर्याद्व्यासाद् घस्तिर्कर्म तत् ॥
 गुह्यमोदनं चापि वातस्पीहपित्तफफाद्भवान् ।
 घस्तिकर्मप्रभावेन बाधयन्ते सकलाऽऽमयाः ॥

घात्रेन्द्रियान्त-करणप्रसादं दध्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् ।
 शशेषदोषोपचयं निहन्त्याद्व्यपश्यमानं अलघस्तिकर्ममिति ॥
 अथ नेत्री ॥ ३ ॥

सूत्रं वितस्तिमुस्तिरुचं नासानाले प्रवेशयेत् ।
 मुखान्निर्गमयेत् सा हि ननी सिद्धं निर्गद्यते ॥
 कपालशांघिनी चैष दिव्यदृष्टिप्रदायिनी ।
 तत्रोर्ध्वजानरोगौघाञ्जयत्याशु नन्तिविद्, इति ॥
 अथ घ्राटकम् ॥ ४ ॥

निरीक्षेन्निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः ।
 अश्रुपातादिपर्यन्तमार्येस्तत् घ्राटकं मतम् ॥
 मोहनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् ।
 एतच्च घ्राटकं गोप्यं यथा यथा रतिः सदेति ॥
 अथ नौली ॥ ५ ॥

गानन्दावसंवेगन तुन्दं सव्यापमव्ययोः ।
 नलांशो भ्रामयेद्देवा नौली योगे प्रचक्षते ॥

मन्दाग्निस्त्वदीपनपाचकार्ग्निसन्ध्याविकानन्दफरी तथैव ।
 शशेषदोषामवशोषणी च दृढक्रिया मौलिगीप हि नौली ॥
 अथ कपालभाती ॥ ६ ॥

भस्त्रेण लोहकाराणां रेचपुरी समंभ्रमौ ।
 कपालभाती विषपाता कफदोषप्रदाहिनी, इति ॥
 अथ महामुद्गा ॥ ७ ॥

अपसश्यन सर्वाण्य पादमूलेन साहरम् ।

गुरुपदेशतो योनिं गुद्मेढ्यान्तरालगाम् ॥
 स्वयं प्रसारितं पादं धृत्वा पाणियुगेन तु ।
 नषट्काराणि संयम्य चिबुकं हृदयोपरि ॥
 चित्तं चतुष्पथं दत्त्वा प्रारभद्वायुधारणम् ।
 महामुद्राभवेदेवा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥
 घामाङ्गेन समश्वास्य दक्षाङ्गनाऽश्वसेत् पुनः ।
 प्राणायामं समं कृत्वा योगी नियतमानसः ॥
 मुद्रामेतां तु सम्प्राप्य गुरुवक्त्रात् सुगोपिताम् ।
 अभ्यासयोगतो योगी मन्दभाग्योऽपि सिद्धति ॥
 सर्वासांमेव नाडीनां चालनं विन्दुधारणम् ।
 जारणं तु कपायस्य पातकानां विनाशनम् ॥
 कुण्डलीबोधनं घायोर्ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशनम् ।
 सर्वरोगोपशमनं जठराग्निविवर्द्धनम् ॥
 कुर्यादभ्यासनस्त्वया महामुद्रा सुगोपिता ॥
 अथ महाबन्धः ॥ २ ॥
 योऽस्यां प्रसारितः पादो विन्ध्यस्य तमुरुपरि ।
 गुदयोनी समाकुञ्च्य नीत्वा चापानमूर्ध्वगम् ॥
 योजयित्वाः समानेन कृत्वा प्राणमधोमुखम् ।
 बन्धयेद्दूर्ध्वगत्यर्धमपानप्राणयो सुधीः ॥
 कथितोऽयं महाबन्धः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
 नाडीगलद्रसव्यूहमूर्ध्वं नयति योगिनः ॥
 उभाऽयां साधयेत् पदभ्यामैकैकं सुप्रयत्नतः ।
 मतमत्र तु केषाञ्चित्कण्ठबन्धं धितर्जयेत् ॥
 राजदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोत्तम्भयेदिति ॥
 अथ महाधेयः ॥ ३ ॥
 महाधेयं स्थितो योगी कृत्वा प्रकमेकधा ।
 घायूनां गतिमाधृत्य निभृते कण्ठमुद्रया ॥
 समहस्तयुगो भूमौ स्थितो संताडयच्छनैः ।
 पुटद्वयं ममाकस्य घायुः स्फुरतिमध्यगः ॥
 सामसूर्याग्निसन्धानं जायते चामृतायते ।
 महाधेयाऽप्यगभ्यासाग्निर्हार्ताः प्रदायकः ॥

धलीपलितषेपपत्रः सेव्यते साधकोत्तमैः ।
 एतन्नत्रयं महागुप्तं जंजरारोगविनाशनम् ॥
 धहिष्टृद्धिकरं चैव सर्वसिद्धिप्रदायकमिति ॥
 अथ खेचरी ॥ ४ ॥
 छेदनचालनदोहैर्जिह्वां संवर्द्धयेत्साधत ।
 पावत्रियं श्रूमध्यं स्पृशति तदा खेचरीसिद्धिः ॥
 कलां परामुर्ली कृत्वा त्रिपथे परिवर्त्तयेत् ।
 सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्यामचक्र तदुच्यते ॥
 रसं तमूर्ध्वगां कृत्वाक्षणाध्वं यदि तिष्ठति ।
 विषयैर्मुच्यते योगी व्याधिसृत्युजरादिभिः ॥
 खेचर्या मुद्रितं येन विषरं लम्ब्यशोर्ध्वतः ।
 तस्य न क्षरति बिन्दुः कामिन्यालङ्गितस्य च ॥
 खलिनोपपदे बिन्दुः सम्प्राप्तश्च हुताशनम् ।
 यजभूर्ध्वं हि तच्छक्त्या निरुद्धो यानिमुद्रया ॥
 चित्तायत्तं नृणां शुक शुकसायत्तं च जीवनम् ।
 तस्माच्चित्तं च शुकं च रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥
 उभयो रक्षणे हेतुः खेचर्यैव न संशयः ॥
 इयं व्युत्पादिता स्कान्दे—
 कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।
 श्चयोरन्तर्गता हृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥
 चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता ।
 तेनेगा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धीर्निगद्यते, इति ॥
 अथ शक्तिचालनम् ॥ ५ ॥
 भाधारकमले सुतां चालयत् कुण्डलीं हृदाम् ।
 भवानयायुनारुष्य थलादारुष्य बुद्धिमान् ॥
 शक्तिचालनमेधं हि प्रत्यहं यः समश्नसेत् ।
 अग्निवृद्धिर्भवेत्तस्य रोगाणां च विनाशनम् ॥
 विहाय मुद्रां भुजगीं स्वयमूर्ध्वं भवेत् खल ।
 तस्मादश्नसने कार्ये योगिना सिद्धिमिच्छता ॥
 अथ भूलयम्भः ॥ ६ ॥
 पादमुलेन संपीड्य शुद्धमार्गं सुपन्त्रितम् ।

वलाद्वपानमाहृष्य बलादूर्ध्वं समभ्यसेत् ॥
 कथितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः ।
 अग्निवृद्धिर्भयेनस्य रोगाणां च विनाशनम् ॥
 अथाष्टीपानम् ॥ ७ ॥
 सर्वात्त वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढम् ।
 गुल्फदेशसमीपं च उत्तरं तत् प्रपीडयेत् ॥
 पश्चिम तानमुदरं कारयेच्च्युक्तं हृदि ।
 शनैः शनैर्यथा प्राणस्तुन्दसिद्धिं न गच्छति ॥
 सर्वेषामपि बन्धानामुत्तमो ऋषिष्टीपानकः ।
 पण्मासमभ्यसन् मृत्युं जयत्येव संशयः ॥
 नित्यं यः कुरुत योगी चतुर्धरं दिने दिने ।
 तस्य नाभेर्धिशुद्धिः स्याद् येन सिद्धौ भवेन्मरुत् ॥
 अथ जालन्धरबन्धः ॥ ८ ॥

बद्ध्वा गले शिराजालं हृदये च्युक्तं भ्यसेत् ।
 बन्धो जालन्धरः प्रोक्तो देधानामपि बुलंभः ॥
 एतस्याभ्यासतो योगी योगसिद्धिमवाप्नुयात् ।
 अथ विपरीतकरणी ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वनाभिरधस्तालुरुर्ध्वमानुरध शशी ।
 करणी विपरीताण्या सर्वव्याधिघिनाशिनी ॥
 एतत्प्रकारमाह दत्तात्रयः—

अथ शिराश्चोर्ध्वपादः क्षणं स्यात् प्रथमे दिने ।
 क्षणान्तं किञ्चिदधिकमभ्यसेच्च दिने दिने ॥
 गुरुपदेशतः सम्यङ् न तु श्वास्त्रार्थकोटिभिः ।
 घलिच्च पालनं चैव पण्मासाब्दे न दृश्यते ॥
 याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत् स तु कालजित् ।
 नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविधर्जनम् ॥
 आहारो बहुल तस्य कार्थ्योऽल्पे तु विनश्यति ।
 तेन नाभिस्थितो देवो भास्करो दृढनात्मकः ॥
 तालुमध्य स्थिताच्चन्द्राञ्चलित त्वऽमृतं मधु ।
 नैव नद्वृषसने शक्ता योगेनानेन वै चित्तं ॥
 विशुद्धौ रोधता गच्छेत् सर्वाङ्गेषु नतः कर्मादित्यादि ॥

एतच्च सर्वं, योगाङ्गानुष्ठानादिति सूत्रे सूत्रितमपि हठयोगा-
ङ्गत्वेण देहसिद्धमात्रफलत्वेन साक्षाद्राजयोगाऽनङ्गत्वान् कण्ठरथेण
सूत्रकृता नोक्तमिति मन्तव्यमिति संक्षेपः ॥ २८ ॥

कारिण पुनस्तानि साक्षाद्राजयोगस्याङ्गानियैरशुद्धिक्षये ज्ञान-
स्य दीप्तस्तत्राह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

तत्र यमाः स्रत एव सफलत्वादत्यावश्यकः सर्वमुमुक्षुजन-
सेव्या वार्दी, पश्चात् तत्सापेक्षा नियमाः । एतदुभयाबीनाच्चत्तसै-
र्धसापक्षाण्यासनानि । तत्सापेक्ष. प्राणायामः । तत्सापेक्षः प्रत्या-
हारः । तत्सापेक्षा धारणा । तत्सापेक्षं ध्यानम् । तत्सापेक्षः समाधिः
सर्विकल्प इत्यष्टौ साक्षात् परम्परया वा निर्विकल्पस्य समाधेर-
ङ्गानित्यर्थः ॥ अष्टाङ्गमैथुन क्रियानिष्पत्तरङ्गिनोऽङ्गत्ववत् समाधेरङ्गिनो-
ऽङ्गत्वं वा बोध्यम् । तेन न कोऽपि दोषः ॥ २९ ॥

तत्र के यमास्तत्राह—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्र प्राणिदुःखसाधनव्यापारो हिंसा । सा च सर्वानर्धहेतुः ।
तदभाषोऽहिंसा । उक्ता चेश्वरगीतायां—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।

अङ्गेशजननं प्रोक्ता अहिंसा परमर्षिभिरत्यादिना । हिंसायाः
सर्वफालमेव सर्वत्र परिहाय्यत्वात् प्रथमं तदभावरूपाया अहिंसाया
निर्देशः ॥ सर्वं यथादृष्टयथाश्रुतयथानुमितयथाध्यातविषयं व्यवहर-
णम् । तस्य द्विविध—कथनरूपमाचरणरूपं च । तत्रापि, देवगुरु-
तीर्थादिभेदनमिष्टसाधन, शालयो मधुरा इत्यादि । द्वितीयं, द्विजस्य
यशोपवीतादिधारणम् । तथाच यथार्थबोधनानुकूलो व्यापारः सत्य-
म् । नानानुकूलं तदर्थबोधनेच्छाकृतत्वम् । तदर्थबोधनेच्छया कृतो
व्यापार इति यावत् । नन बोधनीयस्य शक्तिभ्रमादिना विपरीते बोधेऽपि
न यक्तुर्गथार्थबोधयेऽव्याप्तिरिति संक्षेपः । तद्भिन्नं चानृतमिति सि-

इत्तम् । यथा कैल्यवन्दनमिष्टसाधनमित्यादिवाक्यं, युधिष्ठिरस्य द्रो-
 णंति अश्वत्थामाहत इति वाक्यं च । स्वेच्छापूर्वकम्रमानुकूलत्वात् ।
 शूद्रस्य यज्ञोपवीतधारणाद्याचरणं च । तत्र सत्यं निरूपितम् । तत्रै-
 व । यथार्थकथनाचार सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः * इति । तदप्यथ
 ध्याहिंसागोचरं ब्राह्मणम् । अवध्यहिंसागोचरं सत्यं प्रत्यवायश्रवणात्
 अस्तेयं स्तेयानाचरणम् । स्तेयं परद्रव्यापहरणम् । परद्रव्यं = पर-
 ममेदमिति स्वस्वास्पदं द्रव्यं, तस्यापहरणम् = अन्यायत तस्मिन्
 ममेदमिति स्वस्वापादनम् । अन्यायश्च चौर्यं वलं च । तदुक्तं तत्रैव
 परद्रव्यापहरणं चौर्याद्वायं वलेन वा * स्तेयं तस्यानाचरणमस्त-
 धर्मसाधनमिति । चौर्यात् समुदायैकदेशप्रच्छादनात् । वलेन श-
 स्त्रादिप्रदर्शनाघातादिना ॥ ब्रह्मचर्यं सर्वावस्थापस्थान्द्रियसयमं । उक्तं
 तत्रैव । कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा * सर्वत्र मैथुन-
 त्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते इति । सर्वावस्थासु यौवनाद्यवस्थासु । सर्व-
 दा रात्र्यादावपि । सर्वत्र, अयोनी वा वियानी वा प्रशुयानी तथैव
 चेति मनुः । मैथुने सुखावशपहेतुशुक्रक्षरणानुकूला व्यापारोऽर्था-
 धः । स्मरणं स्पर्शनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् * संकलनोऽध्ययसा-
 यश्च क्रियानिर्वृतिरेव च * एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिण-
 इत्यादिना शास्त्रेषु कथितम् । स च साभिलाषस्तस्याः । तादृशसैव
 शास्त्रेषु निन्दनात् । तस्मात्साभिलाषस्मरणादिक्रपाद्यविधिमैथुनत्या-
 गा ब्रह्मचर्यमिति सिद्धम् ॥ अपरिग्रहः दहयात्रामात्रातिरिक्तभोग-
 साधनातामस्वीकारः । अर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादिदोषभावतया
 भोगसाधनानां द्रव्यादिदेहान्तानामस्वीकारः । उक्तस्तत्रैव द्रव्याणा-
 मप्यनादानमापद्यपि यजेच्छ्रया * अपरिग्रह इत्याहुस्तं प्रयत्नेन
 पालयेदिति । द्रव्याणामपीत्यपिना देहेन्द्रियपरिग्रहः । तत्र द्रव्या-
 णामनादानं स्वत्वासम्पादनं, देहादीनामभिमानत्यागः । फलतेषां
 विशिष्य षडयति सूत्रकारः ॥ ३० ॥

एतेषां योगिभिरुपादेयं विशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा

महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

जातिर्ग्राहणत्वादिः, देशस्त्रीर्यादिः, कालो नियतचतुर्दश्या-
 ; समयः अनियतो ग्राहणभोजनाद्यवसरः । एतैः, ग्राहणादिकं
 तागादौ चतुर्दश्यादौ ग्राहणादिप्रयोजनं विना च न हनिष्यामीति
 मेण जातिदेशकालसमयैरनर्वाच्छन्ना न भवन्ति, किन्तु कर्माप-
 नापि कदापि कस्याप्यर्थे न हनिष्यामीति जात्यादिभिरनवच्छिन्नाः
 । यंभोमाः । सर्वान्सु क्षिप्तादिभूमिषु भवाः, महाव्रतमित्युच्यते
 पर्यं । न. कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागैके अमृतत्नमानशुरि-
 िदिश्रुत्या निवृत्तिघर्मस्यैव मोक्षसाधनत्वावगमाश्रित्वात्तत्तया एते
 या सर्वत्र सर्वावस्थासु सविता महाफलदा एव भवन्तीति भावः ।
 तेषु निवृत्तिरूपतया पारमहंस्यघर्मेषु वैराग्यरूपमुख्यचर्यायोगस्या-
 भावो वैराग्यहेतुफलत्वादेतेषामिति दिष् ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि

नियमाः ॥ ३२ ॥

शौचसापेक्षः संतोषस्तपसापेक्षं तपस्तत्सापेक्षः स्वाध्यायस्त-
 सापेक्षमीश्वरप्रणिधानमिति पञ्चनियमा इत्यर्थः । तत्र शौचं मल-
 नरसनम् । तत्र द्विविधं—बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यं मृज्जला-
 देना कायादिमलप्रक्षालनम् । आभ्यन्तरं—मैत्र्यादिभावनातिश्रित-
 तलप्रक्षालनम् । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्— बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं
 कथा प्रोक्तं द्विजोत्तमाः * मृज्जलाभ्या भवेद् बाह्यं मनःशुद्धिरथा-
 तरमिति ॥ सतोषो यदच्छालामतस्तुष्टि । उक्ता तत्रैव । यदच्छाला-
 नतो नित्यम् बलं पुंसो भवेदिति * ता निष्ठाम् ऋषयः प्राहुः सतोष
 पुत्रलक्षणमितियदच्छालामतः । नानायासासिद्धिालामाद्, नित्यं सर्वदा
 मल पूर्णम् । तथाच पूर्णमिति बुद्धिरनुपादित्साढतुः संतोषः । सत्याम-
 षीच्छायां क्षयादिशोषदर्शनादनुपादानमपरिग्रह इति यमनियमप-
 शर्पयोरस्तरः । अत्र यतमानादिवैराग्यहेतुफलस्य मुख्यवैराग्यमाधन-
 स्य मैत्र्यादिभावनारूपस्य गौणचर्यायोगस्यान्तर्भावः ॥ तपः देव-
 द्विजगुरुपूजादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि प्रागुक्तम् ॥ स्वाध्यायः उपनि-
 षदाद्यावृत्ति प्रागुक्ता, प्रणयजपतर्पणभावनारूपस्येश्वरप्रणिधानस्य

हेतु । घेदान्तोपनिषद् ब्रह्म जपेद्यथाधिदैविकम् * अन्यानि च पवि-
 त्राणि विविहृष्टानि नास्ति * अत्रयस्याब्दप्रथ जप्य शुद्धिकामा
 जितेन्द्रिय * सनियम्येन्द्रियग्राम तत प्रणवमत्रयसेदिति शौनको-
 क्ते । तत्रानयो. क्रियायागस्यान्तर्भाव । ईश्वरप्रणिधान ससारमो-
 खकस्येश्वरप्रसादस्यानुकूलो व्यापारो माक्षमन्त्रजपतदर्थंभावना-
 दि । अतो ब्रह्मयोगशिश्रयोगमन्त्रयोगह्यानयागाद्वैतयोगभक्तियोगा-
 नामन्तर्भावोऽत्र मोक्षसाधननियमे ज्ञातव्य । एवाहशनियमे महा-
 प्रतत्य पूर्वोक्तमनुपञ्जनीयम् । कण्ठरवेणानुक्तिस्तु क्रियायोग तद-
 भावज्ञापनाय । तस्य प्रतिनियतदेशकालाद्यनवच्छिन्नतया सार्वभौम
 त्वासम्भवात् । अत एवाप्तैवानावश्यकत्वमुक्त धीभागततादी ।
 यमानभीक्षण सेवेत नियमान्मत्पर क्वचिदिति । मत्पर इत्यनेन तु
 भक्तियागज्ञानयोगादीनां सार्वभौमत्वेन महाव्रतत्वादावश्यकत्वमे-
 धेति ज्ञापितम् । तदुक्त विष्णुपुराणेऽपि—

शय्यासनस्योऽपि पथि व्रजन् वा स्वस्य परिक्षीणवितर्कजाल ।
 ससारवीजक्षयमीक्षमाण स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी, इति ॥

स्वस्य स्वस्मिन् साक्षिणि यत् पूर्णानन्दैकयोधस्तद् ब्रह्मैवा-
 ह्मस्मीति बाधेन तदुपतीनि परमात्मनिष्ठ । परिक्षीणवितर्कजाल ।
 वक्ष्यमाणो वितर्कजाल प्रतिपक्षभावना विनापि ब्रह्मात्मप्रणिधानेन
 च क्षीणो यस्य । तथा ससारवीजक्षयमीक्षमाण ससारवीजानां
 मिथ्याज्ञानजन्यवासनाना क्षयमनुदिनमुपलभमान । तथा अमृत-
 भोगभागीति जीवन्मुक्तिसुखानुभवितेत्येवमुक्त्वा नित्यमुक्त स्याद्वि-
 ल्यर्थ ॥ ३२ ॥

एतद्यु यमनियमेषु सम्भाविताना वक्ष्यमाणविघ्नानां निवृत्त्यु
 पापमाह—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वितर्कयन्त मिथ्याज्ञानजन्यधाराद्विवात्मनाभिरभिमुखीनि-
 यन्ते इति वितर्का हिमादिसकल्पालैरनिष्टसाधनत्वाद्दनिष्याम्ये-
 धेन, कार्यावशेषमनृतमपि चदिष्यामि, भधविशेषात् परस्वमप्यप-
 हरिष्यामि, सुखावशपात् श्लिथमुपयास्यामि, सामविशेषाद्यष्टभोग
 साधन प्रदीप्यामीत्यादिभयमादीना बाधने प्रतिबन्धे प्राप्त यमादि-

परो मुमुक्षुः प्रतिपक्षभावनं विपक्षभावनं हिंसादयोऽज्ञानमूलत्वात्
समागृह्यतः । संसारश्च दुःखबहुलः । तथाहि । गर्भवामनुदुःखं सर्व-
निरयतुल्यम् । ततो नि.सू. १७७ धाल्य पारतन्त्र्याप्रतीकारादिनिबन्धनं,
यौवने चार्थाजितकाममात्सर्यादिनिबन्धनं, चार्द्धके च स्त्रीयानां स्व-
तन्त्रतया रोगबाहुल्यनोन्द्रयाद्यपादयेन च कृत दुःख, मरण च महद्
दुःखम् । एवं कथाश्चित् सत्कर्मजन्यस्वर्गादावपि परोत्कर्षस्वर्गक्षया-
दिचिन्ताजन्यं दुःखमापनेदित्येवं दोषचिन्तने सदा कुर्यादित्य-
र्थः । एवमसत्कर्मजन्येषु कुम्भीपाकादिनरकेषु श्रवणदुःखं महदेष
दुःखम् । ततस्तिर्यगादियानिषु दुःखैकतानेषु सुखलशां दुर्लभ
इति दुःखबहुलः संसारो जिहासितः । तद्दानाय च मया हिंसा-
दिवहुलान् धर्मान् विहाय योगः शरणीकृतः । यदि पुनस्ताननुसरा-
मि तदा पुनरादानाद्दानाशिष्यतुल्यता स्यात् । अनिवारणीयं संसार-
दुःखं चापनेदित्येव दोषचिन्तने सदा कुर्यादित्यर्थः । इत्यमनुदिने
भवतकेषु दोषं भावयतां वितकेजालनिवृत्त्या समाधिलोभेनापराक्ष-
क्षानाद्भवत्येव मुक्तिरितिभावः ॥ ३३ ॥

इदानीं क्रमण वितर्काणां स्वरूपं भेदं प्रकारं कारणं फलं तेषु
प्रतिपक्षभावनं चाह—

वितर्काहिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोह-
पूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला
इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

हिंसादय इति स्वरूपम् । कृतकारितानुमोदिता इति भेदः ।
स्वयं निष्पादिता, कृता । कुर्वित्वाप्तया समुत्पादिताः कारिताः ।
अन्यैः क्रियमाणाः सम्यगित्यङ्गीकृता अनुमोदिताः । एतन्मैत्रिष्य,
मन्दमतेन मया हिंसा कृताऽगो नास्ति मे दोष इति कारितादौ दोषा-
भायन्नमनिरासायेति दिव् ॥ लोभक्रोधमोहपूर्वका इति, कारणम् ।
यद्यपि कामपूर्वका इत्यपि षष्ठं युक्तं, तथापि कामस्य कोधलोभ-
कारैव हिंसादिकं प्राप्तं कारणत्वेनान्यथाभिज्ञेन तथाकार्मणि मन्त्र-
स्यम् । लोभधर्ममांसादिनिपायणी तृष्णा । क्रोधः कृत्याकृत्यापिषे-
कोन्मूलकोऽनेनापकृत्यामिति प्रज्ज्वलनारमकाश्चिप्तधर्म । मोहा पापं

भविष्यतीत्येवं चिपर्ययः । एतैः कृताः कारिता अनुमोदिताश्च प्रत्येकं त्रिप्रकारा भवन्तीति तद्यप्रकारास्तंऽपि पुनः प्रत्येकं त्रिविधा इत्याह ॥ मृदुमध्याधिमात्रा इति ॥ मृद्वो मन्दाः, मध्या अतपव्यवधानाः, अधिमात्रा अतितीव्राः । इत्थं सप्तविंशतिप्रकारा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि पुनस्त्रेधा भवन्ति । मृदुमृदवः, मृदुमध्याः, मृदुतीव्राः । मध्यमृदवः, मध्यमध्याः, मध्यतीव्राः, तीयमृदवः, तीयमध्याः, तीयतीव्राश्चेत्येकाशीतिप्रकारा भवन्ति । ते पुनर्नियमधिकल्पसमुच्चयादिभेदात् प्राणभृद्देवाच्चासण्येया भवन्ति ॥ दुःखाक्षानानन्तफला इतिफलं दु ख, प्राणमात्रस्य प्रतिकूलधेदनीयश्चित्तधर्मः । अक्षान पञ्चपर्वाऽविद्या । दु खान्नान्नतन्तमपरिच्छिन्नं फलं येषां ते तथाक्ताः । तथा हिंसकत्वावद् यन्धनादिना जीवस्य धीर्यमपाकरोति । ततश्च शस्त्रादिनिपातेनात्यन्त दु खयमि । ततो जीवितादपि मोक्षयति । ततः परस्य धीर्यनाशस्य हिंसकत्वापि कालान्तरे तथैव धीर्यक्षया भवति । ततो दु खान्तरात्पितृमरणात्तन्तरमहानरकतिर्यक् प्रेतादियोनिष्वक्षानबहुलेषु प्रवेशो यथाकर्म भवति । किं बहुना । नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोक हीनतरं विशन्तीति श्रुत्वा त्रयीधर्मवतामपि हीनतरो लोकं प्रतिपाद्यते । मनुना चोक्तं, मांसमक्षयिनाऽमुत्र यस्य मांसमिहाश्रयहम् * एतन्मांसस्य मांसत्वे प्रवदन्ति मनीषिण इति हिंसाघटितत्वेनाशुद्धिमभिप्रेत्यैव । व्यक्तीभविष्यति इदमुपरिष्ठात् । इत्थम्भावनमव तपु प्रतिपक्षभावनमित्याह ॥ प्रातपक्षेति ॥ ३४ ॥

एवमहिंसापरस्य योगिनस्तत्फलभूत सिद्धियोगं दर्शयति—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

उक्तप्रतिपक्षभावेनाहिंसास्वैर्ये सति तत्सन्निधौ अहिंसां भाषयत. समीपे वैरत्यागः सहजविरोधिनामहिनकुलादीनामपि निर्मत्सरतयाऽवस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यपरस्याह—

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सत्यभावनरूपस्वैर्ये सति क्रियाफलाश्रयत्वं शब्दाच्चारणरूप-

क्रियाया उद्देश्यफलस्य आश्रयत्वम् । क्रियाऽत्र धर्मो धर्मरूपा । फलं सुखदुःखे क्रियाफले आश्रयतीति तथा । तस्य भावस्तत्त्वम् । क्रिया-
फले स्वेच्छया जनयतीत्यर्थः । यथा, धार्मिको भव स्वर्गी भवेत्युक्ते
तथा भवति । अमाघाऽस्य घाग् भवति । सत्येन घाचः शुद्धा मन्त्रा-
विजपस्य पूर्णात्वादिति भावः । सत्यस्य महाफलत्वम्, अनृतस्य च
निन्दितफलत्वं ध्रुव स्मृतिपुराणवेदेषु । सत्येन सर्वमाप्नोति सत्ये
सर्वं प्रतिष्ठितम् * सत्येन लभ्यते ह्यात्मा मुच्यते चापि किल्बिषा-
त् ॥ समूलो वा एव परिशुष्यात् योऽनृतमभिवदतीत्यादिना ॥३६ ॥
ब्रह्मचर्यपरस्याह—

अस्तेयप्रतिष्ठार्या सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

अस्तेयस्यैर्ये सति सर्वदिक्कालगतानां रत्नानामुपस्थानं साधि-
ष्य भवतीत्यर्थः । अशास्त्रीये निरभिलाषत्वाद् अयमस्तयाभ्यासधर्म-
बलात् सर्वदा सर्वत्र सर्वरत्नानि प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यपरस्याह—

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठार्या वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मचर्ये सिद्धे सति वीर्यलाभः । वीर्यस्य निरतिशय-
सामर्थ्यस्य लाभा भवतीत्यर्थः । वीर्यनिरोधे चेतनाशक्तेरबहिर्भावेन
अकुण्ठीभावाच्छरीरेन्द्रियमनःसु सामर्थ्यप्रकर्षमायाति । इदमेत-
द्ब्रह्मचर्येणैतस्मानां तेजोविशेष । तस्मात्तेषु ब्रह्मचर्यमत्यावश्यकमि-
ति भावः । अत्र एव छान्दोग्ये, य एषैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणासुवि-
न्दति नेपामवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु कामचारो भवतीत्यादिना
ब्रह्मचर्यवचनामेव ब्रह्माचारिणः सर्वत्राप्रतिहतगतिं यक्षादिधर्माणां
सर्वेषां ब्रह्मचर्यान्तर्भावेन यज्ञादिकलाचारिणः च प्रतिपादयन्त्याश्रुत्या
ब्रह्मचर्यस्यैव परमोत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहपरस्याह—

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये शरीरान्तपदार्थस्य परिग्रहाभाववाङ्मो सति,
जन्मकथनासम्बोधः ॥ कथमित्यस्य भावः कथन्ता । जन्मन कथता

जन्मकथेनातस्याः सम्बोध. सम्यग्ज्ञानं, जन्मान्तरे कोऽहमासं कथ-
मान्म. किं कार्यमकारि, कं वा भाषिष्याम इति जिज्ञासायां भवतीत्यर्थः ।
दुःखबहुलपूर्वापरजन्मज्ञानेन वैराग्यद्वारा दृढमात्मज्ञानं भवति ।
तेनायमपरिग्रहोऽप्यावश्यक इति भावः ॥ ३९ ॥

उक्ता यमासिद्धयोऽथ नियमसाध्येषु सिद्धियोगेषु प्रथमं बाह्य-
शौचासिद्धिमाह—

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचं भावयतः पुरुषस्य शौचे निमित्तभूतामशुद्धिं कायादि-
षु पश्यतो भवति जुगुप्सा घृणा । अशुचिरय कायः, सर्वथा नात्रा-
हङ्कार फलंभ्य इत्यमुनैव हेतुना परैश्च कायवर्जितः स्वयादिभिर-
संसर्ग. असम्यग्बोधो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

आन्तरशौचस्य फलमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति शेषः । आन्तरशौचादित्यनुवर्तते । मैत्र्यादिभावना-
रूपाऽयन्तरशौचात् सत्त्वस्य मनसः शुद्धिर्नैर्मल्यम् । ततः सौमन-
स्यम् । अक्षाम् । ततः ऐकाग्र्यम् । एकस्मिन् विषये परमात्मनि
स्थिरता । तत इन्द्रियजया विषयेऽप्यः पराङ्मुखता । तत आत्म-
दर्शन योग्यत्वं न्यासधर्ममित्येवक्रमेण सत्त्वशुद्ध्यादय. शौचाऽप्यासवतो
भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सन्तोषाऽयाससाध्यसिद्धिमाह—

सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

यहच्छालाभैव तुष्टिरूपात् सन्तोषाभिप्रेतवृत्तवृत्तस्य पुरुष-
स्यानुत्तम नास्ति उत्तमो यस्मादित्यनुत्तमो विषयसुखेनानुपमेयसु-
खलाभ सुखस्य प्राप्तैर्भवतीत्यर्थः । तदुक्तं, यद्य कामसुख लोके यथा
दिव्यं महत्सुखम् * तृष्णाक्षयसुखस्यैते फलां नाहन्ति पोडशो-
मिति ॥ ४२ ॥

तपःसाध्यां सिद्धिमाह—

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

तपसः तपोऽध्यासाद्, अशुद्धिक्षयाद् यथेष्टगत्यादिप्रतिष-
न्धकपापमलादेर्नाशात्, कायेन्द्रियसिद्धिः कायेन्द्रियाणाम् अल्प-
रथमहस्त्वदूरार्थदर्शिन्यादिसामर्थ्यरूपा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । काय-
स्यातिलाघवेन दूरदेशगमनादिकं धर्मविशेषायत्तं महत्त्वेनान्यैरवा-
प्यत्वादि च भवति । इन्द्रियाणां दूरार्थसूक्ष्मार्थव्यवाहितानेकार्थप्रा-
हिता भवतीति यावत् । एतेन, परमाणुपरमहृत्त्वान्तोऽस्य वशीकार
इति सूत्रेणोक्तसिद्धियोगस्याप्रान्तर्भावो ज्ञातव्यः । हठयोगादिक-
लत्वं त्वेतस्य नान्तरीयकतयेति भावः । एताश्च सिद्धयो यद्यपि औ-
पधादिभिरपि सम्भवन्ति । षड्यति च सूत्रकारश्चतुर्थचरणे-जन्मौ-
पधितपःसमाधिजाः सिद्धय इति, तथाप्यौपधादिकमपि निष्पाप-
स्यैव फलति । पापनिवृत्तौ च मुख्यो हेतुस्तप एव भवति । तथैव
पुराणादिषु ध्रुवणात् । अतोऽत्र तपःफलत्वेनैवोक्ता इति भावः । अत्र
समाधिफलत्वं त्वेतासां नान्तरीयकतया मन्तव्यमिति सङ्क्षेपः ॥४३॥

स्वाध्यायाध्याससाध्यां सिद्धिमाह—

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

वेदान्तोपनिषदाद्यादृष्टिरूपात् सगुणमन्त्रजपस्तोत्रपाठादिक-
पाठत्वात् स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः दर्शनप्रतिषन्धकपुरितनिवृ-
त्यादिना साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । सम्भाषणानुग्रहादीनि च भाष्ये
कण्ठरवेणोक्तानि । देवता श्रुतयः स्वाध्यायस्वाध्यायशीलस्य दर्शनं
गच्छति, कार्यं चास्य पक्षस्त इति दिक् । देवतेत्युपलक्षणम् ।
इयानामभिमतानां ध्यानानाम् श्रुतीणां सिद्धानां यक्षाणां गन्धर्वाणा-
मेवमन्येषां महानुभायानां सम्प्रयोगो दर्शनं भवति । तेऽयः स्वात्
पुनातीत्यर्थः । ते दर्शनप्रतिषन्धकपापनिवृत्त्या दर्शनेनापाप्ति, कार्यं
घानुकूला भवन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इष्टपरमणिघानसाध्यसिद्धिमाह—

समाधिरीद्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

इन्द्रवरप्रणिधानं पूर्वं व्याख्यातम् । समाधेरुक्तलक्षणस्य सि-
द्धिरप्रतिघ्न्येनानायासेन तत्कृपया गुर्वानिद्वारा च दृढा प्राप्तिर्भवति
इत्यर्थः ॥ एतच्च फलं प्रेमभक्तं स्वयत् पुत्रवार्थरूपाया नान्तरीयकम् यथा
फलार्थिनो वृक्षादिसान्निध्येच्छायां गन्धादिरित्यन्यत्र विसतरः ॥४५॥
इतः परं सकलरंगादिनिवृत्तिद्वारा इदयागस्योपायमासनमाह-

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निश्चल सुखकरं च यत्तदासनम् । भासते भास्ते वा-
ऽनेन प्रकारेणेत्यासनमित्यर्थः । नञ्च, पश्चात् १ सिद्ध २ भद्र ३ धीर ४
स्वास्तिक ५ सिंह ६ वृष ७ सोपाश्रय ८ पर्यङ्क ९ मयूर १० कुक्कुटोत्तान-
कुक्कुट ११-१२ पश्चिमतान १३ महान्द्रपीठ १४ चक्र १५ गंगुल १६
कूर्म १७ अनुमृगस्त्रस्तिका—ऽर्द्धचन्द्रा—ऽञ्जलिक १८—१९—२०—
२१ पीठ २२ वज्र २३ मुक्त २४ चन्द्रा—ऽर्द्धप्रसारत २५—२६ शिव २७
कपाल २८ गण्डा—ऽद्धासन २९—३० कमल ३१ कौञ्चनिपदन ३२
वृत्तिनिपदनोष्ठनिपदन ३३—३४ कर्पनिपदन ३५ यागासन ३६
धान्यासन ३७ समलाना ३८ ऽऽदंभेदेन चतुराशीतिप्रकारमापतेर्पां
लक्षणानि योगप्रथीपाद्युक्तानि । तत्र पद्मासनस्य—

अङ्गुष्ठौ सन्नियन्नीयास्तस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण च ।

ऊर्ध्वरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥

पश्चासन भवेदतत् सर्वेषामेव पूजितम् ।

उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुमंथौ प्रयत्नत ॥

ऊरुमध्यं तथोत्तानौ पाणी कृत्वा समौ दशौ ।

नाम्नाप्रे विन्यसेद्राजन् वन्तमूलं तु जिह्वया ॥

उन्नम्य चिबुकं तक्षस्युरथाप्य पवनं शनैरिति वा ॥ १ ॥

अथ सिद्धासनस्य—

योनिस्थानकमङ्गप्रमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसे

न्मेद्रे पादमथैकमेकहृदयः कृत्वा समं विप्रहस्य ॥

स्थाणु संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् ऋषोरन्तरं

स्वेतम्नोक्षकपाटमेदनकरं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥

दक्षिणोत्तरगुल्फेन मीथिनी पीडयेच्छिराम् ।

अत्रस्तादृश्यया सूक्ष्मां सव्यांपरि च दक्षिणाम् ॥

जङ्घोर्वोरन्तरं गार्गी महिच्छद्रं बन्धयेद् दृढम् ।

समधीयशिरस्कन्धः समपृष्ठसर्दोदरः ॥

नेत्राश्रयां दक्षिणं गुल्फं लोकपन्नुपरि स्थितम् ।

एतत् सिद्धासनं नाम शीघ्रासस्त्रिविधायकमिति वा ॥

एतदेवं, योगाऽऽसनपदेनाच्छयते भ्रातृषु । अनायासेन योग-
साधनत्वात् ॥ २ ॥

अथ भद्रस्य—

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीबन्धाः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

पार्श्वपादौ च पाणिश्रयां दृढं धदूष्वा सुनिश्चलः ॥

भद्रासनं मयेदेतत् सर्वव्याधिविधापहम् ॥ ३ ॥

अथ वीरासनस्य—

एकं पादमथैकस्मिन् विन्ध्यस्योरुणि सशतः ।

इतरस्मिंस्तथा चोरु वीरासनमुदाहृतम् ॥ ४ ॥

अथ स्वस्तिकस्य—

जानूयोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादनले उभे ।

श्रुजुकायः सुघ्रासीन स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥

सीबन्धा आत्मनः पादौ गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणोत्तरम् ॥

एतत् स्वस्तिकमाख्यातं सर्वपापप्रणाशनमिति, च ॥ ५ ॥

अथ सिंहासनस्य—

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीबन्धाः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथोत्तरम् ॥

दृष्टौ जानूपरिस्थाप्य स्वाङ्गुलीः सम्प्रसार्य च ।

व्यासवक्त्रो निरीक्षेत नामात्रं सुसमाहितः ॥

सिंहासनं मयेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ॥ ६ ॥

अथ वृषडासनस्य—

सुखप्रसारितौ पादौ सुश्लिष्टौ भुवि सस्थितौ ।

उपवेश्यार्द्धकायं तु वृषडासनमिति स्मृतम् ॥ ७ ॥

अथ सोपाश्रयस्य—

पादौ द्वौ द्विगुणीकृत्य तिर्यगूर्ध्वं यथाक्रमम् ।

स्थसत् पाणी योगपट्टे स्थितः त्रिंशद्गुली गतौ ॥

योगपट्टासनं ह्येतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥ ८ ॥

अथ पर्यङ्कस्य—

जानुप्रसारितं बाह्वोः शयनं पृष्ठयोगतः ॥

केचित्तु—

पर्यङ्कः योगपट्टेन घञ्नीयात् पृष्ठयोगतः ।

बाहुद्वयं जानुनी सम्यक् पादं कृत्वा तु दक्षिणम् ॥

बाह्यतो घामजङ्घायां घामसव्यादधो बाहिः ।

किञ्चिद्विनिर्गतं कृत्वा सन्निष्टेभ्याम् वै कटिम ॥

पर्यङ्कमिति व्याख्यातमासनं योगसिद्धिदम्, इति स्मृतेः ।

पर्यङ्कासनं योगपट्टासनं चैकमेवेति वदन्ति ॥ ९ ॥

अथ मयूरस्य—

अथपृष्ठ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां करयोर्द्वयोः ।

द्वस्तयोः कूर्परे चापि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद् व्योम्नि संस्थितः ।

मयूरासनमेतद्वै सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति चिपाणि च ॥ १० ॥

अथ कुक्कुटस्य—

पश्चासनं तु संयोज्य जानूर्धोरन्तरे करौ ।

निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम् ॥ ११ ॥

अधोस्तानकुक्कुटस्य—

कुक्कुटासनबन्धस्थो दोषयोः सम्यक् कन्धराम् ।

भवेत् कूर्मपदुत्तानमेतदुत्तानकुक्कुटम् ॥

उत्तानकूर्मकमिति केचित् ॥ १२ ॥

अथ पश्चिमतानस्य—

प्रसापं पादौ भुवि दण्डरूपौ द्वाभ्याञ्च पादद्वितयं गृहीत्वा ।

जानूपरिन्पस्तलाटदेशोऽभ्यस्येद्विद् पश्चिमतानमाहुः ॥

उदयं जठरातलस्य कुर्यादुदरे कार्श्यमरोगितां च पुंसाम् ॥ १३ ॥

अथ मरस्येन्द्रपीठस्य—

धामोरुमूलार्पितदक्षपादं जान्वोर्यद्विधेष्टितदक्षदोषणा ।

प्रगृह्य तिष्ठेत् परिपत्तिगाद्गं धीमत्स्यनाधोदितमासनं स्यात् ॥

मरस्येन्द्रपीठं जठरप्रवृद्धिं प्रचण्डवह्मण्डलखण्डनाशम् ।

भक्ष्यासतः कुण्ठीनीप्रबोधं दयडे स्थिरत्वं प्रददाति पुंसाम् ॥ १४ ॥

अथ चक्रासनस्य—

शशासनस्थौ द्वौ पादौ कुर्यान्मत्तकतः परौ ।

व्युत्क्रमेण ततः शीघ्रमेतत् सर्वस्य साधनम् ॥

चक्रासनं गुल्मप्लीहवातरोगादिनाशनम् ॥ १५ ॥

अथ गोमुखस्य—

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपादं निवेशयेत् ॥

दक्षिणेऽपि तथा सव्य गोमुखं गोमुखं यथा ॥ १६ ॥

अथ कूर्मस्य—

शुद्धं नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ॥

कूर्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः ॥ १७ ॥

अथ धनुषः—

पादाङ्गुष्ठौ च पाणिभ्यां गृहीत्वा ध्वजावधि ॥

धनुराकर्षणं कृत्वा धनुरासनमीरितम्, इति ॥ १८ ॥

अथ मृगस्त्रलिकस्य—

ध्यातव्ये भूतले पादावासनस्थेन योगिना ।

दक्षिणं वामभागे तु वामपादं तु दक्षिणे ॥

बान्धोन्ध्याभिमुखं कृत्वा मृगशीर्षकरत्नम् ।

योगसत्सिद्धिहेतुस्तु मृगस्त्रस्तिकमुच्यते ॥ १९ ॥

अथार्धचन्द्रस्य—

तलपादेन वामेन जानुना दक्षिणेन च ॥

स्थित्वा हस्तपुटं कार्यमर्धचन्द्रासनं विदुः ॥ २० ॥

अथार्धजलिकस्य—

भुवि स्थित्वा तु जानुभ्यां ताघन्मात्रेण योगिना ॥

इति हस्तपुटं कार्यं शेषमर्धजलिकासनम् ॥ २१ ॥

अथ पीठासनस्य—

भासनस्थेन पादौ द्वौ न्यस्य तौ भूतले समौ ॥

जानुद्वये हस्ततलं कृत्वा पीठासनं भवेत् ॥ २२ ॥

अथ वज्रस्य—

सव्येन गुल्फेन शुद्धं निषीद्व्य सव्येतरैरेव निरुध्य समिधम् ।

सव्ये कारे न्यस्तकरेतरस्मिन् शिष्यां समालोक्य पायकस्य ॥

पतङ्गजासन प्राङ्मुखतासनमथो विदुः ॥ ॥ २३ ॥

अथ मुक्तस्य—

मंदावुपरि विन्यस्य सर्व्यं गुढकं तथोपरि ॥

गुढफान्तरं तु विन्यस्य मुक्तासनमिदं भवेत् ॥

पतद्द्वयं सिद्धासनस्यैवाऽऽन्तरभेदः ॥ ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रार्क्षस्य—

तद्वत्पादद्वयं कृत्वा सुतलान्योन्यसंस्थितम् ।

चन्द्रार्क्षमेवं कथितं योगसाधनमुत्तमम् ॥

तद्वत् पद्मासनवत् द्विगुणपादद्वयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अथ प्रसारितस्य—

तद्वत् पादद्वयं कुर्यात्तन्मुखं तु प्रणामितम् ।

पृष्ठतोऽप्युपधानस्यं सम्प्रसार्यं करद्वयम् ॥

प्रसारितासनं स्वेतत् कथितं योगसिद्धिदम् ।

सत्रापि तद्वत् पद्मासनवदित्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

अथ शवस्य—

उत्तानं शववद् भूमौ शवासनमिदं स्मृतम् ॥

शवासनं धान्तिहरं चित्तविश्रान्तिसाधनम् ॥ ॥ २७ ॥

अथ कपालासनस्य—

भूमौ स्वमस्तकं स्थाप्य हस्तयोः कूर्परे तथा ॥

पादौ खे दण्डवत् कुर्यात् कपालासनमीरितम् ॥ ॥ २८ ॥

अथ गरुडासनस्य—

गरुडस्यैवावस्थितिः ॥ ॥ २९ ॥

अथासौसनस्य—

एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि सप्तमं ॥

आसीतासौसनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥ ॥ ३० ॥

अथ कमलासनस्य—

दक्षिणोरुगतं वामपार्श्वं वामोरुसंस्थितम् ।

दक्षिणं तु समाकृष्य नज्जङ्घ तु परस्परम् ॥

एतद्धि कमलं नाम धिधैरासनमुत्तमम् ॥

गत एव पद्मासनाद् भेदः । कर्णाहुष्टयायोर्गानपक्षणात् ॥ ॥ ३१ ॥

अथ शौचनिपटन— शौचस्यैवावस्थितिः ॥ ॥ ३२ ॥

एवं हस्तिनिपदनादीनि हस्त्यादीनां निदण्णानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि, सम्प्रदायाच्चाऽवगन्तव्यानि । प्रचरद्वयस्थेषु ग्रन्थेषु तेषामनुपलब्धः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ यागासनस्य —

दक्षजाताः सव्यमुत्कं सव्ये दक्षिणमेव च ।
कृत्वा समोपविष्टस्य श्रमध्याद् दृष्टिरुच्यते ॥
वैपरीत्येन वा योगाद् योगसाधनमुत्तमम् ।
योगासनमिद् प्रोक्त सर्वयागिनिर्देवितम् ॥ ३६ ॥

अथ योन्यासनस्य—

गुह्यस्थानकमङ्घ्रिमूलप्रदितं कृत्वा दहं विन्यसेत् ।
स्त्रीष्व्यामथ पादमकहृदयः कृत्वा समं चिमहम् ॥
जानुन्यस्तकराप्रदृष्टिरचलः स्याद् योनिमुद्रान्वितः ।
इदमपि सिद्धासनस्यैवाऽवान्तरभद्रः ॥ ३७ ॥

अथ समसंस्थानस्य—

बाह्याप्रपदाभ्यां द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यसंपीडनम् ॥ ३८ ॥

एव येन संस्थानविशेषेणावस्थितस्य भ्यैर्षं सुखं च सिद्ध्यति तदासनं स्थिरसुखम् । तेषु सर्वेषु, सिद्धं पद्म भद्रं स्नास्तिकं चेति चतुष्टयं सारभूतमुक्तममृतविन्दूपनिपादि—

सिद्धं पद्मं स्नास्तिकं वा भद्रासनमथापि वा ।

बद्ध्वा यागासनं सम्यगुत्तरामिमुक्तं स्थितं, इति ॥

पद्मासङ्गयोर्हाटिति कुम्भकसाधकत्वाद् भद्रस्य च उद्बलाद्यवहारा व्याधिनाशकरत्वात् सिद्धस्याधिभौतिकोपद्रवनिवारकत्वात् । अत्र एव हठप्रतीपिकायान्तु स्वस्तिकं विहाय सिद्धासनमादाय चतुष्टयमुक्तम् । यथा—

चतुराशीत्यासनानि शिष्येण कथितानि वै ।

तेऽपश्चतुष्कमादाय सारभूतं प्रवीक्ष्यहम् ॥

सिद्धं पद्मं तथा भद्रं सिद्धं चेति चतुष्टयम् इति ।

एतेष्वपि सिद्धं पद्मं चेति द्वयं श्रेष्ठम् ॥

तदुक्तं गोरक्षेण—

भासनेऽयः समस्नेऽयो द्वयमेतदुदाहृतम् ।

एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं पद्ममासनम्, इति संक्षेप ॥४६॥

आसनस्थैर्यस्योपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

प्रयत्न स्वाभाविकः शरीरधारकश्चलत्वाद् यादृच्छिकासन-
हेतुनयोपदेष्टव्ययोगाङ्गासनधिघातकस्तस्य शैथिल्यम् उपरमस्तेन ।
तथा अनन्ते पृथिवीधारिणि स्थिरतरे शेषनागे समापत्या धारणया
चित्तस्य तदात्मताप्राप्तिरूपापत्या चासनं स्थिरं भवतीत्यर्थः ।
एतच्चानन्तसमापत्तिनोऽदृष्टविशेषवशाद्भावनापरिपाकेन तदानन्ता-
ऽनुग्रहाद्व्यन्यदेतत् ॥ ४७ ॥

आसनजयसाध्यां सिद्धिमाह—

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

तत आसनजयाद् द्वन्द्वाऽनभिघातः ॥ द्वैः शीतोष्णादिभि-
रपीडनं भवतीत्यर्थे ॥ ४८ ॥

आसनसाध्यप्राणायामाव्यहठयोगस्य लक्षणमाह—

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः

प्राणायामः ॥ ४९ ॥

तस्मिन् सति आसनस्थैर्ये सति श्वासप्रश्वासयोः बाह्यवायो-
राक्षमनं श्वासः कौष्ठ्यस्य वायोर्नि सारणं प्रश्वासस्तयोर्गतिविच्छे-
द सास्त्रोक्तरीत्या स्वाभाविकगतेः प्रतिरोधः प्राणायामसंज्ञको योग
इत्यर्थः । स चायं रेचकपूरककुम्भकेऽनुगत इति वक्ष्यमाणप्राणा-
याममामान्यलक्षणमेतत् । तथाहि । यत्र बाह्यो वायुराक्षस्यान्तर्धा-
र्यते पूरक तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः । यत्रापि कौष्ठ्यो
वायुर्विरेच्य घटिघार्यते रेचके तत्राप्यस्ति द्वयोर्गतिप्रतिषेधः । एवं
कुम्भकेऽप्युभयाभायः सुतराम् । अतः , प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः पूर-
कुम्भकरेचकैरिति स्मृतश्च त्रयाणां प्रत्येकं प्राणायामस्यै, न मिलि-
तानामेव । यद्यच्चित्तत्रादौ मिलितानामेकप्राणायामत्रयोक्तिस्तु प्रथम-
भूमिकायां कस्मिँश्चित् सहाऽनुष्ठाननियमाभिप्रायेणेत्यनुपपद्येव
रुद्रटीर्भाव्यति ॥ ४९ ॥

सामान्यलक्षणमुक्त्वा लक्ष्यं प्राणायामत्रयं विभजते—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिदेशकालसंख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

स तु प्राणायामो बाह्यवृत्तिः रेचकः । आभ्यन्तरवृत्तिः पूरकः
स्तम्भवृत्तिः । स्तभ्यते पूरितकुम्भवृत्तिश्चलतया विधारकप्रयत्नेन
अन्तर्बाह्येव घाटवस्थाप्यते इति कुम्भकः । इत्थं रेचकपूरककुम्भक-
भेदात् त्रिविधः । सोऽयं त्रिविधः प्राणायामो देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो निर्णीतो नासाद्बाह्यान्तादिदेशेन पट्टत्रिंशन्मात्रादिकालेन
पतावद्वारं कृतमिति संख्यया च नियमित इति याचत् । पतावद्भिः
भ्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातो भवतीत्येतज्ज्ञापनाय संख्याग्रहणम् ।
उद्घातश्च नाभिमुलात् प्रेरितस्य शिरस्यभिहननम् । स खल्वयं
दिशस्यक्षमासादिक्रमेणाभ्यस्तो दीर्घदेशकालव्यापितयैव दीर्घो
बुलंक्ष्यगततया च सूक्ष्मो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीत्यर्थः ॥

अत्र, पट्टत्रिंशदङ्गुलं हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः * सव्यापस-
व्यमाणेन तेन प्राणोऽभिधीयते * प्राणो देहगतो वायुरायामस्तत्रि-
शन्धनमिति स्मृतेः, प्राणस्यायामः प्राणायाम इति योगादरेण रेचक-
पूरककुम्भकानां त्रयाणामपि विभक्ततपोक्तिः ।

तत्र रेचकस्य लक्षणं स्फाम्दे—

नासासंपुटमङ्गुल्या पीडयित्वा परेण तु ।

उद्राद्रेचयेत्तयुं रेचनाद्रेचकः स्मृतः, इति ॥ उद्राद्रेचनं
शनैः शनैर्वास्या निःसारणम् ॥

बहिर्द्रेचनं घायोदद्राद्रेचकः शनैः ।

मातुदेवतपाऽजहं चान्द्रदैवतयाऽथवा, इति स्मृतेः ॥

अथ पूरकस्य—

घाहो स्थितं नासपुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समन्तात् ।

माटीश्च सर्वाः परिपूरयेद्यः स पूरको नाम महानिरोधः, इति ॥

अत एव—

पूरणात् पूरकः प्रोक्त इति योगोऽयं देषले ।

पूरणं हृदियत् प्रोक्तं देहे सर्वत्र योगिमिः ॥

तत्र कुम्भस्तुद्धिः— सहितः, केवलश्च । तत्र सहितकुम्भकस्य—
न मुञ्चति न गृह्णाति वायुमन्तर्वह्निःस्थितम् ।

आपूर्य कुम्भवसिष्ठेद् केवलः स तु कुम्भक ॥

भारेच्यापूर्यं यत् कुर्यात् स वै सहितकुम्भकः, इत्यादि ।
अयमेवानेन सूत्रेणोक्तः । देशकालसंख्याभिः परिदष्ट इत्यनेन रेच-
कादिदेशादिपरिच्छिन्नत्वकथनात् । अतोऽयं रेचकपुरकाभ्यां सा-
न्तरिता याह्याभ्यन्तररूपेण रेचकपुरकदेशेन विषयेणायुक्तोऽभ्यास-
बाहुल्यं विनैव जायमानसामान्य एवेति तृतीयस्यैतस्य अपरं रूपं
केवलकुम्भकम् ॥ ५० ॥

प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्यं चाभ्यन्तरं च बाह्याभ्यन्तरे विषयो देशो ययोस्तथा-
भूतौ बाह्याभ्यन्तरवृत्तौ पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपुरकौ तयोर्विषयपदस्वा-
रस्यात् । तद्विषययोश्चाक्षेपी अतिक्रमी । तावतिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमे-
व वर्त्तते इति यावत् । एवम्भूतो यः प्राणायामः स चतुर्थ इत्यर्थः ।
अस्य च लक्षणं यावद्यत्कथं आह—

रचकं-पूरकं त्यक्त्वा यत् सुखं वायुधारणम् ।

प्राणायामोऽयमित्युक्तं स वै केवलकुम्भक, इत्यादि ॥ यद्यप्यर्थं
तृतीयस्यैवाधान्तरभेदस्तथापि देशकालाद्यवधारणकृतदीर्घसूक्ष्मत्वं
रूपस्य द्वितयसाधारणधर्मस्याभावाच्चतुर्थं इति पृथगुक्तः । ननु, के-
वल सहितं चापि कुम्भकं नित्यमभ्यसत् * कुम्भके नित्ययुक्त-
स्य तुल्यं न हि विद्यते इत्यादिना कुम्भकस्य नित्यमभ्यसनीयत्वो-
क्तं नित्याभ्यासकाले कालसंख्यादिपरिच्छिन्नत्वमस्याव्याहतम् । तत्र
कथं पृथगुक्तारनिष्ठत्वं नित्यम् । यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जप-
संयुतम् * धारितं विमुञ्जेत् यथात् प्राण गत्या तु सूक्ष्मया * शनैः
शनैरेव पश्याः प्राणायामस्य सिद्धये इति वशिष्ठमंहितायां कालाद्य-
स्तपच्छिन्नतयैव मुष्याधिकारिणस्तदभ्यास उक्तः । यस्य तु केवल-
कुम्भकं नास्त्येवाभ्यासस्तस्य तु सहिताभ्यास एवाोक्तः । यावत्
केवलयुक्तः स्यात् तावत् सहितमभ्यसं इति । अतो देशकालादि-

विषयानपेक्षणात्तेऽप्यो विलक्षणोऽयं पृथगेव भवतीति भावः । अत्येव
पश्यमाणसहितभेदे साध्यस्य कलवैभवः पुराणेषु ध्रुवच्यवर्णाद्यद्या-
मित्रागस्त्यसंबन्धदुर्वासोजडभरतदत्ताप्रपन्नभृतीनां भूयते । यथा—
धाक्सिद्धिः, कामचारित्थं, दूरदर्शकृतथैव च ।

दूरधुनिः, सूक्ष्मदृष्टिः, परदेहे प्रवेशनम् ॥

धिष्णु ब्रह्मणे स्वर्णमदृष्टकरणं तथा ।

भवन्त्येतानि महतां खेचरत्थं तु योगिनाम् ॥

दुःप्रदोपक्षुधानिद्राजरामृत्युविवर्जनम् ।

सृष्टिसंहारकर्तृत्वमीश्वरेण समानता ॥

परचित्तप्रवेशेन ज्ञानशक्तिप्रदातृता ।

सर्वज्ञता सर्वशक्तिः सर्वभूनाद्यवाध्यतेति ॥

तृतीयपादाक्तसयमकलमध्येतत्सिद्धौ च भवतीति ज्ञातव्यम् ।

एतदुत्पत्तिक्रममाह भाष्यकारः—

देशकालसख्याभिर्द्याह्यविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । तथाऽऽप्यन्तरपरि-
दृष्टविषय आक्षिप्तः । उभयथा दीर्घसूक्ष्मनस्पृष्टका भूमिजपात् क्रमे-
णोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थं प्राणायाम इति ॥

अस्यार्थः । आदी कथितदेशकालसख्याभिर्द्याह्यो रेचकः परि-
दृष्टोऽऽप्यस्तः । पश्चाद्देशादिभिः सहैवाक्षिप्तोऽनिक्रामितो भवतीति
शेषः । तथाऽऽप्यन्तरविषय इति । आऽऽप्यन्तरो विषय पुरकोऽऽप्यस्तः
पश्चाद्देशादिभिः सहातिक्रामितो भवतीत्यर्थः । तथाक्षिप्तद्वयमुभयथा
दीर्घसूक्ष्मो ह्यविद्या दीर्घसूक्ष्मश्चिरकालं देशादिभिरऽप्यस्तौ रेचक-
पुरकाधिति यावत् । तस्पृष्टकः तदुभयान्नेत्रपुष्टकस्तदुभयमाक्षिपन्न-
नि यावत् । स्वेदकम्परोमाञ्जोत्थानरूपाणां भूमिकानां मृदुमध्यमो
समभेदेन तृतीयकुम्भकेषु यथाक्रमं जायमानानां जपाद् यथोक्त-
नियमपरिचालनेनाङ्गित्वव्यलाञ्छात्पद्यमान एवम्भूत उभयोः द्यास-
प्रध्यासयोर्गतिविच्छेदश्चतुर्थं प्राणायाम इत्यर्थः । एतन्न सहित-
कुम्भकाऽपास एवास्याऽऽसाधारणम् । यदा नादीविशुद्धिः स्याद्यो-
गितस्त्वदर्शिनः * तदा विषयस्तदोपस्य भवेत् केवलसम्भव
इति स्मृतेरिति भावः । सहितस्य च सूर्यभेदनाद्यथाशतरमेदा हेत-
वः । ते चाक्ता दृष्टवांगे—

सूर्यभेदगमुजापी तथा सीरकारशीतली ।

मल्लिकान्नमरीचूच्छांसहितं घाऽथ कुम्भका इति ॥ सहितं
वा लक्षप्रकारं मुख्यं सहितं चेत्यर्थः । अथवा प्रकरेचकान्वितारणेन
तेषामपि सहिताधान्तरभेदत्वात् सहितं चेति विकल्पानुपपत्तिः ।
एतेषां लक्षणानि तत्रैवोक्तानि । तत्र सूर्यभेदनस्य यथा—

भासने मुखदे योगी यत्प्रवृत्तासनस्ततः ।

दक्षनासां समाकृष्य यद्दि सं पवनं शनैः ॥

माफेशाम्रं नखाग्रं च शिरोऽग्राऽधधिकं ततः ।

शनैः शनैः सव्यनासा रेचयेत् पवनं सुधीः ॥

कपालशोधनं घातदोषन्न छिमिदोपहृत् ।

पुनः पुनरिदं कुर्यात् सूर्यभेदनमुत्तमम् ॥

अथोज्जायिनो यथा—

मुखं संयम्य नाडीऽप्यामाकृष्य पवनं पुनः ।

अन्तर्लगतिं हृत्कण्ठाद्दृष्ट्यावधिं संस्मृतः ॥

पूर्ववत् कुम्भयेत् प्राणं रेचयेदिड्या ततः ।

श्लेष्मदोषहरं कण्ठे जाठरानलवर्द्धनम् ॥

उदरादिप्रदोषाणां विलापनमनुत्तमम् ।

गच्छता तिष्ठता कार्यमुज्जाय्यार्थं च कुम्भकमिति ॥

अथ सीत्कारस्य—

सीत्कां कुर्यात्तथा यक्षत्रे घ्राणेनैव विसर्जयेत् ।

पथमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ॥

योगिनीचक्रसंसेव्यं सृष्टिसंहारकारकः ।

न क्षुधा न तृषा निद्रा तन्द्राऽऽलस्य न जायते ॥

भवेत् स्वच्छन्ददेहस्तु सर्वापद्रववर्जितः ।

अनेन विधिना यस्तु योगीन्द्रो मूमिमण्डले ॥

रसनातालुयोगेन च प्राण सततं पिबेत् ।

अध्वाधेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः, इति ॥

अथ शीतल्याः—

जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भकादनु ।

शनैस्तु प्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेद्विलं सुधीः ॥

गुल्मप्लीहोदर वापि घातपित्तं क्षुधा तृषा ।

विषाणि शीतली नाम कुम्भको विनिहन्ति चेति ॥

अथ भ्रमर्याः—

वेगोद्घोषं पूरकं भृङ्गनावं भृङ्गीनावं रेचकं मन्दमन्दम् ।
योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगाद्यत्त जाता काचिदानन्दलीलेति ॥

अथ मूर्च्छायाः—

पूरकान्ते गाढतरं बन्धो जालन्धर. शनैः ।
रेचयेन्मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छा सुखप्रदेति ॥

अथ भस्त्रिकायाः—

भासनं तु ततो वदध्वा सम्यक् कमलसंश्लकम् ।

समप्रीचोदरः सम्यङ्मुख संयम्य यत्नतः ॥

प्राणेन रेचयेत् प्राणं हृत्कण्ठे पूरयेत्ततः ।

कपालाऽवधि वेगेन हृत्पश्चाऽवधि मारुतम् ॥

पुनर्विरेचयेत्तद्वत् पूरयित्वा पुनः पुनः ।

यथैव लोहकाराणां भस्त्रा वेगेन चालयते ॥

तथैव हि शरीरश्चालयते पवनो धिया ।

यथा ध्रुवो भवेद्देहे तथा वेगेन पूरयेत् ॥

यथोदरं भवेत् पूर्णं पथनेन तथा लघु ।

धारयेन्नासिकां मध्ये तर्जनीभ्यां धिया हृदम् ॥

कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेद्दिडया ततः ।

घातपित्तश्लेष्महर् शरीराभ्रविचर्जनम् ॥

कुण्डलीबोधनं कुर्यात् पापघ्नं सुखदं शुभम् ।

विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्रायै कुम्भकं त्विदमिति ॥

मुख्यसहितस्तु वक्ष्यते—

तस्मादेतौस्तु संसेव्य रोगजालघिताशकान् ।

दुःखं सद्वितमभ्यस्य केवलं तु ततो न्यसेत् ॥

सोऽयं द्विषधकुम्भकः सोऽकपांपकपंभेदनं पुनर्विधिषो भव-
ति । तत्र सोऽकर्षं प्राणापानयोर्द्वयोरपि रोचः ॥

न प्राणेनाप्यपानेन तथा वायु समुत्सृजेत् ।

न सिद्धिर्जायतेऽपानविमर्गेण ततो जयेत् ॥

शनैतोसापुटे वायुमुत्सृजेत्तु वेगतः ।

न कम्पयेच्छरीरं तु सोऽकर्षो मुनिभिर्मत, इति स्मृतेः ॥

सापकर्षस्तु विद्युत्प्रापानपान् ॥

प्रायेण पीडितापानं मुक्त्वा कुम्भकसेवनम् ।

सापकर्षो भवेद्योगः कौष्ठयन्धविनाशकः ॥

योगपट्टासने स्थित्वा मध्ये प्रकयोगतः ।

मूलप्रवृत्ततः पूर्वं प्राणायामं समश्नसेत् ॥

घट्टेतेऽनेन योगोऽन्यो महासिद्ध्यादिवायक, इत्यादिस्मृतेः ।

अत्र नास्ति रोगसम्भावना । अपानस्यानिरोधादतो योगपट्टा-
सने साधितोऽयं मलशोधनमात्रफलत्वात् प्रथमाश्यास एवावश्यक
इति भावः । इत्यत्र रेचकपूरकौ द्वौ, सहितः, केषलधति द्वाघप्यु-
त्कर्षकापकर्षकाविति पट्टप्रकारः प्राणायामो भवति । पद्मपुराणे—

प्राणः प्राणमयो वायुर्वायुरात्मा निगद्यते ।

तस्यायामः सुमुद्दिष्टः पट्टप्रकारः सुयोरुभिरिति प्रकृतवि-
भागाभिप्रायेण पट्टप्रकारत्यक्थनात् ॥

सोत्कर्षापकर्षभेदेन द्विविधोऽयं कुम्भको मिलित्वा पुनः सप्त-
विधो भवति ॥

यथाह देवलः—

कुम्भः सप्तविधो ज्ञेयो रेचितादिप्रभेदतः ।

रेचितं पूरितः शान्तः प्रत्याहारोत्तरोऽधरः ॥

सप्तध्वेति विनिर्दिष्टः कुम्भकः सप्तभेदतः, इति ॥

एतेषां लक्षणानि चाह—

रेचितस्य बहिस्तम्भो वायो रेचितकुम्भकः ।

पूरकेण विना सम्यग् योगोऽयं सुखदो नृणाम् ॥ १ ॥

पूरितस्योदरे रोधः पञ्चाद्रेञ्चकमयुतः ।

नाडीशुद्धिकरः सम्पक् प्रोक्तः पूरितकुम्भकः ॥ २ ॥

कायस्यान्तर्बहिर्व्यासिर्था स स्याच्छान्तकुम्भकः ॥ ३ ॥

स्यागयोरन्तरे रोधः प्रत्याहारालयकुम्भकः ॥ ४ ॥

आपूरयेत् कमादूर्ध्वमूर्ध्वैरोधो हृदादिषु ॥ ५ ॥

उत्तरः कुम्भकः स स्यादधोऽर्धो मूर्द्धतोऽधरः ॥ ६ ॥

रेचनापूरणे त्यक्त्वा मनसा मरुतो धृतिः ।

या ताश्यादिप्रदेशेषु सप्तः कुम्भः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥

अत्र शान्तसर्मा केवलस्य भेदा । अन्ये सहितस्य भेदाः ।
प्रत्याहारालयसूत्रयानुगत इति बाध्यम् । कायस्येति रेचकपूरकौ

विहाय शरीरस्यान्तर्बहिश्च मनसा वायोर्धारणा व्याप्तिरित्यर्थः स्थान-
योरित्यत्र बीप्सा ज्ञातव्या । पादतलगुल्फनाभिहृदुदरकण्ठघण्टिका-
ङ्गुलमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रादीनि स्थानानि । एतेषु स्थानेषु द्वयोर्द्वयोर-
न्तरे मध्ये वायोर्धारणं प्रत्याहाराख्यकुम्भकः ।

हृदाविस्थानेषु मूर्द्धतो हृदयपर्यन्तं रेचनापूरणं त्यक्त्वा
मनसा वायोर्धारणात् समाख्यकुम्भकः । स्थानमेवात् समशान्तयो-
र्भवः । अत्र पूरितकुम्भकक्रमः स्कान्दे—

अथवा ह्यासने यस्मिन् सुखमस्योपजायते ।
स्त्रस्तिकादी तदङ्गस्य यागं युञ्जीत योगवित् ॥
निमीलिताक्षः सत्वस्थां दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुष्याचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चल ॥
सश्रियमभ्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रिनासनः ।
रविणा प्राणमाकृष्य पूरयेदुदरीं दरीम ॥
कुम्भयित्वा शनैः पश्चाद् योगी चन्द्रेण रेचयेत् ।
युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तं च पूरयेत् ॥
युक्तं युक्तं च धनीयादित्यं सिद्धयति योगवित् ॥
योगभास्करे—

इदया पूरयेद्वायुं धारयेत्तु सुपुम्नया ।
रेचयेत् पिङ्गलानाड्या प्राणायामक्रमः स्मृत ॥
तन्त्रेऽपि—

सम्यग्देशे समास्तीर्य ह्यासनं मृदुसंयुतम् ।
तत्रोपविश्य मेधायी स्वास्तिकादिसमन्वितः ॥
धृज्जुकायः सुग्रासीनः प्रणमविष्टदेवताम् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥
निरुद्ध्य पूरयेद्वायुमिदया तु शनैः शनैः ।
यथाशक्त्या निराधेन ततः कुट्यांश्च कुम्भकम् ॥
ततस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न धेगनम् ।
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य पूरयेदुदर शनैः ॥
धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेद्दीहया शनैः ।
यथा त्यजेत्तयाऽऽपूर्य धारयेदनिरोधतः ।
एवं प्रातः प्रकुर्यात् शक्त्या विताशकुम्भकान् ॥

एषं मध्याह्नसमये कुर्याद्विंशतिकुम्भकान् ।
 ततः सायं प्रकुर्वीत तथा विंशतिकुम्भकान् ॥
 एषमेवास्मिन्पुनश्च पुनर्विंशतिकुम्भकान् ।
 कुर्याद्रेचकपूराभ्यां सहितं प्रतिवासरम् ॥
 सहितो रेचकपूराभ्यां तस्मात् सहितकुम्भकः ।
 एष मासद्वयं कुर्यात्प्रादीशुशिक्षितो भवेत् ॥
 यदा नाडीप्रिशुशि. स्यात्तदा चिह्नानि योगिनः ।
 जायन्ते तानि देह धै तन्मे निगदतः शृणु ॥
 शरीरलघुना दीप्तिजंठराग्निविषयर्द्धनम् ।
 कृपयं च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितमिति ॥

अथ च पूरकपूर्वकः क्रम बौहसर्गिकः । सूत्रकारस्य रेचक-
 पूर्वकोऽभिमतः । आह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तीति सूत्रयत्ता तथा क्षापनात् ।
 शारेच्यार्पणं यत् कुर्यात् स धै सहितकुम्भक * इति स्कान्दोक्तेश्च
 अयं च नाडीचक्रमलशोधक केवलश्च सिद्धिपर्यन्तमभ्यसनीयः ।
 पायत् केवलसिद्धि. स्यात्तावत् सहितमभ्यसेद् * इति स्मृतेः । ए-
 तस्य प्रमाणं तु श्रुती—

सव्याहृती सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रि. पठेदायतः प्राण. प्राणायामः स उच्यते. इति ॥ सप्त-
 व्याहृतीनामादौ सप्त प्रणवा । सुवृत्तिरिति याज्ञुषेण पाठेन सप्तव्याहृति-
 सूत्रयादेश्चायस्यादौ शिरोनेत्रादौ च प्रणवद्वयम् । घरेणीयमिति
 सामपाठेन चतुर्विंशति गायत्र्याम् । आपोज्योतिरसोऽमृतम्, ब्रह्मभू-
 भुव स्वरोमिति शिरोमन्त्रेषु वरोमिति याज्ञुषेण पाठेन षोडश । एव
 द्विषष्ट्यक्षराणि सम्पद्यन्ते । तानि च त्रिगुणितानि षडशीत्यधिकं
 ज्ञातं भवन्ति । तैस्नावरसख्याकैः प्रणवैरेव वा प्राणायाम. करणीय
 इत्यर्थं ॥ लिङ्गपुराणे तु—

प्राणायामस्य मानं तु मात्राद्वादशकं स्मृतम् ।

नीचो द्वादशमात्रस्तु सकृदुद्घात ईरित ॥

मध्यमश्च द्विरुद्घातश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।

मुख्यस्तु यस्त्रिरुद्घातः पद्मत्रिंशन्मात्र उच्यते ॥

प्रस्वेदकम्पनोत्थानजनकश्च यथाक्रमम् ।

अलेन धमजातेन गात्रमर्द्धनमाचरेत् ॥

हृदता लघुता चैव योगिनस्तत्र जायते ।

भानन्दो जायते मुख्यो धमिसम्पत्तिरेव च ॥

अदीनत्वमरोगित्वमल्पनिन्द्रादिमूत्रकम, इति ॥

भावा च स्कन्दपुराणे—

जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुमं न धिलम्बितम् ।

करोति छोटिकां यावत् सा मात्रेति च गीयते ॥

नान्दिपुराणे—

त्वरितं लघुभिर्वर्णैर्मात्रा द्वादभिः स्मृतेति ॥

मार्कण्डेये—

निमेषान्मेषणे मात्रा कालो लघ्वक्षरं तथा ।

प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रिकः, इति ॥

निमिषादिलघ्वक्षरान्तं मात्राप्रमाणम् । तदेव विशिष्य दर्शयत्युत्तराख्येन । द्वादशमात्रिको द्वादशगुणितो निमेषादिरयं पदार्थः प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृत इत्यर्थः । दशगुर्वक्षरोच्चारणं वा नाकी, शुभ्रक्षरोत्तरा सुरिति स्वरशास्त्रानुसारात् । इयं लघुमात्रा । भक्ति-मात्रालक्षणं त्वाह याज्ञवल्क्यः—

गोदोहं चक्षुपानं वा ह्युक्षेपमथापि वा ।

घण्टयास्तनितं वापि भक्तिमात्रा ह्युदाहृतेति ॥

उद्धातलक्षण तु—

प्राणनोम्सार्यमाणेन अपानः पीडयते यदा ।

गत्या चाध्वं निषत्तत एतदुद्धातलक्षणमिति ॥

पूरकमात्रा तु कुम्भकचतुर्धशः । रेचकमात्रा कुम्भकाद्धी-शः । पूरकं षोडशभिः कृत्वा चतुःषष्ट्या तु मात्रया * धारयेद्वेचयेत् पश्चाद् द्वात्रिंशद्मात्रया पुनरिति सामान्यशास्त्रात् ।

अथवा कौर्म्ये—

मात्राद्द्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।

मध्यमः प्राणसंरोधः पट् त्रिंशद्मात्रिकोत्तमः, इति सामान्यो-क्तौ पूरकादिषु त्रिष्वपि द्वादशमात्रादिरूपैकैव संख्या । पूरकादिषु पिशाचापचनादिति दिक् ॥

सोऽयमान्तरं कुम्भकः । पूरितस्याप्तःप्रदेशे धारणात् । रे-चित्तकुम्भकस्तु बाह्यकुम्भकः । रेचित्तस्य धार्योर्बहिः स्थापनात् ।

भयं च पूरकवर्जितः केवलकुम्भके अन्तरङ्गो यद्भुतरनियमापेक्षश्च
भवतीति यद्यपि, प्रच्छन्देनेति सूत्रेणाहृतस्तथापि स्फाप्दे, इत्थं मास-
त्रयाभ्यासाद्युभयायामसंघनात् * शुद्धनाडीगणो यांगी सिद्धप्राणो-
ऽभिधीयते इत्यादिना पतस्यैव नाडीशोधकत्वोक्तैर्युक्तिसिद्धत्वाच्च
नाडीशुद्धयर्थे पूरितकुम्भकस्यैवाभ्यासां युक्त इति दिक् ॥

तद्वत्ते सयं पुनः सगर्भगर्भमेवेन द्विविधा उक्ता नन्दिपुराणादौ-

प्राणायामोऽस्य मयंनं तस्यादौ युक्तिरुच्यते ।

अगर्भश्च सगर्भश्च द्विविधः सम्प्रकीर्तितः ॥

जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वितः ।

अगर्भोऽगर्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः ॥

जाप्येन तु जापं कुर्यादधिलभ्यतमद्भुतम् ।

मनसैव प्रसंख्यातं प्राणायामविधौ सवेत्यादि ॥ जाप्येन प्र-
णवादिमन्त्रेण, मगधन्नादिना वा, ध्यानं मन्त्रस्य, मन्त्रप्रतिपाद्यस्य
च भगवतां नारायणस्य समुणं निर्गुणं वा ध्यानप्रकरणे चक्ष्यमाणम् ।
इत्थञ्च सगर्भस्य त्रयो भेदा भवन्ति- सधूमकः, सज्वालः, प्रशान्त-
श्चेति । तत्र मन्त्रतद्वयवमात्राध्यानात् सधूमकः । मन्त्रतद्वयव-
तदर्थध्यानात् सज्वालः । मन्त्रतद्वयवतत्राख्यसमुणध्यानरहित-
केवललक्ष्यात्ममात्रध्यानात् प्रशान्तः ।

तस्य मात्रात्रयध्यानात् प्राणायामः सधूमकः ।

कलांश देवताध्यानात् सज्वालः परिकीर्तितः ॥

मात्राधूमांशनिर्वस्तुयोगनाडीसमाभ्यात् ।

प्रशान्त उक्तः शास्त्रेषु सर्वभावविधर्जितः, इत्यादिस्मृतः ।

तस्य = प्रणवस्य । मात्राधूमेति । मात्राधूम देवताज्वालारूपनिर्गत-
परमात्मवस्तुममाश्रयाद् योगनाडीममाश्रयणाच्च प्रशान्त इत्यर्थः ।
अयं च सौत्कर्यः केवलकुम्भकाद्यस्य प्रशस्तनमो भवति । केवले
कुम्भके सिद्धे रञ्जकपूरकवर्जित * न तस्य तुल्यं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु विद्यते इत्याद्युदाहृतवाक्यैरेतस्यैवोत्कृष्टत्वज्ञापनात् । एव
प्राणायाममभ्यस्यतः सिद्धधिन्दाः । क्षीणपापस्यावस्थाचतुष्टयं, सं-
पद्यते । तद्वक्तं शिवयोगे- आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयः पुनः *
निष्पत्तिश्चाति यांगस्य स्यादवस्थाचतुष्टयमानत्र प्राणायामप्रकरणोक्तं
चतुष्कालिकप्राणायामाभ्यासादिना नाडीशुद्धौ नारायणवस्थाभवति

तस्या लक्षणं तेजस्वित्वसुगन्धित्वादि । अथ घटावस्था— प्राणापानौ
नादबिन्दुर्जीवात्मपरमात्मनोः * मिलित्वा घटने यस्मात्तस्माद्धै घट
उच्यते । याममात्र प्राणापानादिकमंफत्र कर्तुं समर्थो घटावस्थामा-
प्नोति । तस्यामवस्थायां कामचारिचदूरदर्शित्वाद्दृश्यत्वाद्भवति ।
तद्युक्तम्—

यदा भवेद् घटावस्था योगिनोऽभ्यासिनः सदा ।

तदा संसारचक्रेऽस्मिन् नास्ति तद्यत् साध्यते ॥

अथ परिचयावस्था—

वृण्णाएकं यदा धायुर्निश्चलो योगिनो भवेत् ।

ततः परिचयावस्था योगिनोऽभ्यासिनो भवेत् ॥

अस्यामवस्थायां धायुः सूर्योच्चन्द्रमसौ त्यक्त्वा पट्टचक्राणि
मित्वा सुषुम्नाव्योम्नि सञ्चरति । ततः कर्मणां त्रिकूटं पश्यति ।
तत्र प्रणवजपकायव्यूहोपभोगादिना नाशयेत् । धारणाप्रकरणीय-
फल च भवति ॥

अथ निष्पत्त्यवस्था—

ततोऽभ्यासक्रमेणैव निष्पत्तियोगिनो भवेत् ।

अनादिकर्मधीजानि यतद्विद्यत्वाऽमृतं भवेत् ॥

अस्यामवस्थायां, गृहीत्वा चेतनां धायुः क्रियाशक्तिं च वेग-
घात*सर्वप्रचक्र विजित्वाशु क्लानशक्तौ विलीयते, इत्यन्यत्र त्रिलरः ॥

सोऽपमखिलो योगो योग्यदशकालादौ प्रतिबिम्बयज्ञनयोऽप-
भोजनादिना सेव्यः । तत्र देवा उक्तं मादित्यपुराणे—

एकान्तगिरिदुर्गेषु तीर्थायतनगह्वरे ।

सुशोभते मठं घाऽथ कार्यं योगस्य संवतम्, इति ॥

मठलक्षणं तु योगतत्त्वप्रकाशे—

सुशामने मठं सुपांत् सुधमद्वारं तु निष्प्रभम् ।

सुलितं गोगन्धेनैव सुधया वा प्रयत्नम् ॥

माक्षिकादिशुद्धौष्या वर्जितं मार्जितं सदा ।

वासिनं च सुगन्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिरिति ॥

दृष्टप्रदीपिकायाव—

अन्वयारमरुध्रगर्भघटितं नात्युष्णनीचायितं

सम्पन्नोमपसाग्दलितयिमलं निःशेषजन्तुर्गृहीतम्

याद्ये मण्डपकूपवेदिरचितं प्राकारसंगेष्टिनं
 प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्दंडाभ्यासिभिरिति ॥
 फालस्तु स्वरशास्त्रानुसारेण । कुमारो वा युवा । प्रतिपिद्धं
 श्रीतोष्णजलवद्विसशब्दस्वल्पम् । अतितृप्तिक्षुधासिंघिष्णुमूत्रादियाधा-
 मार्गखेदचिन्तायाहुल्यसमपः । लवणादिभोजनं च ॥

नातिशीते न चोष्णे च न शब्दाभिजलान्विते ।

जीर्णगोष्ठे शुष्कपत्रचये पल्मीकसञ्चये ॥

देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ।

नातितृप्तः क्षुधासिंघा न विष्णुमूत्रप्रयाधितः ॥

नाध्वजिज्ञो न चिन्तार्तो योगं युञ्जीततत्त्वचित् ॥

लवणं सार्षपं चाम्लमुष्णं रुक्षं च तीक्ष्णकम् ॥

अतीव भोजनं त्याज्यमतिनिद्रातिभाषणम् ।

हारीतशाकं सौधीरतैलमत्स्यनिलास्तथा ॥

अजादिमांसं मद्यं च दधिकोलकुलत्पकाः ।

पिप्पलाकं हिङ्गु लशुनं तक्राप्येतानि वर्जयेद्, इत्यादिस्मृतेः ।
 योग्यभोजनं तु प्रथमाभ्यासे क्षीरपानमेव । अभ्यासं प्रथमे काले प्र-
 दात् क्षीरभोजनम् * ततोऽभ्यासे हृदीभूते न तादृङ्नियमाग्रह, इति ।
 क्षीराद्यलाभे तु गोधूमादिकं योग्यं, गोधूमशालियवपाष्टिकशोमनाशं
 मिष्टान्नमण्डनवनीतसितामधूनि * सुण्डीपटोलकफलादिकपञ्चशाकं
 मुद्गाद्यमल्पमुदकं च मुनीन्द्रपथ्यम् ॥ कर्पूरं मधुरं झिर्घं गड्यं
 ताम्बूलमेव च * चूर्णेन रहितं धातुपोषणं योगिना शुभम् ॥ भोजनं
 च यदा यदा क्षुधा तदा तदा मितमेव कार्यम् । अन्यथा योगाग्नि-
 निरोधेन धातुवैषम्येण च नानारोगोत्पत्त्या योगप्रतिषेधेन हान-
 द्वारकमोक्षासिद्धे । नचैतत् संन्यासाश्रमिणः कथम् । तस्य पुन-
 र्भोजननिषेधादिति वाच्यम् । एककालं द्विकालं वा योगाभ्यासपरो
 यतिः * आचरेद् भोजनं रम्यं हितं पथ्यं मितं सदेति स्मृतेः ।
 निषेधवाक्यस्यायोगिसंन्यासिविषयत्वादिति विक् ॥

इत्थ नियमेन योगं सेवयतो न भवति योगेन प्रतिषेधः ।
 यस्त्येताञ्जियमानेनाहत्य सहसैव प्रवर्तते, तस्य तु भवति दोषैः
 प्रतिषेधः । ते च दोषाः — याधिर्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्वृताः
 * कामश्च जायते पूर्णः सर्वज्ञानविनाशनः, इत्यादयः । प्रमादात्प्राय-

मानेष्वेतेषु उपायमाह दत्तात्रेयः—

स्निग्धां यथागूमृत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ।

घातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदाघर्त्तं तथा दधि ॥

यथागूं चापि पवनं वायुप्रस्थिं प्रतिक्षिपेत् ।

तद्भद्रं कम्पे महाशीलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥

विघाते यत्नसो वाचि वाधिर्ये भवणेन्द्रिये ।

तथैवाम्लफलं ध्यायेत् तृष्णात्तो रसनेन्द्रिये ॥

वेशकालानुसारेण धारयद्धारणां शुभाम् ।

अत्युष्णे तु महाशीतां तथा शीते विशाहिनीम् ॥

कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठे काष्ठेन ताडयेत् ।

लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तत्र जायते ॥

घाघापृषिष्वौ घाटवग्नी व्यापिनावपि धारयेत् ।

अमानुषाः सत्त्वजातयाद्याश्चेताश्चिकिरिसताः ॥

अमानुषं सत्त्वमन्तर्धोगिनं प्रविशेद्यदि ।

घाटवग्निधारणाच्चैतद्देहसंघं विनिर्दिशेद्, इत्यादि ॥ इति

सङ्क्षेपः ॥ ५१ ॥

चतुर्विधस्य प्राणायामस्य फलमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः तस्मात् प्राणायामात् प्रकाशावरणम् । आव्रियते बुद्धि-
सत्त्वप्रकाशो बुद्धिसत्त्वगतं सावंधमनेनेत्यावरणं तमः पार्यं च क्षीयते
विनश्यतीत्यर्थः । तदुक्तं मनुना— दहन्ते ध्यायमानानां घातूनां हि
यथा मलाः * तथेन्द्रियाणां दहन्ते देवाः प्राणस्य निग्रहादिति ।
देवाः पायानि तत्कार्यमाधरणादीनि च । ननु तर्हि तपोध्यानाभ्यां
प्राणायामोऽन्वधासिद्धः । तपसैव पापनिवृत्तेः, ध्यानेन आवरणनि-
वृत्तेः सम्भवादिति चेन्न । ज्ञानप्रतिबन्धकपापादिकश्ये प्राणायामस्यैव
मुख्योपायत्वात् । प्राणायामं विना मनमादीन्द्रियाणां जयासम्भवेन
आधरणात्प्रान्तिकनिवृत्तेरसम्भवात् । ध्यानादेरप्युत्पादासम्भवाच्च ।
तदुक्तं स्कान्दे—

समस्तेन्द्रियशुक्तिश्च प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ।

तज्जयादिन्द्रियार्णवमिर्जितामि भवन्ति हि ॥

वृत्तिवृत्तिमनोर्यस्माद्भेदः परिकीर्तितः ।

तस्माद् वृत्तिजयादेव वृत्तिमाधिर्जितो भवेत् ॥

ज्ञानवैराग्यपोषकृष्यां प्राणायामकशाहताम् ।

इन्द्रियाश्वान् धिनिर्जित्य सयमेव जितं भवेत् ॥

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकातुभाविति ॥

इन्द्रियाण्येवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । तज्जयादेवेत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वस्यापीन्द्रियजयमूलकायास्तदर्थं चलचित्तेन प्राणायामा-
ऽऽयासोऽवश्यं कार्ये इति भावः ॥ ५२ ॥

समाध्यनुकूलं फलान्तरमाह—

धारणासु च योयता मनसः ॥ ५३ ॥

धारणा वक्ष्यमाणलक्षणास्तासु मनसः प्राणायामाऽयासेनाऽविकृत-
स्यान्त करणस्य योयता धिक्क्षपरहितः स्थिरीभावो भवतीत्यर्थः ॥५३॥

प्रत्याहार लक्ष्यति—

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार

इत्रेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

चित्तस्य विषयो मोहनीयो रञ्जनीयः फोपनीयश्च रूपद्विस्तेन
सम्प्रयोगस्तदभिमुखता, तत्परित्यागोऽसम्प्रयोगो वैराग्येणान्तर्मुख-
परिणाम इति यावत् । तस्मिन् सति मधुकरराजमनु मधुमक्षिका-
णांमिव यच्चित्तस्वरूपानुकार एवेन्द्रियाणां चित्तनिरोधे साधना-
न्तरं विना तद्वृत्तिनिरोधश्चित्तलक्ष्याभिमुखतारूपः सः । इन्द्रिया-
णि विषयेऽप्य प्रतीपमाद्विपन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्ते प्रत्याहारपदार्थं
इत्यर्थं । इवशब्दश्चित्तवत् तत्त्वाभिमुखतेन्द्रियाणां नास्ति, किन्तु
विषयान्तरसंचारराहित्यमात्रमिति ज्ञापनार्थं । सोऽयं प्रत्याहारो
द्विविध उक्तो महाभारते मोक्षधर्म—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा शुचि ।

दशद्वारदशभिर्घोपि चतुर्विंशत् परं तत , इति॥इन्द्रियार्थेभ्यः
शब्दादिभ्यो मनसा निवर्त्येति फलीभूत प्रत्याहार प्राणायामसाध्य-

माह । दशद्वादशभिर्वेति । द्वाविंशतिसंख्याभिः संचोदनाभिधित्वा-
 ३श्वस्य प्रतोदनखानीयाभिः प्रेरणाभिः प्रतिमानात्मानं जीवं चतुर्विंशा-
 दक्षानात् प्रकृतिसंज्ञकात् परं प्रति गन्तुं प्रचोदयात् प्रेरयेत् । तत्रा-
 द्वादशसु स्थानेषु धायोः प्रत्याहारणं यावत्फलस्य आह—

अष्टादशसु यद्वायोर्मैस्थानेषु धारणम् ।

स्थानात् स्थानात् समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते, इत्युपक्रम्य,
 संयूर्यं कुम्भवद्वायुमद्गुणान्मूर्ध्नि मध्यतः ।

धारयत्यनिलं बुद्ध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥

ध्योमरन्ध्रात् समाकृष्य ललाटे धारयेत् पुनः ।

ललाटाद्वायुमाकृष्य इरुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥

इरुमध्याद्वायुमाकृष्य नेत्रस्थाने निरोधयेत् ।

नेत्राद्वायुं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥

नासामूलात् जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।

जिह्वामूलात् कण्ठकूपे ततो वायुं निरोधयेत् ॥

कण्ठकूपात् हृन्मध्ये हृन्मध्यान्नाभिमध्यमे ।

नाभिमध्यात् पुनर्मेंदे मेढ्राद् बाह्यन्त्ये ततः ॥

बेहमध्याद् शुद्धे गार्गि शुद्धे ऊरुमूलके ।

ऊरुमध्यात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्धोर्निरोधयेत् ॥

चिनिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।

जङ्घां ततः समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥

स्थानात् स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेद्विधा ।

निष्पापः स यिशुन्नात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥

एतत्तु योगसिद्ध्यर्थं सामस्त्येनापि कीर्तितम् ।

प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिरिति ॥

एवमष्टादश प्रत्याहारचोदनाः । धारणाध्यानसमाधिसंज्ञा-

स्तिष्ठः । ततः सत्त्वगुरुवान्यताप्यातिसंज्ञा द्वाविंशतिचोदनाः । त-
 तोऽपि सम्प्रेरितो जीयो नदीसमुद्रन्प्रायेण निर्विघ्नोपाचिन्मात्रतां प्रति-
 पद्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इत्थं प्राप्ताप्राप्तविधेकरीत्या प्रत्याहारस्य फलमाह—

ततः परमावदयेतन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहारादिन्द्रियाणां मनशाद्येकादशानां भोगकारणानां परमा घटयता परमो जयः । मोहनीयादिस्वरूपैः रूपादिभिर्धिष्यै-
र्षेहिर्मुञ्जतां नीयमानान्यपि न यान्तीत्यर्थः । इयमेव घटयता योगद्वाराऽपरोक्षप्रमाया हेतुः । एतस्याभावादेव सौमरिप्रभृतीनां योगात् प्रख्यावोऽपि । अत एवोक्तं भगवता—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्तं आसीत् मत्परः ।

घशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य ब्रह्मा प्रतिष्ठिता, इति ॥

तदेवमेकाप्रताभूमिसम्पादनद्वारा योगसाधनत्वेन योगस्य
घहिरङ्गानि यमादिप्रत्याहारान्तानि सफलानि द्वितीये पादे प्रोक्तानि ।
धारणात्रयस्य सिद्धिवाङ्मुल्यात् तत्फलभूताभिः सिद्धिभिः सह
तत्प्रतिपादनाय तृतीयः पादो भविष्यति ॥ ५५ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृतायां योगसिद्धान्तचन्द्रिकायां

साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

उक्तानि यमादिप्रत्याहारान्तानि योगाङ्गानि । इतः परं चारणादित्रयं तत्फलं च व्युत्पादयिष्यन् प्रथमं धारणां लक्षयति—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

देशे आध्यात्मिके नाभिचक्रहृदयकण्ठमुखश्रुमध्यमूर्धनास्ता-
दौ बाह्ये पर्वतमस्तकाकाशादौ बन्धश्चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण
षट्चित्तस्य आप्तं तदैकान्त्यं सा धारणेत्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगी-
तायां—

हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वतमस्तके ।

पथमाविप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनमिति ॥

अत एव ध्यानाङ्गैः । ध्यानस्य देशनोपलक्षितपरमेश्वरैका-
न्त्यरूपत्वात् । धारणायास्तु ध्येयाधारैकान्त्यरूपत्वात् । तदुक्तं
तत्रैव—

देशावस्थितमालक्ष्य धुञ्जेयां वृत्तिसन्ततिः ।

वृत्त्यन्तरैरसंस्पृष्टा तद्ज्ञानं सूरयो विबुरिति ॥

स्यं धारणा भूतानां भेदेन, स्तम्भिनी प्लाविनी बह्वनी श्याम-
णी शमनी चेति पञ्चधा भवति । तत्र पादादिजानुपर्यन्तदेशे हरि-
तालनिमसलफारसवेचसचतुष्कोणपृथिव्यैकाग्रता स्तम्भिनी । इय-
मेव पार्थिवी धारणेत्युच्यते । जानुतः पायुपर्यन्ते देशे मर्द्धेन्दुनिभ-
सवकारसविष्णुकुन्दाभजलैकाग्रता प्लाविनी । इयमेव वायवी
धारणेत्युच्यते । नापायोर्हृदयपर्यन्ते देशे इन्द्रगोपाभ्रिकोणसरेफ-
सरद्रव्यद्वयैकाग्रता बह्वनी । इयमेव तैजसी धारणेत्युच्यते । हृदयाद्
श्रुमध्यपर्यन्ते देशेऽनसन्निभसवृत्तसयकारसेशषाड्यैकाग्रता श्या-
मणी । इयमेव वायवी धारणेत्युच्यते । श्रुमध्याद् ग्रहार्धपर्यन्ते
देशे सहकारविशुद्धपरिसदृशसदाशियाकाशैकाग्रता शमनी ।
इयमेव नामसी धारणेत्युच्यते ॥

अथवा,

नामेरधो गुहस्योर्ध्वं धारयेत् पञ्च ताडिकाः ।

वायुं ततो भवेत् पृथ्वी धारणां चर्द्ध्यावर्त्ता ।
 पृथिवीसम्भयो मृत्युर्न भवेत् तस्य यागिनः ॥
 गाभिस्थाने ततो वायु धारयेत् पञ्च नाडिकाः ।
 ततो जलाद्भयं नास्ति जले मृत्युर्न योगिनः ॥
 नाभ्यूर्ध्वमण्डले वायुं घटिका पञ्च धारयेत् ।
 नाभ्रयी धारणां केयं न मृत्युस्तस्य धहिना ॥
 न दह्यत शरीरं च प्रविष्टे चाग्निस्तनूरे ।
 नाभ्रकृष्णानमेष्ये तु प्रादेशप्रयत्नमिते ॥
 धारयेत् पञ्चघटिका वायुं सैषा च वायवी ।
 धारणा नैव वायोस्तु भये भवति योगिनः ॥
 ऋकमध्याहुपरिष्ठात्तु धारयेत् पञ्च नाडिकाः ।
 वायुं यांगी प्रयत्नेन सेवमाकाशधारणा ।
 भाकाशधारणां कुर्वन् मृत्यु जयति शाश्वतम्, इति ॥

एवं मतसो युञ्जन् धारणा मुर्ति ॥ इत्थं हि धारणाः सप्त
 कुर्वन् योगी भवद् इदः * प्रक्षणः प्रलयेऽप्यस्य मृत्योर्भातिने विद्य-
 ते ॥ वायुसवमनपूर्वक तद्वैकाग्रता कार्येत्युक्तश्लोकामाभयः । एता-
 समेष च फलं बहुकालजीविषादिरूपं भुशुण्डादीनां योगवासिष्ठे
 प्रतिपादितम् । एतादृशो धारणाः पारिच्छिन्नगोचरा अपि सिद्धि-
 सम्पादकतया शास्त्रेषु बहुधा निरूपिताः । सुमुमुक्षुयोग्या त्वन्यादृश्ये-
 ष । सा चोक्ता गाढरे—

वाणायामैर्द्वादशभिर्याम्यकालः कृतो भवेत् ।

एतावत्कार्यपर्यन्तं मनो प्रह्वणि धारयेदित्यादिभि । इयं च
 धारणा भगवत्कृपातश्च भवतीति सक्षेप । अत्रैव लक्ष्ययोगस्यान्त-
 र्भावः ॥ १ ॥

ध्यानं लक्षयति—

तत्र अस्यैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

मन्त्रं हृत्पुण्डरीकादिदेवोपलक्षिते वा अस्यैकतामता प्रत्ययस्य
 चित्तवृत्तेर्विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण धारणाधिकता सा ध्यानमि-
 त्यर्थः । तदुक्त विष्णुपुराणे—

तद्वृत्तिप्रत्ययैकाग्रस्ततिर्मान्बनिःस्पृहा ।

तद्विधानं प्रथमैः पदभिरङ्गैर्निष्पाद्यते नृपेति ॥
तत्र ध्यानं सगुणानिर्गुणभेदेन द्विविधम् । तत्र सगुणकार
शास्त्रवद्वयादि- । यथा—

नीलोत्पलदलश्यामं प्रीतक्रीशेषुषाससम् ।
चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मादिशोभितम् ।
काण्टिसूर्यप्रतीकाशं ध्याधिदृश्युतमन्ययम् ॥
अथैवं त्रिगतपेद्दं विमलं ज्ञानं शुभम् ।
शुद्धस्फटिकसकुण्ठी महाशैवं महेश्वरम् ॥
परात् परतरं नित्यं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।
प्रक्षाल्यं च स्वदा ध्यायेत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥
मकारार्थो महाशैव इकारार्थो हारमंतः ।
अकारार्थो भवेद् प्रह्ला भास्वरेण ततः स्वदा ।
वेपामैक्यं ततः स्वयः स्त्रीणमाद्यो भवेन्नरः इति ॥
निर्गुणस्य तु —

एक ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वं ज्योत्स्नवद् इदम् ।
भव्यकममलं नित्यमादिमध्यान्तर्धर्जितम् ॥
स्थूलसूक्ष्ममनाकाशमसंस्पर्शमबाधुयम् ।
न रस न च गन्धाद्यमप्रमेयमनूपमम् ॥
आनन्दमजरं नित्यं सदस्यसर्वकारणम् ।
सर्वाचारं जगद्गुणमूर्तं मजमव्यम् ॥
अहदय इत्यमरुथ वृत्तिरुथं सर्वतीक्ष्णम् ।
सर्वदृक् सर्वं तं पादं सर्वस्फूर्त्तं सर्वं त शिर- ॥
प्रह्ला प्रह्ला मयोऽहं स्यामिति तत्त्वस्य घट्टनम् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति योगविदां विदुविति ॥
ध्यानफलं तु प्रसिद्धं पुराणेषु । यथा—
नाऽश्वमधेन तत्पुण्यं न च धै राजसूयत- ।
यत्पुण्यमेकध्यानेन लभेद्योमी स्थिरात्मनः ॥
महापातकयुक्ताऽपि प्रायश्चित्तप्रयत्नयुतम् ।

मूपस्नपस्वी भवति पद्वन्दिवाचन एव स, इत्यादि ॥
अत्र सूत्रे, नयेति पदं देवविशेषपरमैतन्मार्गिकप्रयोजनाभिप्राये-
ण । सर्वध्यानं नान्यनिपमात् । अतोऽस्यापि गारुडेऽर्चनेनामुक्तं, त-

स्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणा * इत्यादिना । तस्यैव द्वा-
दशप्रमाणायामकालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं
चिन्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थं ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तदेवेति ॥ तदेव स्वच्छचित्तस्य वृत्तिप्रवाहरूपं ध्यानमेव
अर्थमात्रनिर्भासम् । अर्थमात्रस्य प्रत्ययादिवर्जितस्य ध्येयस्य नि शो-
पेणासदिग्धसर्वात्मना मासो भानं यत्र तथामृतम् महमिदं चिन्त-
यामीत्येवंविधाकारशून्यम् । अत एव निर्विकल्पकरूपत्वेन प्रत्यक्षागो-
चरत्वात् स्वरूपशून्यमिव, न वस्तुतः स्वरूपशून्यम् अनुमानवेद्यत्वा-
त् तु तादृशं ध्यानं भावनाविशेष समाधिपदार्थः । सम्प्रज्ञातसाधारणं
तु ध्यान इव गारुडोक्तं लक्षणम् । यथा— ध्याने द्वादशपर्यन्तं मनो
ब्रह्मणि धारयेदिति । व्याख्याताभिप्रायम् ॥ ३ ॥

एतद्विप्रतपस्य व्यवहारलाघवफलां संयम इति संज्ञामाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकस्मिन् धियुषे अयं धारणाध्यानसमाधिभ्रितयं संयमशब्दार्थो
भवतीत्यर्थं ॥ ४ ॥

संयमस्य फलमाह—

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तज्जयेति ॥ संयमस्य जयात् स्यैर्यात् सात्त्व्यादिति यावत् ।
प्रज्ञाया ध्यातव्यविवेकस्वरूपाया आलोको दीप्तिवृद्धिः क्रमेण भव-
तीत्यर्थं । ध्यातव्यगाचरा प्रज्ञा अपरोक्ष भवतीति यावत् ॥ ५ ॥

संयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्येति ॥ तस्य संयमस्य स्थूलादिपूर्वेषु भूमिकाजयानन्तरं
सूक्ष्मसूक्ष्मोत्तरभूमिकासु विनियोगा नियोजन योगिना कर्त्तव्यमि-
त्यर्थं । मधरामधरं जितां क्षारयोत्तरस्या भूमौ संयम कार्य इति
यावत् । तदुक्तः— योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात् प्रयच्छते *

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरमिति ॥ ६ ॥

अष्टाङ्गेषु मध्ये त्रयाणामावश्यकत्वाऽवधारणार्थं पूर्वोक्त-
श्वधान्तरविशेषमाह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तयो यमादिपञ्चभ्यः समाधिप्रतिबन्धकपुरितनिवर्तके-
भ्यः । अत एव परम्परया समाधेरुपकारकहेतुर्बाहिरङ्गभूतेभ्यस्त्रयं
धारणाध्यानसमाधयः, अन्तरङ्गम् अङ्गिसमाधिविषयतया साक्षात्
स्वरूपोपकारकमित्यर्थः । अतश्चैतत्त्रयाणामेवावश्यकत्वाद् यस्य
जडमरतादेः स्वत एव प्राचीनकर्मणा चित्त संयमयोग्यं तस्य ता-
ऽस्तीतराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं पुराणेषु—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजनना. सर्वे विस्तरा. परिकीर्त्तिताः ॥

शिशुपाल. सिद्धिमाप स्मरणाऽपासगौरवादित्यादिना ।
प्रसाधकाः प्रकृतहेतवः । कुतस्तत्राह । विलम्बेति । अत एव मगव-
द्गीतायां, मध्येव मन भावत्स्य मयि बुद्धिं निवेशय * निवासिष्यसि
मध्येव अत ऊर्ध्वं न सशय, इत्युक्तम् । सयमं प्रत्यशक्तस्यैव,
अथ चित्त समाध्यातु न शक्नोषि मयि स्थिरम् * अथासयोगेन
ततो मामिच्छाप्तु धनज्ञयेत्यादिनाऽऽयासादीनि कर्माणि विशेषत
उपदिष्टानि । तस्माच्चलचित्तानां यमादिपञ्चक यस्तुतो बाहिरङ्गम-
प्यावश्यकतयाऽन्तरङ्गमेव । तत्राप्यसमाध्यानां क्रियायोग इति स्पष्ट-
म् ॥ ७ ॥

परवैराग्यद्वारा तस्य संयमस्य समाधिनिष्पादकत्वात् समा-
ध्यन्तरापेक्षया तस्यापि बाहिरङ्गत्वमित्याह—

तदपि बाहिरङ्गं निर्वाजस्य ॥ ८ ॥

तदपि धारणादित्रयमपि निर्वाजस्य समाधेः बाहिरङ्गमेव
साक्षाद्हेतुरेव । विवेकयथातिपरवैराग्यद्वारेण तस्य हेतुरथात् । अत
एव येषां विद्वेहप्रकृतिलयानां देवविशेषाणामात्यन्तिकज्ञानवैराग्या-
ऽयां सयम विनैवात्सम्प्रसातो योगो भवति तेषां नास्ति संयमावश्य-
कत्वमित्युक्तं पुराणेषु— धारणादिविधिर्नैव जन्मसिद्धेषु सम्यतः *
यतो ब्रह्मादयः सर्वे जन्मना सिद्धिमाप्सिषता, इत्यादिना ॥ ८ ॥

ननु त्रिगुणात्मकतया चलस्रमाधचित्तस्य संयमादिसाध्य-
निर्बीजसमाधौ कीदृशः कतिविधश्च परिणामस्तत्राह ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानेति ॥ क्षिप्तमूढविक्षिप्ताद्यं भूमिप्रय व्युत्थानम् ।
असम्प्रज्ञातापक्षया सम्प्रज्ञातश्च निरोधः परवैराग्यं सम्प्रज्ञातो निरु-
द्धनेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । ताभ्यां जनितौ यौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रम-
मभिभवप्रादुर्भावौ । अभिभव. क्षिप्तादित्रयस्य दाहः, संज्ञातस्य तु
ह्रासः । प्रादुर्भावो वर्तमानेऽध्वनि प्रकटतयाऽवस्थानम् । एतौ द्वौ क्र-
मेण वर्द्धितौ निरोधपरिणामः— निरोधकालीनः परिणामः । स च
निरोधक्षणचित्तान्वयः । निरोधक्षणेपु कस्मिंश्चित् स्थिरे चित्तेऽन्वि-
त इत्यर्थः । एतच्च विशेषणं योगकाले प्रतिक्षणं तादृशपरिणामा-
भावलाभाय, चित्तस्यैवालाभाय चेति संक्षेपः । अनेन धर्मपरिणामो
लक्षणपरिणामश्चाक्तः । व्युत्थानत्यागेन निरोधसंस्काररूपधर्मस्य
लाभात् । तस्य धर्मस्य वर्तमानावस्थाप्राप्तेश्च ॥ ९ ॥

ननु किमर्थं चित्तवर्द्धिमणौ धर्मपरिणामोऽयं निरोधसंस्कारो
निरोधकाले कल्प्यते इत्याकाङ्क्षायां निरोधसंस्कारे प्रमाणमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्यां निरोधापक्ष्यचित्तस्य प्रशान्तवाहिता प्रशान्ततया नि-
श्चलतया वाहिता प्रवाहपरिणामो निरोधसंस्कारस्यलाञ्छित्तलनिरो-
धवारया वहत चित्तस्य भवतीति यावत् । अतो निरोधसंस्कार-
स्तत्रप्रादुर्भावश्चावश्यमेवेष्टव्य इति भावः । अनेनापक्ष्यापरिणाम उ-
क्तः । संस्कारस्य बलवत्त्वावस्थालाभात् ॥ १० ॥

इदानीं सिद्धौ प्रदंशयिष्यन् योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं
दशंयति—

सर्वार्थितैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य

समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थतावलघस्वाभानाविघार्यग्रहणरूपा विक्षिप्तता एकार्थ-
ता एकमात्रविषयता तयोर्थघातमं क्षयोदयो निरुक्तप्रकारावभिभव-
प्राप्तुमावौ चित्तस्य योगाङ्गसमानकालीन. परिणाम इत्यर्थ ॥ ११ ॥

इदानीमङ्गसमाधायेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामोत्तरकालीन-
माह—

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

‘ततः सर्वार्थताया नि.शेषत. क्षये सति शान्तोदितौ, शान्तः
अतीताध्वनि प्रविष्ट, उदितो वर्तमानेऽध्वनि स्फुरित. । एतौ द्वय-
तीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्ययौ एकवस्तुविषयकत्वेन सहशौ प्रत्ययौ
चित्तस्यैकग्रताकालीन पुन. परिणामो भवति । सजातीय एकैकः
प्रत्ययो नश्यति, अन्योऽन्यञ्चोत्पद्यत इत्येव परिणामो भवतीत्यर्थः ।
न च पूर्वैण गतार्थता । तत्र चित्तसमाधानरूपलक्षणपरिणामस्यैवो-
क्तत्वात् । अत्र तु घातावाहिकैकाग्रतासन्तानस्योक्तेर्न गतार्थतेति
सक्षेपः ॥ १२ ॥

तदेवं योगतद्गतयोः परिणामवैलक्षण्यं तयोर्विधेकाय प्रद-
र्शितम् । अनपैव दिशा व्युत्थानकालीनानपि परिणामांश्चित्तस्य
व्याचष्टे—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधपरिणामस्य प्रदर्शकसुप्र-
सन्दर्भेण भूतेन्द्रियेषु स्थूलसूक्ष्मभेदाभिन्नभूतेषु ज्ञानफर्मान्त.कर-
णभेदेनाद्यस्थितेन्द्रियेषु च धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः । अवस्थि-
तस्य धर्मिण. पूर्वधर्मनिष्ठौ धर्मान्तरप्राप्त्यर्थं परिणामः । यथा
मृदः पिण्डभाषत्यागेन घटभाषस्तस्यानागतावस्थापरिख्यागेन घर्त्त-
मानावस्थायाः, घर्त्तमानावस्थात्यागेनातीतावस्थायाश्च प्राप्तिलक्षणप-
रिणामः । प्रथमद्वितीयादिलक्षणयो. सम्बन्धेन भूतगत्यप्रार्थानस्य-

रूपोऽवस्थापरिणामः । पते त्रयो धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्या-
 बधाताः । त्रिसृष्येव भूतेन्द्रियाणां त्रिगुणात्मकतयाऽवदयम्भावितया
 सूक्षिता । अयमत्र निष्कर्षः । स्थूलसूक्ष्मभेदेन भूतानि द्विविधानि ।
 तत्र स्थूलानि धियरपघनतेजोऽभ्युभुयः सूक्ष्माणि शब्दरूपशंकरपरस-
 गन्धतन्मात्रापयानि तामसाहङ्गुरोपादानकानि परस्परमतिविजाती-
 यानि परस्परमहेतुकानि तेषां धिपरिणामाः स्थूलाः । तत्र शब्दतन्मा-
 त्राण्यस्य परिणाम आकाशः, रूपतन्मात्राण्यस्य घायुः, रूपतन्मा-
 त्राण्यस्य तेजः, रसतन्मात्राण्यस्य जलं, गन्धतन्मात्राण्यस्य पृथि-
 धी । तन्मात्राण्याश्च स्थूलानां सूक्ष्मांशाः । स्वांशेभ्यः स्वस्योत्पत्तेः
 सम्भवात् । अतो नाकाशस्य घायुः, घायोस्तेजः, तेजसो जलं, जल-
 स्य पृथिवी परिणामः । जातिसाङ्ग्यप्रसङ्गतो धिजातीयानां धिजा-
 तीयपरिणामत्वायोगात् । ननु तद्घांकाशाद्घायुः घायोरग्निरग्नेरापः
 अद्भ्यः पृथिवीत्याघनेकधृतिस्मृतिविरोध इति चेन्न । तासां तेषा-
 मधिष्ठानकारणत्वाभिप्रायकत्वात् । अधिष्ठानकारणं च यत्राधि-
 भक्तं येनोपष्टम्भं च सदुपादानकारणं च कार्याकारेण परिणमते
 तत् । यथा सर्गादौ जलाऽधिभक्ताः पृथिवीसूक्ष्मांशास्तन्मात्राण्या
 जलेनैवोपष्टम्भात् पृथिव्याकारेण परिणमन्ते । तद्वन्तो जलं महा-
 पृथिव्या अधिष्ठानकारणम् । एवमाकाशादयो घात्वादीनाम् ।
 आत्मा च सर्वेषाम् । यस्य घत्कारण प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः *
 अधिष्ठानतया स्थित्वा सर्वेषोपकरोति हीति स्मृतेः । उपष्टम्भकार्यं
 च परमेश्वरस्य साक्षित्वेनैव । नच, यतो घा इमानि भूतानि जायन्ते
 येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्न्यभिसंधिशन्तीत्युपादानरवबोधक-
 श्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तस्या अपि कार्याविभागाधारत्वरूपो-
 पादानत्वपरत्वात् । अविभागश्च दुग्धजलयोरिव सन्मिश्रणाख्यः
 सम्बन्धविशेषः । तथाच यत्र कार्यस्य साक्षादविभागस्तत्परिणामि
 कार्यम् । यथा तन्तवः पटस्यायत्र तु कार्यस्य कारणाविभागेनाविभा-
 गस्तदधिष्ठानकारणम् । यथा जल पृथिव्या इति । ननु तर्हि तार्किक-
 मताद्ऽधिशेष इति चेत् का नो हानि । तार्किकेन सहजात्या दोषामा-
 घात् । सम्भवाति कथञ्चिदप्यकथाप्यत्वे सर्वधाविरोधादेरस्याज्ञता-
 मात्रत्वात् । तन्मते सूक्ष्मांशाः स्थूलानारम्भकाः । अयवधावयविनो-
 ष्य भेद एव । सम्बन्धश्च समवायः । पतन्मते तु सूक्ष्मांशाः स्थूलः,

परिणामिनः । तादात्म्यञ्च सम्बन्ध इति मतविरोधस्य स्फुटत्वाच्च । अपिच तार्किकैः पृथिवीं प्रति जलस्य निमित्तकारणत्वमिति परिभाष्यते । अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीननिमित्तकारणेश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणमित्युच्यते । अवयवाधिभागस्य निमित्तकारणेष्वदशनादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३ ॥

ननु धर्मेश्योऽतिरिक्तो धर्मो नानुभूयते यस्य धर्मादिपरिणामः स्यादिति बौद्धशङ्कनां धर्मेश्यो विविच्य धर्मिणं लक्षयति—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

शान्ताः कृतव्यापारा अतीताः, उदिताः कुर्वद्व्यापारा वर्त्तमानाः, अव्यपदेश्या शक्तिरूपेणावस्थिताः कथितुमशक्या अनागताः । एनादशेषु धर्मेष्वनुपातीति वर्त्तमानरूपेणानुगतो धर्मोत्यर्थः । अत्राव्यपदेश्यानन्तं विशेषणं धर्मधर्मिणोर्भेदप्रदर्शनाय । तथाच वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्धर्मिणो धर्मस्य च भेद इत्यर्थः । ननु वर्त्तमाने धर्मिणि कारणव्यापारात् पूर्वं धर्मादेरेव वर्त्तमानत्वे सत्कार्यवाद्याधः स्यात् । कारणव्यापारेणासतः कार्यस्योत्पत्त्यङ्गीकारात् । नच कथञ्चिन्नित्येऽपि शक्यात्मनावस्थितस्यात एव भिन्नस्य कारणेनाभिव्यक्तिरेव क्रियते, नोत्पत्तिरितो न सत्कार्यवाद्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अभिव्यक्तेरपि जन्यत्वे सत्कार्यवाद्याधः स्यात् । नित्यत्वे सदैवाभिव्यक्तिः स्यात् । तस्याप्यभिव्यक्त्यपेक्षायामनवस्थापत्तेश्चेति चेन्न । धर्मिनिष्ठसत्त्वगुणस्यैव धर्माद्यभिव्यक्तित्वेनाऽभिव्यक्तोर्नित्यत्वेऽपि तमसा प्रतिबन्धत्वात् उपहारोपयोगित्वम् । अभिव्यक्त्यसामग्न्योत्तेजकेन मणेरिव तमसः प्रतिषेधाद् व्यवहारोपयोगित्वमिति सामग्र्या उत्तेजकत्वमाप्राङ्गीकारात् सत्कार्यवाद्याध्यायोगात् । तस्मात् सामग्र्या उत्पादकत्वपक्ष एव नैयायिकोक्तदोषावकाशो नोत्तेजकत्वपक्षेऽपि । अतस्तेषां रूपणप्रयासोऽप्येषां समाधानान्तरप्रयासश्च व्यर्थ एवेति सङ्क्षेपः ॥ १४ ॥

नन्वेकस्य धर्मिणः किमेव एव परिणामः ? उत यद्वय इत्याशङ्कनायाम्, एक एव युक्तो लाघवाद्, बहुत्वपक्षे सहकारिभेदकल्पनागौरवादिनि प्राप्ते फलभेददर्शनाद् बहुत्वमेव युक्तम् । बहुत्वे पौ
देतुस्तत्राह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

मृदि चूर्णपिण्डयोः पिण्डघटयोः पौर्वापर्यरूपक्रमस्यान्यत्वं इदं-
मानमेकस्या एव मृदः परिणामातां चूर्णादीनां धर्माणाम् अन्यत्वे
नानाविधत्वे हेतु कारणं लिङ्गश्रेत्वर्थः । क्रियाभेदादेकस्य धर्मिणो
नानाविधाः क्रिया परिणामा भवन्ति । क्रियाभेदज्ञानाच्च परिणामा
भिन्ना इति च ज्ञान भवतीति यावत् । एवं धर्मेऽपि लक्षणपरि-
णामावस्थापरिणामा अवगन्तव्या । सर्वेषां भावानां नियतेनैव क्रमेण
परिणममानत्वात् । तत्र भर्मलक्षणपरिणामयोः प्रतिक्षणमनुत्पादे-
ऽपि अवस्थापरिणामस्यास्ति प्रतिक्षणमुत्पत्तिः । नवस्य कालान्तरे
पुराणतोपलम्भात् क्षणपरम्परापातिना प्रतिक्षणं भिन्न स्वरूपसत्ता-
क्रमसमूहेन विना पुराणताया अत्रासम्भवान् । अतः सा प्रतिक्षणमव-
स्थापरिणाममनुभाषयति । अत एव प्रतिक्षणमद्भुतत्वेन प्रपञ्चस्य
स्वप्नसाम्य निश्चिन्वन्ति प्राक्षा । तदुक्तं माण्डूक्ये—

स्वप्नमायं यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्ट धेदान्तेषु विचक्षणैः, इति ॥

ननु स्वप्नतुल्यत्व न युक्तम् । जाग्रद्दृश्यपदार्थानामिव स्वामिका-
नां सम्प्रयोजनत्वादर्शनात् । स्वाप्नभोजनादिना क्षुत्पिपासादि-
निवृत्तेरभावादिति चेन्न । जागरितभोजनादिना स्वाप्नक्षुत्पिपासादे-
रप्रतिबन्धाज्जागरितसम्प्रयोजनताया स्वप्ने व्यभिचारेण साम्यस्या-
ऽपरिहार्यत्वात् । तदुक्तं तत्रैव—

सम्प्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तरत्वेन मिथैव खलु ते स्मृताः, इति ॥

इदमेव च तेषां मिथ्यात्व यद् भोगकालेऽप्यस्थिरत्वं ज्ञानोत्तरकाले
चाऽसत्त्वम् । एतदभिप्रेत्यैव च तदेतन्नय स्वप्नं मायामात्रमित्याद्या
क्षुतिस्मृतयोऽपि स्वप्नमायात्वादिकं प्रतिपादयन्ति, न त्वात्यान्तिकं
तुच्छत्वं ज्ञापयितुमिति सूत्रकारस्य गूढाभिसन्धिः ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यापादपरिसमाप्ते सयमस्य सर्वविषयावश्यकत्वज्ञापनाय
विभूतय उच्यन्ते । तत्रादौ परमेश्वरेण साम्यसम्पादिकां विभूति-
माह—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

परिणामत्रयेति ॥ अस्य धर्मिणोऽयं परिणामस्तस्य चायं लक्षण-
परिणामोऽयमवस्थापरिणाम इत्येवं परिहृतविक्षेपतया अनुक्षणं
यत्रचिदर्थं संयमात् तत्साक्षात्कारे सति तदितरार्थानामपि सर्वपा-
मतीतानागतवर्त्तमानानां साक्षात्कारो योगजन्यधर्मवलाद्योगिनः स-
ङ्कल्पमात्रेण प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः । अयं भावः । सत्त्व-
प्रधानतया सर्वार्थग्रहणे समर्थस्यान्तःकरणस्याविद्याविक्षेपकृत-
कुण्ठीभावनिरासद्वारा सर्वार्थज्ञाने संयमो हेतुरित्यर्थः । संयमस्या-
ऽन्यविषयकत्वेऽपि न हानिः । योगमात्रस्य सकलप्रतिबन्धनिरासे
सामर्थ्यादिति ॥ १६ ॥

सिद्धचन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रवि-

भागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

शब्दार्थेति ॥ शब्दो गौरित्येकं पदमित्येकत्वयुद्धिवेद्यवर्णोऽयोरिति रिको-
ऽक्षपडश्चरमवर्णप्रत्यक्षेणामिष्यड्यमानः स्फोटः । आशुविनाशितया
वर्णानां मिलनासम्भवेनार्थप्रत्यायकत्वायोगात्सर्वैवार्थस्य स्फुटी-
करणात् । यद्वा स्फोटज्ञानेऽपि पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतचरम-
वर्णप्रत्यक्षस्यैव कारणत्वं वाच्यम् । तथाच तद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति
न्यायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदाय एव वा, अर्थो गौरित्यादिः
सास्नादिमाद् द्विषयः, प्रत्ययो गौरित्यादिव्यक्तिविषयकं ज्ञानम् । ते-
षाम् इतरेतराध्यासाद् अन्योन्यमभेदाध्यासात् सङ्करो विवेका-
ऽग्रहणं भवति । वस्तुतस्तु तेषां भेदोऽस्ति । अतस्तेषां मनुष्यादि-
यत्किञ्चिद्विषयानामपि प्रविभागभेदे संयमात् साक्षात्कृते सति सर्व-
भूतानां रुतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरिममर्थम् । एवमप्रतीत्या अनेन
शब्देन कथयतीत्येवमित्यर्थः । यद्यपि, साक्षात्कृते सतीति सूत्रे ना-
स्ति, तथापि, संस्कारसाक्षात्करणादित्यागामिसूत्रेण साक्षात्कार-
पर्यन्तानां संयमस्य व्याख्यास्यति । इममदादीनां च शब्दार्थ-
प्रत्ययभेदसाक्षात्कारे सत्यपि तस्य साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वात्
सर्वभूतरुतज्ञानं भवति योगजन्यस्यैव तादृशसामर्थ्यादितिदिक् ॥१८॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

संस्कारेति ॥ विविधाश्चित्तस्यानुभवकलेशजाः स्मृतिवलेशहेतवः संस्काराः, केचित् कर्मजात्यायुर्भोगफला. पूर्वजन्मपरम्परासञ्चिता । तेषां श्रुतानुमितानां संयमेन साक्षात्कारात् पूर्वजातीनां ज्ञानं भवतीत्यर्थः । जन्मभूमिरूपदेशस्य युगादिरूपकालस्य मातापित्रादिरूपनिमित्तस्य चेदानीमत्रामुकपुत्रोऽहमित्यनुभवजन्यानादिसंस्कारविषयत्वात् संस्कारसाक्षात्कारे देशकालनिमित्तादिरूपाशेषविशिष्टानां पूर्वजन्मनामपि साक्षात्कारो भवतीति यावत् । अत्र भगवान् जैगीपव्य उदाहरणम् । तथाहि । भगवानावद्यो जैगीपव्यं प्रत्युवाच । संस्कारसाक्षात्करणेन दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतवृद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्ग्रामदुःख सम्पद्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमनुभूतमिति । अथ जैगीपव्य उवाच । दशस्यपि महासर्गेषु सुखदुःखयोर्मध्ये दुःखमेवाधिकमनुभूतमिति । वाच्य आह । किं प्रधानवदित्वमनुत्तमसुखमपि दुःखपक्ष एव निक्षिप्तमिति । जैगीपव्यः प्राह । क संदेहः विषयसुखापेक्षयैवानुत्तम, न तु कैवल्यापेक्षया । त्रिगुणात्मकस्य प्रत्ययस्य हेयत्वादिति ॥ १८ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्ययस्येति ॥ प्रत्ययस्य रागादिमत्या स्वीयचित्तवृत्तेः संयमेनाऽऽश्रयादिरूपाशेषविशेषैः साक्षात्कृताश्चित्तात् परचित्तज्ञान परस्य भिन्नस्य चित्तान्तरस्याप्यशेषविशेषतः साक्षात्कारः संकल्पमात्रेण भवतीत्यर्थः । केचित्तु सुखादिना लिङ्गेन परस्य चित्तस्य संयमेन परचित्तज्ञानमिति वदन्ति । तत्र युक्तम् । समानविषयत्वेनैव समयमाऽनुभवयोः कार्यकारणभावे अहृष्टाश्रुतामतगोचरप्रत्यक्षं न स्यात् । तस्मात् । सजातीयसयमत्वादिनैव हेतुहेतुमद्भावो युक्तः । अतः स्वीयचित्तवृत्तिसयमादापि तत्सम्भव परानुसरणप्रयासो व्यर्थ इति दिष्टः ॥ १९ ॥

अस्यैऽपरचित्तज्ञानस्य विशेषमाह—

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

तत्र परचित्तज्ञानं नीलविषयं पीतविषयमिति सालम्बनं नियमेन न भवति । तस्य परचित्तसालम्बनस्य सयमविषयेण स्वचित्तना-
ऽविषयीकरणादित्यर्थः । किमनेनालम्बितमिति प्रणिधाने तु भवत्येव
तस्यापि ज्ञान प्रणिधानविशेषमाहात्म्यादिति सक्षेपः ॥ २० ॥

सिद्धान्तरमाह—

कायरूपसंयमाद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-

ऽसम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायस्य यद्वृषं चाक्षुषतःप्रयोजकमस्ति तस्मिन् संयमात्तस्य
रूपस्य तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे परचक्षु संयोगयोग्यतारूपस्य दृश्यता-
शक्तिप्रतिबन्धे सति चक्षुःप्रकाशसंयोगे परचक्षुःकिरणैरसंप्रयोगे-
ऽन्तर्द्धानं योगिदेहस्याच्चाक्षुषत्वं यथावकाशमुत्पद्यते । दिवान्धेनेव के-
नाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः । एतेन स्वीयशब्दादिसयमाच्छेदाद्य-
ऽप्राह्यत्वसिद्धिरुक्ता वेदितव्येति सक्षेपः ॥ २१ ॥

सिद्धान्तरमाह—

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्त-

ज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

पूर्वजन्मकृतमिदानीमस्मिन् कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च ।
तत्र सोपक्रमं फलदातव्यापारयुक्तम् । निरुपक्रमं कालान्तरे फल-
प्रदम् । तस्मिन् द्विविधे कर्मणि किं कर्म शीघ्रविपाकं किं वा
चिरविपाकमिति सयमात् साक्षात्कृतेऽपरान्तशब्दितस्य मरणस्य
ज्ञानम् । अमुष्मिन् देशे काले चानेन प्रकारेणामुक्तेतुना भविष्यती-
त्येव भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गादयोगिनोऽप्याह ॥ अरिष्टेभ्योवेति ॥ अरिष्टं
त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं च । तत्रा-
ऽऽध्यात्मिकं च विपरीतोऽसुसञ्चारः, पिहितकर्णस्य नादाध्वज्यादिकं
च । आधिभौतिकं च अकस्माद्विरुतपुरुषदर्शनादि । आधिदैविकम्

अकाण्ड एवात्रायोग्यस्वर्गादिदर्शनम् । उक्तानि स्कान्दे—
 धामनासापुटे यस्य घायुर्घाति दिधानिशम् ।
 अखण्डमेकं तस्यायुर्नश्यत्यध्वत्रयेण हि ॥
 द्व्यहोरात्रं त्र्यहोरात्रं रविवर्हति सन्ततम् ।
 आह्वयेकवर्षं तस्येह जीवितावधिरुच्यते ॥
 षट्पञ्चासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम् ।
 घायुश्चेत् प्रतिसंक्रान्तिं तदा जीवेदतुत्रयम् ॥
 अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णोःस्त्रीणि पदानि च ।
 आसन्नमृत्युर्नक्षेत्रं चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
 विष्णोः पदं ऋचोर्मध्यं नेत्रग्लौर्मातृमण्डलम् ॥
 वेत्ति नीलादिवर्णस्य कट्वम्लादिरसस्य च ।
 अकस्मादन्यथामावं षण्मासेन स मृत्युभाक् ॥
 षण्मासमृत्योर्मर्त्यस्य कण्ठोष्ठरसनापुटाः ।
 श्लुष्यन्ति सततं तद्वत् सजिह्वातालुपञ्चमाः ॥
 रेतःकरजनेत्रान्तं नीलिमानं भजन्ति चत् ।
 तर्हि कीनाशनगरीं पृष्ठे मासि व्रजेन्नरः ॥
 द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो यस्य भस्तकम् ।
 प्रयाति याति तस्यायुः षण्मासे परिसंक्षयम् ॥
 सुस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिश्लुष्यति ।
 चरणौ च करौ चापि त्रिमासं तस्य जीवितम् ॥
 छाया प्रकम्पते यस्य देहबन्धेषु निश्चले ।
 कृतान्तदूता बध्नन्ति चतुर्थं मासि तं नरम् ॥
 यस्य वीर्यं मलं मूत्रं क्षुत् सद्यः पतोदिह ।
 एकैवैव भवेद्वर्षं जीवितं तस्य निश्चितम् ॥
 इन्द्रनीलनिर्मं द्योमनि नागवृन्दं य ईक्षते ।
 इतस्ततः प्रचलितं षण्मासं स तु जीवति ॥
 मतिभ्रंशेचलेद्वाणी धनुर्इन्द्रं निरीक्षते ।
 रात्रौ चन्द्रद्वयं चापि दिवा च द्वौ दिवाकरी ॥
 दिवा सतारकाचन्द्रं रात्रौ द्योमवितारकम् ।
 युगपच्च चतुर्दिक्षु शार्ङ्गं कोदण्डमण्डलम् ॥

भूयहे भूयराग्रे वा गन्धर्वनगरालयम् ।
 दिवा पिशाचनृत्यं च होते पश्चात्पुत्रतयः ॥
 सर्वेष्वेतेषु चिह्नेषु यद्येकमभिधीक्षते ।
 तदा मासाधि मृत्युं प्रतीक्षेत नचाधिकम् ॥
 अकस्माद्भीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
 तस्मिन्नेव क्षणे रूपं स जीयेद् घत्सच्छयम् ॥
 प्रेक्षयते भक्षयते यो हि पिशाचासुरवापसैः ।
 भूतैः प्रेतैः भ्रमिर्गुणैर्गोमायुष्यरश्कैः ॥
 शरभैः करभैः कीरैः द्येनैरस्यैश्च जन्तुभिः ।
 स्वप्नं स जीवितं त्यक्त्वा घर्षाङ्ते यममीक्षते ॥
 गन्धपुष्पाशुकैः शोणैः स्वां तत्रुं भूपितां नरः ।
 य पश्येत् स्वप्नसमये सोऽपि मासांस्तु जीवति ॥
 पांशुराशिं च घन्मीकं रूपं दण्डमथापि वा ।
 योऽधिरोहति वै स्वप्ने स पष्ठे मासि नश्यति ॥
 रासभारुढमात्मानं तैलाभ्यक्तं च मुण्डितम् ।
 नीयमानं यमाशयां यः पश्येत् स च पूर्वयत् ॥
 स्वमौलीं स्वस्तनौ घाऽपि यः पश्येत् स्वप्नगो नरः ।
 तृणानि शुष्कफाष्ठानि पष्ठे मासि स नश्यति ॥
 लोहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम् ।
 स्वप्ने योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन् मासात् लङ्घयेत् ॥
 काली कुमारी यं स्वप्ने यन्धीयाद् बाहुपाशकैः ।
 स मासेन समीक्षेत् नगरं शमनोपिताम् ॥
 नरो यो घानराकटो यायात् प्राचीं दिशं स्वपन् ।
 दिनेः पञ्चदशैरेव पश्येत् सयमनीं पुरीम् ॥
 कृपणोऽपि घदान्यः स्याद् घदान्यं कृपणो यदि ।
 प्रकृतेर्विकृतिश्च स्यात्तदा पञ्चत्वमृच्छति ॥
 मार्कण्डेये—
 अरश्मिभिर्भ्यं सूर्यं च विभ्यं सूर्योशुमालिनम् ।
 दृष्ट्वाकादश मासांस्तु नरो घर्षं न जीवति ॥
 चरेन्मूर्ध्नि पुरीयं च यः स्वर्णं रजतं तथा ।
 प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचानां गन्धर्वनगराणि च ।
 सुवर्णवर्णवृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
 स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।
 प्रकृतेश्च निवर्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥
 कपोतो गृध्रकाकोली वायसो वापि मूर्द्धनि ।
 कव्यादो वा खगस्तिष्ठेत् पण्मासायुःप्रदर्शकः ॥
 हन्यते काकपङ्क्तिभिः पांशुवर्षेण वा नरः ।
 शुष्येच्च वै यस्य मर्म स्नानाद्दामादघस्तनम् ।
 तस्यापि पञ्चभिर्मोक्षैर्विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
 घृते तैले तथाऽऽदर्शं तोये चाऽप्यात्मनस्तनुम् ।
 यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम् ।
 दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
 नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं महाबलम् ।
 पतं चाऽऽवीक्ष्य वल्गन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
 आमस्तकतलं यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।
 स्वप्ने पश्यत्यथात्मानं स सद्यो म्रियते नरः ॥
 केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजङ्गं निर्जलां नदीम् ।
 दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहानु मृत्युरेकादशेऽहनि ॥
 करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यदायुधैः ।
 पापाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
 सूर्योदये यस्य शिवाः क्रोशन्त्यायान्ति संमुखम् ।
 विपरीत्यापरीत्या च स सद्योमृत्युमृच्छति ॥
 यस्य वै भुक्तमालस्य हृदये बाधते क्षुधा ।
 जायन्ते दन्तघर्षाश्च स गतायुर्न संशयः ॥
 दीपादिगन्धं यो वेत्ति शस्यत्यपि तथा जित्ति ।
 नात्मानं परनेत्रस्थं धीक्षते न स जीवति ॥
 पिधाय कर्णौ निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चाक्ष्णोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्कमते पुनः ।
 जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥

उभूरासभयानेन यः स्वमे दक्षिणां दिशाम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सद्योमृत्युं नरेश्वर ॥
 स्वयस्त्रिममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथाऽसितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमासन्न तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥
 यैश्चाऽऽविनीतः सततं येऽस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव वाचजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवाघ्राचर्यते वृद्धान् गुरुन् विप्रांश्च निन्दति ।
 मातापित्रोरहङ्गुरं योगिनां च महात्मनाम् ॥
 प्राप्ते काले तु चिबुपस्तद् विक्षेप विचक्षणैः ॥
 एवमादीन्यारिष्टानि ज्ञात्वा प्राज्ञो मतिं हरौ ।
 कुर्याच्चतो भवेत्तस्य जीवितं मुक्तिरेव वा ॥
 उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगिवमृच्छति ।
 लक्ष्मीणकर्मघन्धश्च योगवासनया तदा ॥
 तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ।
 शैथिल्यारिष्टानि तदा येनोत्क्रान्तौ न सीदति ॥
 दृष्टारिष्टं तथा योगी त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
 तत्स्वभावं तदाऽऽलोक्य योगं चुञ्जीत तत्त्ववित् ॥
 ततो मृत्युभयान्मुक्तो विहरेद्वा यथासुखम्, इति ॥
 अस्मादेव हेतोर्योगसिद्धिप्रस्तावेऽरिष्टेषु वेति कथितम् । उप-
 लक्षणमेतच्छायापुरुषदर्शनस्यापि । तद्दर्शनप्रकारश्चोक्तस्तन्त्रे—
 आकाशे विगताऽभ्युद्वे निशि सिते पक्षे पुनः प्रत्यहं
 भूमावापदमाललाढफलकं ह्येकाप्रचित्तश्चिरम् ।
 प्रातः पृथगतेरवागनिमिष छायाङ्गलेषां चिरं
 दृष्टोर्ध्वं नयनेन यत् सिततर छायातर पश्यति ।
 तत्कर्णास्यकरास्यपार्श्वहृदयाभावेक्षणेषुकां १२ ऽथ ७ दिग् १०-
 भू १२माक्षिरसमा शिरो विगमतो मासांस्तु पद् जीवति ॥
 हृद्भ्रमृष्टया मुनिसंत्पमासान् द्विदेहदृष्ट्या तु मृतिस्तदैव ॥
 संपूर्णदृष्ट्या तु न वर्षमध्ये रोगो मृतिर्वेति यदन्ति सत्यम्, इति

संक्षेप ॥ ॥ २२ ॥

सर्व्यायोगसाध्यां सिद्धिगाढ—

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्रीकरुणामुदितासु संयमाद् बलानि तासां मैत्र्यादीनामवन्ध्या-
नि धीर्याणि भवन्ति । यैर्योगी प्राणिमात्रस्य सुखकरः सुहृद्भवति ।
स्वस्य परस्य वा परेषु मैत्र्याद्यर्थं प्रयत्ननिरपेक्षो भवतीति यावत् ।
एवं करुणादिष्वपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

लक्ष्ययोगसाध्यं सिद्धियोगमाह—

बलेषु हस्तिबलानि ॥ २४ ॥

हस्त्यादिबलेषु संयमात्तानि बलानि योगिनः प्रादुर्भवन्ति ।
योगजधर्मस्याचिन्त्यप्रभावत्वाच्चेति भावः ॥ २४ ॥

शिष्ययोगसाध्यां सिद्धिमाह ॥ २५ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यग्रहित- विप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मती प्रागुक्ता । तस्यां दृढायां य आलोक-
सात्त्विकप्रकाशप्रसरो बुद्धेस्तस्य न्यासाद् विषयेषु योजनात् कः की-
दृश क्व कदेत्यादिप्रतिसन्धानरूपात् सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य
निध्यादेर्विप्रकृष्टस्य मेर्वन्तर्वसितो रसायनादर्शानमुत्पद्यते । यथा
चक्षुर्न्यासेन घटादीनामपरोक्षं भवति तद्वदित्यर्थः । एतेन श्रुतिपूक-
मेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं व्याख्यातम् । आत्मविषयकसंयमे सिद्धे
सर्वेष्वन्येषु संयमापेक्षा नास्ति । तत्र तत्र स्वयं धिनैव आत्मसंयम-
माहात्म्यादेव सर्वेषां भानोत्पत्तेः । ननु कोऽयमात्मन्युत्कर्षो, य-
त्सयमेत सर्वेषामेव ज्ञानमिति चेच्छृणु । जीवस्य स्वामित्वं पर-
मेश्वरस्य च कारणत्वमुत्कर्षं । कारणता चाश्लेषदृग्भक्तत्वेन । यथा
पृथिवी प्रति जलस्य । प्रकृते चोपदृग्भक्तत्वं साक्षित्वमेरकत्वादिरूपं
कारणत्वमेवाश्रित्य श्रुतिषु सृदादिदृष्टान्ता एकविज्ञाने दर्शिताः ।
तत्रापि संयमबलेषु सृदादिज्ञानात् सर्वतत्कार्यापरोक्षसम्भावाद्
मृद्धिकारत्वेन ज्ञानं तु नोत्कर्षाधायकमिति संक्षेपः ॥ २५ ॥

सयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

सूर्यं ब्रह्मलोकमार्गभूने सूर्यमण्डलान्तादिलङ्घरूपे द्वारे संयमात्
फथितप्रकारात् साक्ष त्कृते सति भुवनशानं भूर्भुवःस्वर्गमहर्जनस्तपः-
सत्यम् अतलं धितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालं
चेतिचतुर्दशभुवनानां साक्षात्कारे भवतीत्यर्थः । भुवनविस्तारो
वर्णितः पुराणेषु । यथा—

भूरादिसत्यान्तान्युपरितनानि, अतलादिपातालान्तान्यधस्तनानि। तत्रो-
परितनानां सर्वेषामधस्थानं भूमिः । जम्बूद्वीपशालालिकुशकौशशाकः,
पुष्कराख्यैः सप्तद्वीपैर्युक्तां भूर्लोकं मरुपृष्ठपर्यन्तं यस्य चतुराशीति
जनोच्छ्रायो मूर्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तारो मूले षोडशसाहस्र-
योजनविस्तारः सुमेरुमध्ये सीवर्णः पर्वतराज । तस्य पूर्वादिप्रदक्षिण-
कमेण राजतथैदूर्यस्फाटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । दक्षिणपादर्थे-
चास्य जम्बूनामा वृक्षो यथाग्नायं लवणोदधिदोष्टानो भूमिभागो जम्बू-
द्वीपनामा भवति । तस्य सुमेरोः सूर्येण निरन्तरं प्रदक्षिणीकरणादच-
च्छेदभेदेन रात्रिन्दिव लग्नमिव वर्तते। तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि नील-
श्वेतशृङ्गयन्तस्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्ताराः । तत्र
नीले वैदूर्यमये ब्रह्मर्षयः । श्वेते राजतमये देवासुराः शृङ्गवति हेम-
रत्नादिमये देवा एव सुरललनाभिः सह निवसन्ति । तेषां पर्वतानामव-
काशेषु रमणकं हिरण्यमयम् उत्तराः कुरथ इति त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं
नवयोजनसहस्रविस्ताराणि सन्ति। तत्रात्तरकुरुषु सर्वकामफला वृक्षाः
मणिमयी सुखस्वर्गा काञ्चनमयवालुकापर्वा भूमिः देवलोकाद्युता
देवकतपास्त्रयाद्दशसहस्रवर्षायुषः सुरललनाकल्पभिः सह विह-
रन्ति हिरण्यमये यक्षानुगा मायावलाः सद्योत्सवमानसाः प्रियदर्शना
एकादशसहस्रायुषो हिरण्यमय्यां स्वानुरूपाभिर्ललनाभिः सह विह-
रन्ति । रमणकं सत्कर्मपुञ्जापार्जितविप्रहाः क्षुताभिजनसम्पन्नाः सु-
प्रियदर्शना निःसपत्ना दशवर्षसहस्रायुषो मानवानानामोर्गैर्विहरन्ति ।
एव मेरोः पूर्वादिशि माल्यवान् पर्वतस्तमेव सीमानं कृत्वा समुद्र-
पर्यन्तं भद्राश्वनामका देशास्तन्नामकमेवैकं वर्षम् । तत्र माल्यवति
यालखिल्यादिप्रभृतयो मुनीन्द्राः सिद्धाश्चोर्ध्वरेतस्का अहरहः सूर्य-
स्याभिमुखं गच्छन्तो निवसन्ति । भद्राश्वं महाबलास्तेजसा सम्पन्नाः
श्वेताः पुरुषा दशवर्षसहस्रायुषो नृत्यगीतवादिप्रकुशलाभिः कुसुम-
वर्षाभिश्चन्द्रमभाभिश्च ललनाभिः सह सिद्धचारणसेविते विशाल-

घनादौ विहरन्ति । एवं मेरोः पश्चिमदिशि गन्धमादनः पर्वतस्त-
मेव सीमानं कृत्वा केतुमालनामका देशास्तप्रानकमेधैकं वर्षम् ।
तत्र गन्धमादने सानुगो यक्षराजः कुर्वेरोऽनुदिनं सुरललनाभिः सह
हासगानाऽऽदिना विहरति । केतुमाले सुवर्णवर्णाऽऽभा जनामया
वीतशोका दशवर्षसहस्रायुषः स्वकर्मणा तत्र जातविग्रहा मानया
अप्सरसोपमामिल्ललनाभिः सह विहरन्ति । एवं तस्य मेरोर्दक्षिण-
दिशि निपथेहमकूटहिमशैलाश्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजन-
विस्ताराः । तत्र निपथे सर्पनागगन्धर्वप्रभृतयो निवसन्ति । हेमकूट
गुह्यका हिमवति रक्षांसि निवसन्ति । तेषां पर्वतानामवकाशेषु
हरिवर्षे किम्पुरुषं भारतमिति त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं नवयोजन-
सहस्रविस्ताराणि सन्ति । तत्र हरिवर्षे प्रह्लादानुयायिनो दैत्यदानवाः
श्रीनृसिंहादिना विविधानन्दाननुभवन्तो निवसन्ति । किम्पुरुषे
किम्पुरुषगन्धर्वादिभिः सह हनुमत्प्रभृतयो नानापुराणेतिहासादिभिः
श्रीरामं गायन्तो दिव्योद्याननद्यादिषु विहरन्ति । भारतेवर्षे स्वर्गनरक-
मोक्षाधिकारिणो मनुष्या विविधजातिभेदाभिन्ना गङ्गायमुनासरस्वती-
सरयूनर्मद्रागोदावरीकावेरीमहानदीगण्डकी-पयोह्लादिनी-जलपात-
स्तानादिनारमनः कृतकृत्यतां सम्पादयन्तो विन्ध्यचित्रकूटकालञ्जर-
कामगिरिगोवर्द्धनरैवतकमलयश्रीशैलसह्याद्रिपुमगवद्भक्त्याभानन्दा-
ऽनुभवेन कैवल्यपदमपि तृणीकुर्वन्तः सञ्चरन्ति महापुरुषाः ॥
एवं विविधपुराणशयाः कामक्रोधलोभहिंसासूयामदमात्सर्यादिभि-
रामनो वक्ष्यमाणाऽनेक-नरक-भागितां संपादयन्तो तुरात्मानः
कुललनाभिः क्षणमद्भुराभिः सह विहरन्ति वाञ्छन्ति च । तेषां मोक्षो
दुर्लभः । तस्माद्भारत वर्षे श्रेष्ठतमं वर्णयन्ति धर्माधर्मव्यवस्थायाः
सत्त्वादिति दिक् ॥

सुरेरोरधोभागेऽष्टादशसहस्रयोजनविस्तृतं नवममिलावृतं वर्ष-
म् । तत्र च भवानीनाथाः स्त्रीगणा एव विहरन्ति । तत्र च भोगः
पूर्णः । चतुर्दिशं मेरोरवष्टम्भगिरिषु मन्दर मेरुमन्दरसुपाद्वैकुमुदा-
शेषेषु पयोमदिक्षुरसमिष्टजलहृदान्वितेषु नन्दनचैत्ररथवैभ्राजक-
सर्वतोभद्राद्युपवनशोभितेषु वर्त्तमानविविधानेकवृक्षफललाभादिना
सुखमनुभवन्ति । मेरोः पूर्वेण जठरदेवकूटौ, पश्चिमतः पवनपारि-
याप्तौ, दक्षिणेन कैलासकरवीरौ, उत्तरतस्त्रिभुङ्गमकरौ । अष्टभिरेतैः

परिस्तृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काश्चनगिरिर्मेघः । तस्य शिर-
सि मनोवत्यमरावती तेजोवती संयमिनी कृष्णा अङ्गना अङ्गावती
महोदया यशोमती चेति नव पुरः । तत्र मध्यत उपनल्ता भगवतः
पुरी समचतुरस्रायां शातकौर्मो वदन्ति । अन्यानि ब्रह्मेन्द्रादिदिक्-
पालानां पुराणि । तत्र भगवतो विष्णोस्त्रिविक्रमस्य पराक्रमाद्
ब्रह्माण्डं भित्वा निःसृता भगवश्चरणपङ्कजावनेजनेनारुणकिञ्चलो-
परञ्जिताखिलजगदधमलापहोपस्पृशनाऽमला गङ्गा भगवती स्वयं
सीताऽलकनन्दा वंशुर्भद्रेति चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्दिशमभिरुपन्दती
सागरं नदीपतिमभिनविशाति । तत्र सीता प्राच्यां, वंशुः प्रतीच्यां, भद्रा
उत्तरस्याम, अलकनन्दा भारते वर्षे ह्रमकूटादिमार्गेणागता जगत्
पधिप्रयति । यस्या नामग्रहणयात्रादर्शनस्पर्शनप्रवेशमजनाम्बुपाना-
दिभिः श्रवणमननध्यानविधुरा विविधविषयांशुशया दुरात्मानोऽपि
मोक्षभाजो भवन्ति । तदेवं सुमेरुमादाय जम्बूदीपार्थ्य स्थानं शत-
सहस्रमितम् । ततः सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशद्योजनसहस्रेण परिसं-
ख्यातम् । तत्र जम्बूदीपः पार्श्वद्वयमादाय द्विगुणेन लवणोदधिना
वेष्टितः । ततो द्विगुणः प्लक्षाख्यो द्वीपः । तत्र शिवं वयसं सुभद्रं
शान्तं क्षेमम् अमृतम् अमयमिति वर्षाणि । तेषु मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यग्रीवो मेघमाल इति शैलाः । भ-
रुणानृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेत्येता नद्यः ।
यासां जलोपस्पर्शेन निवृत्तकाल्मषाः सहस्रायुषां बहुप्रजाः सन्तः सूर्य-
मनुदिनं भजन्ते । स च पार्श्वद्वयस्वर्गद्विगुणेन इक्षुरसांश्चिनावेष्टितः
शुक्लद्विगुणः शालमलः स्वद्विगुणेन सुरोदधिना वृत्तः । तत्रापि सुरोचनं
सौमनस्य रमणकं देववर्षं पारिमद्रम् आप्यायनम् अविज्ञातमिति सर्व-
वर्षाणि । शैलाश्च स्वरसः शतशृङ्गो धामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः
सहस्रस्तुतिरिति सप्तैव । नद्यश्च अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कु-
रजनी नन्दाराकेति सप्तानासां जलोपस्पर्शेन पुरुषाः उक्तवीर्याः सौ-
ममनुदिनं भजन्ते । शालमलाद् द्विगुणः कुशाद्वीपो घृतोदधिना पार्श्व-
द्वयमादाय स्वद्विगुणेन वेष्टितः । तत्रापि वसुवसुदानहृदरचि-
नामिगुप्तसत्यकृतवियिकनाभदेवारयानि वर्षाणि सप्तैव । शैलाश्च
चक्राध्वशृङ्गः कपिलाश्चित्रः कूटो देवाणीकजर्धरोमा द्रविण इति
सप्त । नद्यश्च घृतकुल्या रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा देवगर्भा

घृतच्युता मन्त्रमालेति सप्त । यासां जैलस्तथाधीर्यास्तृप्ताश्च
 भगवन्तं जातवेदस्वरूपिणं यजन्ते । कुशात् क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः
 पाद्वर्द्धयमादाय स्वाद्विगुणेन क्षीरोदधिना वेष्टितः । तत्रापि बामो
 मधुरहो मेपपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहिताणो घनस्पतिरिति यर्षा-
 णि सप्तैव । शैलाश्च शुक्रो यश्चमानो भोजन उपवर्हणो नन्दो नन्दनः
 सर्वतांभद्रमिति सप्त । नद्यश्च भभया असृत्तौघा अर्धका तीर्थयती-
 रूपयती पविप्रवती शुक्लीति सप्तैव । यासां जलैरुक्तधीर्याः पुरुषाः
 वरुणमेव भजन्ते । क्रौञ्चद्वीपाद् द्विगुणः शाकद्वीपः पार्श्वद्वयमादाय-
 दधिमण्डो दधिना परीतस्तत्रापि पुरोजवमनोजघपवमानघून्नागीक-
 चित्ररेफयदुरूपविश्वधारानामभिः प्रसिद्धानि यर्षाणि सप्तैव । शैलाश्च
 ईशान उरुष्टङ्गो वलमद्रः शतकेशरः सहस्रन्नोतो वेधपालो महानस
 इति सप्तैवानद्यश्च अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपवी स-
 हस्रस्तुतिर्निजघृतिः सप्तैव । तद्वर्षपुरुषा ऋतघ्नसत्यघ्नतदानघ्नतानु-
 घ्नतनामानः प्राणं समाधिना यजन्ते । शाकद्वीपाद् द्विगुणः पुष्कर-
 द्वीपः पाद्वर्द्धयमादाय द्विगुणेन स्वादूदकेन परीतः । तस्मिन्
 द्वीपे मानसोत्तरनामक एवाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रयायामोर्वाचीन-
 पराचीनवर्षयोर्मर्यादाभूतस्तिष्ठति । यस्मिन् चतसृषु दिक्षु चत्वारि-
 पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनाम् । तदुपरिष्ठात् सूर्यरथस्य मेरु-
 परिभ्रमत संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रम-
 ति । तत्रत्या भगवन्तं ब्रह्माणं कर्मणा भजन्ते । एतेषु द्वीपेषु सह-
 सिद्धाः सन्ति । क्षीरोदात् परतः सप्तलक्षोत्तरा सार्द्धंकोटिपरिमिता
 भूः तत्रापि लोका सन्ति । अनन्तरं लोकालोकपर्वतः । तदुपरि
 दिक्पालगजाः सन्ति । ततो बहिरुर्वरिता काञ्चनमध्यलौकिकीदेव-
 फ्रीडाभूमिः । सेयं वसुमती भूमिः सर्वपि पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता
 आधरणेन शतकोटिंश्वस्तृता अण्डस्य मध्ये संक्षिप्ता । भूलोकस्य
 सर्वाधस्तात् पातालं तत्र वासुकिप्रभृतयां नागाधिपतयः सपरिचारा
 निघसन्ति । तदुपरि रसातलम् । तत्र दैतेयदानवनिघातकवचप्रभृतयो
 निघसन्ति । तदुपरि महातलम् । तत्र तक्षकप्रभृतयो निघसन्ति ।
 तदुपरि तलातलम् । तत्र मयो मायावी तदनुगाश्च तिष्ठन्ति ।
 तदुपरि सुतलम् । तत्र भगवता स्थीयत्वेनानुगृहीतो बलिरात्म-
 निवेदी परमभागवतः सगणास्तिष्ठति ॥

तदुपरिचितलम् । तत्र ह्यटकेश्वरो भवान्या सह मिथुनी भूयधिहर-
ति । यतः प्रवृत्ता ह्यटकी नाम नदी । एवं तत्र तदीया भूतधेतपिशा-
चापस्मारप्रहराक्षसकूपमाण्डविनापकादयो निवसन्ति । तदुपरि
अतलम् । यत्र मयपुत्रादयोऽसुरा निवसन्ति । तत्र ते सप्तपाताल-
लोकाः स्वर्गादप्यधिकस्तुलसाधनाः । एतेषामुपरि जलावरणः ॥

तदुपरि भूमेरधस्ताद् विविधदुःखमयास्तामिन्द्रान्धतामिन्द्र-
रौरवकुम्भीपाकमूलाऽसिपद्मवनसूकरमुराऽन्धकूपकिमिभोजनमद-
शातप्रभूमिवज्रकण्टकशालमलीवैतरणीपूयोद्प्राणरोधविशसनलाला-
भक्षणसारमेयादनमदी।धिर्यपानक्षारकर्दमरक्षोगणभोजनशूलप्रोत-
दन्दशूकाघटनिरोधनपर्यावर्त्तनसूचिमुखप्रभृतयो नरकाः सन्ति ।
तेषु च परविस्तकलत्रापहारकपरवञ्चकभूतद्रोहकुटुम्बादिपोषकदेह-
म्भरपशुपर्शप्राणपीडकपितृगुर्वादिधिद्वेषकपायण्डधर्मपोषकवृथा-
दण्डप्रदविवेकिमत्कुणाभिघातकस्थयमेवमिष्टाश्रभुजो यलात्कारेण
परस्वाऽपहारकपरवधरतधर्मनाशकवृपलीपतिमृगयासक्तदाम्भिक-
याजकसवर्णभार्यागामिगरदानिदमिध्यावादिस्तुरापायिविद्यादिमद्-
द्वेषिभूताद्विजकातिधिविद्वेषकरूपणापिशुनगणिकागामेविपरीतधर्मा-
चारिधर्मानभिरुचिप्रभृतयो नाताविघयास्तताभिर्यात्यमाना हाहेति
रुदन्तो घसन्ति । तदुपरि इयं वर्णिता भूमिः । यतस्या उपर्यन्तरिक्षा-
ऽपरपर्यायो भुवर्लोकः । तत्र ग्रहनक्षत्रतारका ज्योतिश्चक्रे निवद्वाः
सञ्चरन्ति ॥

ननु मेरोरुपरि भुवर्लोकः । तत्र ज्योतिश्चक्रं झमतीति न युक्तम् ।
तथा सति मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरणासम्भवादवच्छेदभेदेन रात्रिदिन-
भेदेन व्यवस्था न स्यादिति चेन्न । वृक्षेणैव पार्श्वान्तरेण मेरोरेकपार्श्व-
स्थसूर्यादेर्व्यवधानसम्भवेन रात्रिदिनव्यवस्थाया उपपत्तेः ॥

तदुपरि स्वर्लोको माहेन्द्रापरपर्यायः । तत्र पद् देवनिष्कायाः
त्रिदशाः । अग्निष्वास्ताः याम्याः तु पिताः अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः
परिनिर्मितवशवर्त्तिनश्चेति सर्वे सङ्कल्पसिद्धाः । अग्निमाद्यैश्वर्योपपन्ना-
स्वेच्छोपात्तविग्रहाः कल्पायुष कामलम्पटा निवसन्ति । तदुपरि
महर्लोकं प्राजापत्या देवसमूहा कुमुदा ऋभवाः प्रतर्दना अजनाभा
अमिताभा इति पञ्चविधा इत्येते महाभूतचशिनो ध्यानाहाराः कल्प-
सहस्रायुषो निवसन्ति । तदुपरि जनलोकः । तत्र भूतेन्द्रिययशिनो

ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिकाः ब्रह्ममहाकायिका अमरा इत्येते चतुर्विधा द्विगुणद्विगुणात्तरोत्तरायुषो निवसन्ति । तदुपरि तपोलोकः । तत्राहङ्कारवशिनस्त्रिविधा देविकायाः अभास्वरा महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इत्येते देवसमूहा द्विगुणद्विगुणात्तरायुषः स्वेच्छया स्वपरान्यपरस्थोपान्तचित्ताऊर्ध्वरेतसो निवसन्ति गच्छन्ति चातदुपरि सत्यलोकः । तत्राकृतगृहनिर्माणा आत्मारामाः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषोऽच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्च क्रमेण सचितकंसचिचारानन्दास्मितायोगिन उपर्युपरि निवसन्ति गच्छन्ति च परमहंसास्तल्लोकवासिनः परोक्षविद्वांसः प्रणवाद्युपासकाश्च । ते च तत्र गतास्ततः पुनर्गोचरन्ते । किन्तु तेनैव सहाधिकाराः सन्तो मुच्यन्ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतय-शुद्ध-स्रवाः * ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यादिश्रुतेस्तदेतत्सर्वं ब्रह्माण्डमध्ये संक्षिप्तं ब्रह्माण्डं च प्रधानस्या-ऽवयवो यथाकाशे खद्योतः । तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य—

अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि चैति ॥

एतद्वह्निश्च प्रकृत्यावरणम् । तत्र भवप्रत्यया असंप्रज्ञातयोगिनो निवसन्ति । उपायप्रत्ययास्तु कैवल्यपदे तिष्ठन्ति ॥

अध्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिन इत्यादि वदता भगवतोपायप्रत्ययाऽसंप्रज्ञातयोगजप्रमाया एव कैवल्यहेतुत्वज्ञापनादिति संक्षेपे । ज्योति-शास्त्रे तु पाञ्चभौतिको वस्तुलः कन्दुकाकारश्चन्द्र-बुधशुक्रसूर्यमङ्गलशुक्रस्वतितानितश्चक्रक्षायुतेर्द्वैत-समन्ताद्देवमनुष्य-दैत्यैः समेतः पर्वतोरामप्रामचैत्यचयैः केसरैः कुसुम इव चित्तो नान्याधार-स्वशक्तैव पञ्चसहस्रयोजनपरिमित आकर्षणशक्ति-मान् भूपिण्ड आकाशे नियतं तिष्ठति । आकाशे एव वसन्मानो भूपिण्डो निरन्तरमधो यातीति बौद्धाः । तत्र । ऊर्ध्वक्षितशरादेर्भूमा-प्यनापत्तिप्रसङ्गात् । नच भूमेर्मन्दा शरादेश्च शीघ्रा गतिरिति वा-च्यम् । गुरो शीघ्रपतनस्य लघोर्मन्दपतनस्यानुभवसिद्धत्वात् । ननु भूः सर्वैरपि समैवागुभूयते, न कन्दुकाकारेति चेत् । कन्दुके

पिपीलिकादेरिवालयकापातां साम्यन्नमसम्भवात् । भूसाग्रे देवा-
नामिष मनुष्याणामपि सूर्यदर्शनापत्तिः । स्वर्णमयमेरुप्रतिविम्बत-
सूर्येण रात्रिघिलोपापत्तिः । उत्तरायाः प्राचीन्यवहारापत्तिश्चेत्या-
दयो दोषा भाष्येणोद्भाविताः । अत्र भूगोलस्योत्तरार्द्धं जम्बूद्वीपः ।

तत्र भूमध्ये, लङ्का दक्षिणे, पूर्वे यमकोटिः, पश्चिमे रोमकः, अथः
सिद्धपुरमिति पुरचतुष्टयम् । तेषामुत्तरे मेरुदक्षिणे चडवानलः । तेषु
पुरेषु लङ्काया उत्तरतो हिमवान् गिरिः । तन्मध्ये भारतखण्डः ।
तदुत्तरे ह्रमकूटः । तन्मध्ये किन्नरखण्डः । तस्योत्तरे निपद्यस्तन्मध्ये
हरिखण्डः । एवं सिद्धपुरायुत्तरः शृङ्गवान् पर्वतः । तन्मध्ये कुरु-
खण्डः ततः श्वेतगिरिः । तन्मध्ये हिरण्यमयः खण्डः । ततो नील-
गिरिः । तन्मध्ये रम्यखण्ड इति । अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान्
गिरिः। निपद्यनीलपर्वन्तदैर्घ्यस्तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वखण्डः । एवं
रामफायुत्तरतो गन्धमादनः । तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालः खण्डः ।
एवं निपद्यनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नाम भवखण्डम् । सा
स्वर्गभूमिः । तत्र मेरुः फानकरत्नमयः । तस्य शिखरत्रयम् । तेषु ब्रह्म-
विष्णुशिचपुराणि । शिचराणामधस्तादिन्द्राद्यष्टलोकपालानां पुराणि ।
मेरोः पूर्वे मन्दरगिरौ कदम्बः केतुवृक्षश्चैत्ररथं वनमरुणोदं सरः ।
दक्षिणगन्धशैलगिरौ जम्बूकेतुवृक्षः गन्धनं धनं मानसं सरः । पश्चिमे
विपुलशैले केतुवृक्षो घटो धृतिवनं महाहृदं सरः । उत्तरे सुपादर्श-
शैले विष्णुलः केतुवृक्षो वैभ्राजं वनं मानसं सरः । मेरो विष्णुपदात्प-
त्तिता गङ्गा च चतुर्भिर्तामभिश्चतुर्धा याति । तत्र सीतास्या
भद्राश्वम्, जलकनन्दा भारतं, चक्षुः केतुमालं, भद्रा चोत्तरान् कुरून्
अखिलपावनाय याति । ऐन्द्रः १ कसेरुः २ ताम्रपर्णः ३ गमस्तिमान् ४
कुमारिकाखण्डः ५ नागः ६ सौम्यः ७ हिमवारणः ८ गान्धर्व इति
भारतखण्डेऽपि नवखण्डाः । तत्र वर्णाश्रमव्यवस्था कुमारिकाखण्ड
एव । माहेन्द्रशुक्तिप्रलयक्षकपारियात्रसह्यविन्ध्य इति सप्तकुला-
ऽचलाः । भारतवर्षस्य लङ्कासमीपे कुमारिकाखण्डो भूर्लोकस्तस्मा-
दुत्तरे भुवर्लोकः । मेरुः स्वर्लोकस्तत्रैवोत्तरोत्तरे महर्जनस्तपःसत्यमि-
त्युत्तरार्द्धव्यवस्था । पूर्वार्द्धे च क्षारोद्भेदेदक्षिणे शाकद्वीपः । ततो
दुग्धसिन्धुर्वस्माद्भवति । ततः शाल्मलीद्वीपस्ततो दक्षिसिन्धुस्ततः
कुशद्वीपस्ततो घृतसिन्धुस्ततः कौशद्वीपस्तत इक्षुरससिन्धुस्ततो

गोमैद्वीपस्ततो मेघसिन्धुस्ततः पुष्करद्वीपस्ततः स्याद्दूदकसिन्धु-
स्तदन्तर्यदधानलस्तात्रिकटे नरकाणि पृथिवीपुटानि सप्त पातालानी-
ति भुवनसस्या । सा पुराणविरुद्धेत्यत्र केचित् । प्रहचारादेर्ज्योतिः-
शास्त्रीत्यैवानुभवात् पुराणमहत्त्वमुपासनापरम् । कोटिशब्दस्य
नानार्थत्वाच्छतयाचकत्यं घेति समादधुरिति द्विष् ॥ २६ ॥

पुराणमते संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयमात् ताराणां नक्षत्रादिज्योतिषां यो व्यूहः सन्निवेश-
विशेषस्तस्य साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । सूर्यस्य नक्षत्राद्यभिभाषका-
त्वात्संयमात् साक्षात्कारकाले नक्षत्रादिज्ञानं कठिनमिति मत्वा
पृथगुपायं कथितं ॥ २७ ॥

नक्षत्रादिज्ञानफलमाह—

ध्रुवे तद्रतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ताराद्विरूपज्ञानानन्तरं ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने संयमात्
तासां ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतकाला नियतदेशा च तस्या-
म् । इयं तारा भयं ग्रह इयति कालेऽमुकराशिं यास्यति इत्यादि-
साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

बाह्यसिद्धीत्यन्तःसिद्धीराह—

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

शरीरमध्यवर्तिनामिकन्दरूपं चक्रं कदलीमूलवदादाबुत्पत्रं यतः
शाखापल्लवादिचञ्चिरं पादाऽऽदिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाधिर्म-
वति । तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते सति कायस्य पदा-
ऽर्थसमूहं रसमलघातुनाडीजीवाणामवस्थानं सञ्चारं च जानाति ।
एतस्मिन् ज्ञाते जीवस्य देहान्तरे प्रवेशंमपि जानातीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अधस्ताज्जिह्वातन्तु । ततोऽधस्तात् कण्ठ । कण्ठादधस्तात्

कूप इव कूपः पुरःपर्यन्तं कृपाकारश्छिद्रम् । तत्र संयमादशेषविशेषतः
साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिर्भवतीत्यर्थं ॥ ३० ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कण्ठकूपस्याधस्ताद् उरसि कुण्डलितसर्पे इव स्थिततया कूर्मा-
ऽऽकारं हृदयपुण्डरीकाख्यं नाडीचक्रं कूर्मनाडीशब्दाभिधेयम् । त-
स्मिन् संयमाच्चित्तस्य स्थैर्यमचापत्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । यदिद् ब्रह्मपुरं
दहरं पुण्डरीकं वेदमेति श्रुत्या ब्रह्मवेदमत्वेन प्रतिपादिते तस्मिन्
भविष्यच्चित्तस्यातन्द्रविशेषलाभेन नान्यत्र मनो गच्छतीति भावः ॥३१॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मरन्ध्रस्थे स्वप्रकाशरूपे ज्योतिषि सयमात् सिद्धदर्शनम् ।
सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनां दिव्यपुरुषाणां प्रमाणान्तरै-
रदृश्यमानानां दर्शनं साक्षात्कारो भवतीत्यर्थं ॥ ३२ ॥

सर्वज्ञत्वे उपायान्तरमाह—

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३३ ॥

विवेकव्यातिर्हि प्रसख्यान संसारतरणोपायः । तदर्थं संयमे क्रियमाणे
विवेकव्यातिसूचकं प्रातिभम् उपदेशनैरपेक्ष्येण यथाधंज्ञानशक्तिरूप-
प्रतिभोत्थमनौपदेशिकं ज्ञानं सर्वार्थविषयकं भवति । तज्ज्ञानयत्नात्
पूर्वोक्तसूर्यादिसंयमान्तरं विनापि योगी सर्वं जानातीत्यर्थः । यथा-
सूर्योदयसूचकारणप्रभया लोकं सर्वं पश्यति ॥ ३३ ॥

संयमस्याऽऽन्तरसिद्धय उक्ता । इदानीं सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
रूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाच्चित्तसिद्धि-
कारणमाह—

हृदये चित्तसंखित् ॥ ३४ ॥

हृदयं परमात्मासिंहासनकल्पं चित्तस्थानमधोमुखं हृत्पद्मजम् ।

तस्मिन् संयमात् सदासनस्य स्वपरचिस्य साक्षात्कारो भवतीत्यर्थं ॥ ३४ ॥

चित्ते साक्षात्कृते तद्विवेकेनात्मज्ञानं भवतीति क्रमानुसारेणाह-

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविवेको भोगः

परार्थात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

सत्त्वाधिक्यात् सत्त्व बुद्धि पुरुषो भोक्तो सच्चिद्रूपः पुष्कर-पलाशवन्निलैष । अतएव तयोरत्यन्तासंकीर्णयोरत्यन्तभिन्नयोः सादृश्यादिनाप्यसंभाषिताभेदयोरिति यावत् । एतयोर्भेदः प्रत्ययाविवेक प्रत्यययोर्विविच्यग्रहण सुखादिमिति विषयाद्याकारा वृत्तिरन्त करणस्य । तत्र भासकांशः प्रत्ययः पुरुषस्येत्येव विशिष्य भास्यभासकभावेन पृथग्ग्रहणमिति यावत् । भोग आसमाप्ताधिकारस्यान्तकरणस्य परिणामहेतुत्वाद्भोग स्वस्यसाक्षित्वमात्राज्ञानेनाकृतार्थपुरुषस्याभिमानहेतुत्वाद्भोग । अत एव तयो सांकर्यमआध्यासिकाभेदः पुनः पुनः सत्त्वारसंपादकमतोऽस्तीति तयोर्मध्ये परार्थात् पुरुषभोगसंपादकादन्त करणविवेकेन स्वार्थे भासकरूपे साक्षिप्रत्यये संयमात् साक्षात्कृते सति परिपूर्णत्वादिधर्मं पुरुषस्याधिष्ठवः साक्षात्कारो भवतीत्यर्थं । यदनन्तरं द्वैतज्ञानं न पश्यति ॥ ३५ ॥

अस्यैव संयमस्य फलान्तरमाह—

ततः प्रातिभं श्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

ततः पुरुषसंयमात् प्रातिभं पूर्वोक्तमनौपदेशिकं श्रावणं श्रोत्रेन्द्रियज, वेदना त्वगिन्द्रियजम्, आदर्शश्चाक्षुषम्, आस्वादो रासनं वार्त्ता घ्राणजम् । इमानि दिव्यशब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयकाणि ज्ञानान्यपि भवन्ति, न पुरुषज्ञानमात्रमित्यर्थं । एतेन विविदिपरोरलौकिकविषयानुभवार्थं । पृथक्कृतस्य योगोऽनावश्यकः पुरुषसंयमेनैव तत्सिद्धेरितिज्ञापितम् ॥

अथवा पुरुषसाक्षात्कारस्य न सर्वपरोक्षज्ञानमात्र फलं, किन्तु परोक्षमपरोक्ष चेति द्विविधमपि ज्ञानं भवतीत्याह ॥ ततः प्रातिभेति ॥ ततः पुरुषसाक्षात्कारात् प्रातिभं प्रतिभामात्रसहकारेण जातं परोक्ष

धावर्णं श्रोत्रियसहकारेण जातम् । एवं वेदनादिकमपि बोध्य-
म् । कृतात्मसाक्षात्कारस्य तत्तदर्थसाक्षात्कारार्थं भूतभौतिकानि
प्रणिधानमात्रेणोपस्थितानि भवन्ति । एतेन योगिना या सिद्धिः
सा सुतरां योगसाध्यग्रन्थापरोक्षप्रमावतो भवत्येवेति ज्ञापितम् ।
तथाच यस्येत्यं श्रुतिसिद्धं सर्वविज्ञानं स एवाऽपरोक्षप्रमावानिति
निश्चीयते इति भावः ॥ ३६ ॥

ननु तद्वैयं योगी कृतकृत्यस्तत्राह—

ते समाधावुसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ते प्रातिभादयः फलविशेषाः समाधौ नि ध्येयसफले असम्प्रक्षाने
उपसर्गाः । हर्षविस्मयादिद्वारा शैथिल्यसम्पादनविधिरूपा । अतो
मुक्त्यर्थी तानुपेक्षेत । न ह्यात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोटिभिः
कृतकृत्यता भवति । उक्तं च भगवता, एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्
कृतकृत्यश्च भारतेति । अत एव वसिष्ठ आह—

सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलामोदयो हि यः ।

स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते ॥

न केचन जगद्भावास्तस्वहं रञ्जयन्त्यमी ।

नागर नागरीकान्त कुप्रामललना इव, इति ॥

तर्हि तत्साधननिरूपणं व्यर्थम् ? तत्राह ॥ व्युत्थान इति ॥ व्यु-
त्थाने व्यवहारदशायां सिद्धयः पुनर्थरूपा भवन्ति । अतस्तन्निरूपणं
न व्यर्थम् ॥ ३७ ॥

तदेव ज्ञानादिरूपाः संयमसिद्धीः प्रदर्श्य क्रियारूपा अपि विभू-
तयः संयमफलान्याह—

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य

परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

सर्वत्र ध्याप्तिशीलस्य चित्तस्य स्वशरीरमात्रे संकोचेन स्थिति-
बन्धः । तस्य कारणं धर्माधर्मौ तयोः संयमेन शैथिल्यं हृदयबन्धना-
ऽक्षमता भवति । प्रचारसंवेदनम् अपाननाह्या एवम्प्रकारेण चित्त
शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतिसाक्षात्कारो

भवति । तथाच यन्धकरज्जुनाशे मार्गज्ञस्य देशान्तर इव चित्तस्य योगिचित्तस्य परशरीरावेशः परकाये मृते जीविते या प्रवेशो भवति प्रचारे ज्ञाते योगी स्वशरीराग्निष्कृष्य चित्तं शरीरान्तरे प्रक्षिपतीति यावत् । प्रक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाग्यनुपतन्ति मधुकरराजमिव मक्षिकाः ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

द्वयी सत्त्विन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्याह्या वाऽयन्तरी च । आद्या रूपाद्यालोचनरूपा च । अन्या जीवनयोनियत्नरूपा सर्वकरणसाधारणी । तस्याः क्रियाभेदात् प्राणादिभिः संज्ञाभिर्व्यपदेशः । तत्र नासिकाप्रादाहृदयं स्थितः प्राणः । आनाभेरापादतलं मलापनयनादपानः । नाभिप्रदेशं परिवेष्ट्य भुक्तस्य समनयनात् समानः । देहे व्यापनाद् व्यानः । आनासादाशिरोवृत्ति उदान उत्क्रान्तिहेतुः । तत्र उदानस्य संयमेन जयादितरेषां वायुनानिरोधादुदानमावाज्जलमहानद्यादौ पङ्के कर्दमे कण्टकेषु च योगिनोऽतिलघुत्वात् तूलपिण्डधदसंसर्गो भवति । उत्क्रान्तिश्च स्वच्छया मरणं च भवति ह्यभेते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तरमाह—

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

नाभिनिकटस्थाग्निव्यापिनः समानस्य जयात् संयमेन वशीकरणाद् अग्नेर्ज्वलनं दीप्तिर्भवतीत्यर्थः । समानेनाविष्टो वह्निर्मन्दस्तिष्ठति समानजये तु निरावृतः सन् प्रदीप्तो भवतीति तत्तेजसा योगी ज्वलन्निव प्रतिभाति इति यावत् ॥ ४० ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

उपलक्षणमेतच्चक्षुस्तेज प्रभृतीनामपि हेयम् । तथाच तयोस्तयोः संबन्धेष्वथाश्रयाश्रयिभावादिलक्षणेषु संयमादुक्तप्रकारादिव्यातीन्द्रियाणि दिव्यशब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोतृत्वगाक्षिरसनघ्राणाख्याणि भवन्ति धैर्योगी यद्येष्टं व्यवहरतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमालघुतूलसमापत्ते-
श्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

काश. पाञ्चमौतिक स्थूलदेह । आकाश शब्दतन्मात्रकार्यम् । तयो सम्बन्धो व्याप्यव्यापकभाव । आकाशोऽत्रकाशप्रदातृत्वादि-
हेतुर्न्यापक । ततो न्यून शरीरम् । तच्च सद्योतकल्प व्याप्यमिति
तस्मिन् सम्बन्धे सयमात् कथितप्रकारात्, लघुतूलसमापत्तेश्च
लघुतूलादिसमताभावनातश्च लघुत्वप्राप्त्या योगिन आकाशगमन-
म् ऊर्णनाभेस्तन्तुजालेनेनादित्यराशिमभि स्वेच्छया यथेष्ट सञ्चारो
भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सयमान्तरस्य सिद्धिमाह—

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः
प्रकाशान्तरणक्षयः ॥ ४३ ॥

देहे साहङ्कारस्य शरीरसापेक्षा स्वशरीरस्येव बहिर्घस्तूनां सः
ङ्कुलपादिवशता विदेहा सिद्धि कल्पितेत्युच्यते । या तु शरीरे निरह-
ङ्कारस्य स्वशरीरनैरपेक्षेण परशरीरादावपि मनसो बहिर्घस्तूनां सङ्कु-
ल्पादिवशता सा महाविदेहास्या सिद्धिरकल्पितेत्युच्यते । सय महा-
विदेहास्या सिद्धि । मनसो बहिरकल्पिता वृत्तियोगशास्त्रोक्तस्व-
गोचरसंयमाद्भवति । तत शरीरे अहम्भावत्यागादिसयमात् प्रकाशा-
ऽऽवरणक्षय प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यद्रावरण क्लेशकर्मविपाक-
रूपावरक तस्य समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थः । तेषा क्षये च निरा-
वरण योगिनाश्चित्त स्वेच्छया विहरति विजानाति चेतिभावः ॥ ४३ ॥

तदेव, परिणामत्रयसयमादित्यारभ्य भूतेन्द्रियाद्यात्मान्तरसय-
माना ज्ञानक्रियादिरूपा सिद्धी प्रदर्श्येदानीं, वितर्कादिसूत्रै स्व-
शास्त्रे मुख्यत प्रकृत्येषु ग्रहीतृग्रहणप्राप्तेषु ये सयमास्तेषा सिद्धीः
प्रतिपादयिष्यन् ग्रहीतृग्रहणयोर्ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ ग्राह्यसयमस्य
सिद्धिमाह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः ॥ ४४ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयव्याप्यवत्त्वं च स्थूलस्वरूप-
सूक्ष्मान्वयाप्यवत्त्वानि । तेषु संयमात्प्रमाक्षात्कारपर्यन्तात् तत्तद्रूपवतां
पञ्चभूतानां जयो वशवर्तिता भवतीत्यर्थः । तत्र स्थूलं परिहृद्यमान-
मवयवसंस्थानं, स्वरूप फाडिन्यसांमिद्धिकद्रवत्वोष्णत्वतिथ्यगमना-
ऽऽकाशदानादि, सूक्ष्मं शान्तघोरमूढवृत्तिशून्यत्वाच्चञ्चस्पशरूप-
रसगन्धतन्मात्रारूपं कारणम् । अन्वय प्रकाशक्रियास्थितिरूपेणान्वे-
तीत्यन्वयः सत्त्वादिगुणत्रयम् अर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थता । एतेषु
तानां पञ्चरूपेषु क्रमेण प्रतिरूपं संयमाद् भूतानि भूतप्रकृतयश्च
योगिसंकल्पानुसारिण्यो भवन्ति यत्सानुसारिण्य इव गाव इति
यावद् ॥ ४४ ॥

तस्यैव भूतजयस्य फलमाह—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपद्धर्माऽनभिघातश्च ॥ ४५ ॥

ततो भूतजयादणिमादिप्रादुर्भावः ।

अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा ।

प्राप्तिः प्रकाश्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टमं स्मृतमित्येवमष्टविधैश्वर्य-
स्य प्राप्तिर्भवति । प्रादुर्भवे इत्यनेन सत्त्वप्रधानस्य चित्तस्य स्वरूपत एव
तद्योगपत्यात् संयमेनाभिव्यक्तिमात्रमितिशापितम् । अणिमा संकल्प-
मात्रेण तत्क्षणादेव प्रकृत्यपगमेन परमाणुवद्देहस्य सूक्ष्मता ॥ १ ॥

लघिमा गुस्तरस्यापि पर्वतादेस्तूलवल्लघुभावः ॥ २ ॥ महिमा आका-

शादिवन्महद्भावः ॥ ३ ॥ गरिमा लघुतरस्यापि तूलादेः पर्वतादिवद्

गुरुभावः ॥ ४ ॥ प्राप्तिः परिच्छिन्नभावस्यैव संकल्पमात्रेणावयव-

दैर्घ्याद्देशान्तरस्थवस्तुस्पर्शः । यथा अद्भुत्यग्रेण चन्द्रादिवस्तुस्पर्श-

शक्तिः ॥ ५ ॥ एताः पञ्चसिद्धयः स्थूलसंयमस्य फलम् । स्वरूपस्य प्रा-

काम्यं, तच्चेच्छानभिघातः ॥ ६ ॥ सूक्ष्मस्य वशित्वम् । तच्च भूतभौतिकानां

स्वाधीनकरणम् ॥ ७ ॥ अन्वयस्य ईशित्वं भूतानामुत्पत्तिविनाशयोः

संस्थानविशेषे च सामर्थ्यम् ॥ ८ ॥ अर्थवत्त्वस्य यत्र कामावसायित्वं

तच्च सत्यसंकल्पता प्राकाम्यमेव । नन्वेवं योगी कदाचिज्जलात्तेजः

कुर्यात् । तथाचेश्वरसत्प्रतिपक्ष स्थादितिचेक्ष । ईश्वरसंकल्पानु-

सारिण्यैव तत्संकल्पस्योत्पत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कायसम्पद्दृश्य-

माणा भवति ॥ तद्धर्मानभिघातश्च ॥ तद्धर्मैः पुष्यिव्यादिभूतधर्मैः

काठिन्यादिभिरनमिघातोऽप्रतिबन्ध भवति।शिलादिष्वपि योगि-
शरीरप्रवेशदर्शनादिति संक्षेपः ॥ ४५ ॥

कायसंपदमाह—

रूपलावण्यवलज्जसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

रूपं चक्षुःप्रियो गुणः, लावण्यं सर्वाङ्गसौन्दर्यम्, बलं धीर्यं वज्र-
संहननत्वं वज्रस्यैव निविडो दृढः संघातो यस्य वज्रस्यैव संहननं
प्रहारो यस्येति वा । तस्य भावो वज्रसंहननत्वं हनुमत्प्रभृतिषु
प्रसिद्धम् । एतानि योगिनः कायसंपद्भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मसंपदस्य सिद्धय उक्ताः । संप्रतिग्रहणसंपदस्य सिद्धि-
माह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थत्वं च ग्रहणस्वरूपास्मि-
तान्वयार्थत्वनि । तेषु संयमात् कथितप्रकारात् साक्षात्कारपर्यन्ता-
त्तद्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो वशवर्तिता भवतीत्यर्थः । ग्रहणं किञ्चि-
दिदमिति सामान्यतोऽमुक इति विशेषतश्चेन्द्रियाणां विषयाकारपरि-
णामः । स्वरूपं प्रकाशत्वम् अस्मिताकारणीभूतसात्त्विकाहङ्कारानुग-
मः । अन्वयार्थवत्त्वं पूर्ववत् । एतेष्विन्द्रियाणां पञ्चरूपेषु क्रमेण प्रति-
रूपं संयमात् सर्वोणीन्द्रियाणि योगिसंकल्पानुसरीणि भवन्ती-
ति यावत् ॥ ४७ ॥

ततः किं तत्राह—

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

ततोऽस्मिन्निन्द्रियचये सति मनोजवित्वं कायस्य मनोवच्छीघ्र-
तरो गतिलाभो विकरणभावो विकीर्णता स्वभावाद् व्यापिता स्थूल-
देहसंपर्करहितानामिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशादिषु प्रवृत्तिलाभ इति या-
वत् ॥ प्रधानजयः ॥ भूतेन्द्रियादिकारणस्य साम्यावस्थोपलक्षितस्य
गुणत्रयस्य जयः स्वेच्छया अनुविधानं भवतीत्यर्थः । तस्मिन् सति
सर्वेषां जयोऽयत्नसिद्धः । अत एव सर्ववशित्वंशास्त्रेषु प्रजाजयशब्देन
निर्दिश्यते । एताश्च तिस्रः सिद्धयोऽस्मिन् शास्त्रे मधुप्रतीकास्त्यु-

चण्ते । तत्र कर्मेन्द्रियजयफलं मनोजयित्वम् । अन्यस्यान्यद्विति
संक्षेपः ॥ ४८ ॥

तदेवं प्राह्यप्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्त्वा प्रहीतृसंयमस्य सिद्धि-
माह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं

सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

सत्त्वाधिक्यात्, सत्त्वं बुद्धि पुरुषस्तज्ञोक्ता स्वामी चेतनः । तयो-
रन्यताया भेदस्य ख्यातिः साक्षात्कारमात्रं प्रमाणस्य तथाभूतस्य
साक्षात्कारपर्यन्तस्य संयमस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वेषां परिणामि-
भावापन्नानां गुणादिघटान्तानां भावानामधिष्ठातृत्वं स्वामिवदाक्रमण
नियन्तृत्वं च सिद्ध्यति । तथा तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्म-
त्वेन स्थितानां युगपद्यथार्थज्ञानवत्त्वरूपं सर्वज्ञातृत्वं च सिद्ध्यतीत्य-
ऽर्थः । एषा विशोका नाम सिद्धिः ॥ ४९ ॥

एव संघमेन जातायाः ख्याते फलमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

तस्यां विशोकाख्यायां सिद्धौ वैराग्यात् तद्धेतोः सालम्बने
सामाधावापि यदा परं वैराग्यं, कृतं कृत्यं, प्राप्तं प्राप्तव्यं, ज्ञातं ज्ञातव्यं,
हात हातव्यमित्यव्यवस्थाफलकं भवति । तस्माद्दोषाणां रागादीनां
यद् बीजमधिद्या, तस्याः क्षये नि शेषतो नाशे सति कैवल्यम् आत्य-
न्तिकतु खनिवृत्तिविशिष्टे स्वरूपे प्रतिष्ठितरूपं कैवल्यं भवति । इयं
संस्कारशेषाख्या सिद्धिः ॥ ५० ॥

अथ कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधना-
न्तरमाह ॥ अथवा सम्प्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य
योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणप्रकारमाह—

स्थान्युपमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयस्तेषां स्वर्ग-
लोकभोगार्थं योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गं प्रीतिः, स्मयश्च
तादृशप्रार्थने सत्यापि धापाततस्त्यागेनाऽमनि कृताभिमान सिद्धोऽर्थः

विरक्तोऽहं कोऽप्योऽस्ति सदृशो मयेत्याद्यात्मकः । तयोः सद्गुणसमयो-
रुत्तरणमुपायः । ननु सद्गुणसमये च का क्षतिरित्यत आह ॥ पुनरिति ॥
सद्गुणसमयाभ्यामाहंकारगर्भाभ्यां पुनरेतच्छरीरोत्तरमप्यनिष्टप्रसङ्गात्
संसारपाशरूपानर्थप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

यस्य ग्राह्यद्वयो भावो बुद्धिर्यस्य नलिप्यते ।

हृत्वापि स इमांल्लोकान् न हन्ति नियद्भवे इति वदता भगवता
निश्चाहङ्कारस्यैव मोक्षप्रतिपादनेन साहङ्कारस्य पुनः पुनर्वन्ध एव
ज्ञापितः ॥

अथात्र प्रथमकल्पिको मधुभूमिको प्रज्ञाज्योतिरिति क्रान्तभावगी-
यश्चेति योगिनश्चत्वारः । एतेषु प्रथमस्य नोपमन्त्रणम् । अश्यासि-
माधत्वात् । तृतीयचतुर्थयोस्तु स्वयमीश्वरकल्पत्वादुपेक्षणीया एव ते
भवेन्ति । अतो मधुभूमिकस्यैव कृत्यप्रज्ञावतो द्वितीयस्यैव तद्भवति ।
तेन केवल्यार्थेना वासनावर्धकेषु तेषु सद्गुः समयश्च न कार्यः । पुन-
रपि संसारावरोहणरूपानिष्टप्रसङ्गादिति यावत् ॥ ५१ ॥

सर्वशतासाधनं संयमान्तरमाह—

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद् विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

क्षणः स्वरवृत्तिर्ध्वंसप्रतियोग्यनाधारः समयः । मुहूर्तादियस्तत्समूह-
रूपत्वात् तदात्मका एव । तेषां क्रमोऽयमस्मात् पूर्वं क्षणोऽयमुत्तर
इत्येवं पूर्वोपर्यम् । तयोः संयमात् साक्षात्कारपर्यन्ताद् विवेकज
ज्ञानं विवेकत इतरव्यावृत्ततयाजायमान सर्वयस्तूनां ज्ञानम्भवती-
त्यर्थः । सर्वं वस्तु प्रतिक्षणं परिणमत इति विकारितया क्षणरूपमे-
व । पठन्ति च नैयायिका अपि, अन्यमात्र कालापाविरिति । जन्या-
भिन्नं चास्मन्मते प्रधानान्तं कारणम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यसम्ब-
न्धाऽङ्गीकारात् । अतः क्षणक्रमयोः संयमः कार्यकारणसंबन्धिपपक
इति । तस्मात् साक्षात्कारपर्यन्तात् सर्वेषां वस्तूनां विवेकेन ज्ञानं
भवतीति यावत् ॥ ५२ ॥

तरय विवेकज्ञानस्यासद्गुणैर्मुदाहरणमाह—

जातिलक्षणेदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोरततः
प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तुल्ययोरेकजात्येकलक्षणकदेशावच्छिन्नयोजातिगोत्यमद्विपत्वा-
दिः । लक्षणं नीलपीतादि । देशः पूर्णपश्चिमादि । पतैरन्यतानव-
च्छेदाद् भेदावधारणस्यासम्भवात् । ततः सयमविवेकज्ञानात् प्रति-
पत्तिर्निश्चयो भवतीत्यर्थः । एतच्च क्षणसयमजन्यज्ञानस्यैकदेशोदाहर-
णम् । क्षणक्रमसयमज्ञानस्य तु ज्येष्ठकानिष्ठताविवेकज्ञानमुदाहरणं
स्वयमूह्यम् ॥ ५३ ॥

विवेकज्ञानस्यैकदेशोदाहरणं प्रददर्शयदानीं सहेतुकं
विवेकज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह—

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयकं चेति

विवेकज्ञं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

इतिशब्दो हेत्वर्थः । यतो विवेकज्ञं ज्ञानं सर्वविषयं व्यक्ताव्य-
क्ताः सर्वे पदार्था विषया यस्येति सर्वार्थगोचरम् । तच्च प्रमारूपं
यत् । सर्वथाविषय यस्य । योऽप्रस्थाविशेषः परिणामविशेषादिश्च ।
तस्मिन् तत्सर्वप्रकारविषयम् । तच्च दिनपक्षमासाब्दयुगकल्पजन्मा-
ऽनेकमेदैर्योगिनः क्रमशः सर्वार्थगोचरज्ञानमिव न, किन्तु अक्रमं
क्षणजन्मादियद्विदितपूर्वापर्यरूपक्रमशून्यं युगपदेवसर्वसमुहावलम्बन-
रूपम् । अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणोक्तवैराग्यद्वारा ससारतारकं
भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु किमेतासां विभूतीनामनन्तरमेव मोक्षो ज्ञानेन भवति ?
शाक्षोस्विदेतद्व्यतिरेकेणापीति । तत्राह—

सत्त्वरूपयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

सत्त्वरूपयोः शुद्धिसाम्ये । तयोः शुद्धिसाम्ये सत्त्वस्य समाप्ताधि-
कारत्वेन सर्ववृत्तिराहित्यं शुद्धिः । पुरुषस्य तद्भोक्तृत्वादिराहित्यं
शुद्धिरित्येवं समानाया शुद्धौ पुरुषस्य कैवल्यं मोक्षो भवति, न तत्र
सिद्धपेक्षेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृतायां योगसिद्धान्तचन्द्रिकायां
तृतीयो विभूतिपादः ॥ ३ ॥

कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पादद्वयेन समाधितत्साधनमिति विस्तरतः प्रतिपाद्य तत्फल-
धैमघं तृतीयपादे प्रदर्श्य कैवल्येनापसंहारः कृतः । तेन कैवल्यमेव
परमपुरुषार्थं इति स्थापितम् । तच्च द्वैततत्साधनहानरूपं स्वरूपतो
द्वितीयपादे कथितमपि तस्यापिशेषरूपो व्यूहो नोक्त इत्यतस्तत्प्रति-
पादनाय चतुर्थपादारम्भः । तत्र कैवल्ययोग्य निर्धारयितुं पञ्च-
प्रकारां सिद्धिमाह—

जन्मौपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ .

जन्मना विशेषयोगेन यथा देवविशेषाणाम् । औपधिना दिव्य-
रसायनाद्यात्मकेन यथा मायडव्यादीनाम् । मन्त्रेण शिवविष्णवादि-
मन्त्रजपेन । होमपूजादिसिद्धिस्तु मन्त्रप्रधानत्वान्मन्त्रान्तर्गतैश्च ।
यथा वत्सराजनन्दीश्वरप्रभृतीनाम् । तपसा धनशनशीतोष्णादिया-
द्यासहनादिरूपेण । यथा विश्वामित्रादीनाम् । समाधिना आत्मवि-
षयकभावनाविशेषरूपेण । यथा याज्ञवल्क्यदत्तात्रेयप्रभृतीनां सिद्धि-
रित्येता पञ्चसिद्धयः । एताः सर्वा अपि पूर्वजन्मकृतसुकृतक्षपितक-
ल्मपाणामेव लक्ष्या भवन्ति । एतासु चतसृषु विषयविशेषानिरसन-
देहादिदाल्यद्वारा समाधायुपयुक्ताः, समाधिना तु कैवल्यमेव तेभ्य
उत्कृष्ट । तस्मात् कैवल्यार्थं समाधौ इह जन्मन्येव तदर्थमौपधादौ
इह जन्मनि जन्मान्तरेऽपि वा तल्लभाय मन्त्रतपआदौ सोरस्ताहानां
विधेयानां प्रयत्न आवश्यक इति भावः ॥ १ ॥

ननु सिद्धिस्तृतीयपादे वर्णिता अग्निमादिप्रादुर्भावरूपा । तत्रा-
ऽणोर्मेहद्भावः । एव स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । शनञ्च
दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरित्यादिश्रुतिसिद्धकामरूपतादशा-
यां मनुष्यादिरूपेण परिणम्य स्थितानां देवतिर्यगादिजातिपरिणा-
म । एवमाहतोऽनुभावादिश्च कथम् । पूर्वपरिणामवति परिणामा-
न्तरायोगात् । नानुपमृद्यप्रादुर्भावं इति न्यायेन पूर्वपरिणामनाशस्य
हेतुत्वात् । न च तेषां सकल्पमात्रेण तत्सिद्धिः । सयमस्य निमित्त-
मात्रत्वात् । तत्राह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

प्रधानादिपृथिव्याद्यन्ताः कायेन्द्रियादिप्रकृतयः । तासाम् आपू-
राद् धर्माद्यनुरोधेन मनुष्यादिदेहाद्ययवेषु अनुप्रवेशात् कामरूपता-
दशायां देवार्तयंगादिरूपजात्यन्तरपरिणामः, अणोर्महद्भावश्च भवति।
एवं महतोऽणुभावः प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् ॥ २ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यापूरः परमेश्वरस्य योगिनो वा संकल्पमपेक्षते, न वा ?
नचेदिच्छामात्रं प्रभोःसृष्टिरिति श्रुतीनां, स यदि पितृलोककामो मयति
संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तिइत्यादिश्रुतीनाञ्च विरोधप्रसङ्गः ।
आद्ये प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिप्रसङ्गः । एवं धर्मादिनिमित्तानुरोधेन प्रकृ-
त्यापूरेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिः । नचेत् सर्वभ्रापूरापत्तिरित्यत आह-

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निमित्तं परमेश्वरयोगिसंकल्पधर्मादिरूपं सहकारि अप्रयोजकं
प्रकृतीनामापूरे हेतुर्न भवति । कार्यस्य कारणप्रवर्त्तकत्वायोगात् ।
क्रिञ्जाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाऽप्यनुक्षणमणूनां क्रिया सर्वसंमता
नच तत्र धर्मादिकारणं कस्यापि भोगाहृतत्वात् । नाऽपि तत्रे इवरादि-
संकल्पः कारणं गौरवात् । अतो निरन्तराणुक्रियाद्युपपत्तये लाघवेन
गुणत्वेनैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम् ।
अपि च, कदाचिद्दण्डचक्रादिकं विनापि योगिसंकल्पादेव घटा जा-
यते । आदिसर्गे चेश्वसंकल्पेनैव विनैव सर्वाणि बीजान्युत्पद्यन्ते इति ।
परस्परव्यभिचारान्निमित्तानां न साक्षात्कारत्वसंभयः । तृणारणि-
मण्यादिषु चाग्निकारणत्वेऽन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति ।
अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे स्वतन्त्रति सिद्धम् । नचैवं
तर्हि कथं धर्मेश्वरयोगिसंकल्पादीनां प्रकृतिपरिणामहेतुत्वोक्तिः । तत्राह
वरणेति ॥ ततो निमित्तविशेषात् कथिताद् वरणस्थावरकस्य
प्रकृतिप्रवृत्तिप्रतियन्धकस्याधर्मादेर्भेदः क्षयो भवतीत्यर्थः । तथा प्रति-
यन्धकोत्सादकत्वेनैव धर्मादेः परिणामे कारणत्वमुक्तभावं ॥

(एतावानेव ग्रन्थ उपलब्धः)

- (२) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यत्तान्द्र श्रीमद्विज्ञान-
भिश्चरुत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्त) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिपेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रथम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यरुतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) ६
- (११) न्यायमकन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुर-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविहृतविचाररूपः म० म०
श्रीमिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअण्यदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायमुद्रा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीशैमराजविरचितगृह्यसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्जिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकरुनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कान्त्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीरुका-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डलाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफकिनाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विश्वासागवी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-
श्वतराणिकया च साहितम् । } ८

- (१७) ब्राह्मणप्रवृत्तिः मनीषिकां धीमज्जनाभमदृष्टता (वेदान्त)
- (१८) कौटपप्रसंगः । अत्र धीकान्तराद्वरसिद्धान्तपार्गाशक्ति-
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगाशुधयोः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्यां व्युत्पत्तिवाद्स्य शक्तियादस्य मुक्तिप्राप्त्यै शम्भ-
शक्तिप्रकाशिकायाः पुस्तुमात्रलेधे कौटपप्राणि । (न्यायः) १
- (१९) ब्राह्मणप्रम, कौताकृतदर्शनम् । धीमुन्द्वरगद्वरचितसिद्धान्तसेतुका-
शभिधरीकामहितप्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजादधीयतम् २
- (२०) पददृशनेनमुच्यते । योऽनेयापिककापिलजनेदोपिक-
जेमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरि- ३
भद्रमरिचुतः ।
- (२१) शुद्धाकृतमतेण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमयग्नाणवध १
- (२२) अनुमानचिन्तामणिष्याप्यायाः शिरोमणिकृतदीधिन्या-
जागदीशी टीका । १३
- (२३) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमिश्रमिध्विरचितः
परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । २
- (२४) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमिश्रमिध्विरचितः
आह्निकप्रकाशः । ६
- (२५) स्मृतिसागोकारः विद्वद्गविश्वम्भरप्रिपाटिसंकलितः । ३
- (२६) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । धीमगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- (२७) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिधीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- (२८) वेदान्तपारिजातसौख्यं नाम मीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्का-
चार्यविरचितम् । १
- (२९) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थ-
विरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समाख्यया संबलितम् । २
- (३०) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्द-
सरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्या-
संबलितम् । ४

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
सौखन्या, बनारस सिटी.